

**T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

GEÇMİŞTEN GELECEĞE DEVLETSİZ HUKUK

Yüksek Lisans Tezi

Zeynep Bilge Esen

Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı

Aralık 2024

T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GEÇMİŞTEN GELECEĞE DEVLETSİZ HUKUK

Yüksek Lisans Tezi

Zeynep Bilge Esen

Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı

Danışman
Prof. Dr. Emir Kaya

Aralık 2024

TEŞEKKÜR

Tez konusunun belirlenmesinde her zaman bana güven ve farkındalık aşılayan, akademik özgürlüğün anlamını öğreten; cesaretli ve güçlü kalemler olmamızı sağlamak için hiçbir desteğini bizden esirgemeyen; akademinin destek ve gelişim için çalışan bir yer olduğunu anlamamı sağlayan; zihnimi her daim canlı tutarak çalışmamı sonuna kadar destekleyen ve geliştiren saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Emir KAYA'ya öncelikle teşekkürlerimi sunarım.

Tez yazım sürecimde değerli eleştirileri ve yapıcı önerileriyle çalışmamın gelişimine önemli katkılarda bulunan jüri üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selim KADIOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Said BİLAL'e içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, bu süreçte önerileri ve destekleriyle katkıda bulunan Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nden kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Neyire AKPINARLI'ya, Deniz Hukuku Ulusal Araştırma Merkezi (DEHUKAM) Müdürü değerli hocam Dr. Mustafa BAŞKARA'ya, Afyon Kocatepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden sevgili ağabeyim Öğr. Gör. Oğuzhan ESEN'e teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, her zaman beni destekleyen; çalışmakla geçen geceler boyunca hiçbir şeyimi eksik etmeyen ve stresli olduğumda hep yanımda olan sevgili annem Ayşe ESEN ve babam Hasan ESEN'e en derin şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii

GİRİŞ

1. Konu.....	2
2. Bağlam	2
3. Kapsam	3
4. Yöntem	6

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK TEMELLENDİRME

1. İktidar ve Otorite Sarmalında Devlet İdaresi	7
2. Devlet-Hukuk İlişkisi.....	8
3. Klasik Yaklaşımlar	11
3.1. Platon (MÖ 427-347).....	11
3.2. Farabi (870-950)	13
3.3. İmam Gazali (1058-1111).....	14
3.4. İbn Haldun (1332-1406)	16
3.5. Thomas More (1478-1535).....	17
3.6. Etienne de La Boetie (1530-1563).....	19
3.7. Hugo Grotius (1583-1645).....	21
3.8. Thomas Hobbes (1588-1679)	23
3.9. Baruch Spinoza (1632-1677)	25
3.10. John Locke (1632-1704).....	27
3.11. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)	29
3.12. Karl Marks (1818-1883)	31
3.13. Leon Duguit (1859-1928)	33

3.14. Max Weber (1864-1920).....	35
3.15. Hans Kelsen (1881-1973)	37

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUKUN TEMEL KURGULANİŞ BİÇİMLERİ

1. Devlet Merkezli	40
2. Din Merkezli	40
2.1. Yahudi Toplumu'nun Devlet Kurulumu Öncesi Hukuk Kurgusu.....	41
2.2. İslam Hukuku.....	43
3. İnsan Merkezli ve Bireycil Hukuk.....	44
4. Toplum Merkezli ve Kitleci Hukuk.....	46
5 Devletin Gölgesinde Olmayan Hukuk	48
6. Osmanlı Devleti'nde Azınlık Hukuku	49
7. Antik Çağda Hukuk	50
7.1. Mezopotamya.....	52
7.2. Antik Mısır.....	53
7.3. Antik Yunan.....	54
7.4. Roma İmparatorluğu	56
8. Devletsiz Hukukun Tarihsel Bir Örneği Olarak Doğu Hindistan Şirketi	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE MODERN DEVLETE AYRIKSI ÖRNEKLER

1. Günümüzde Birden Çok Devlet İddiası Olan Bölgeler	59
1.1. Filistin Devleti ve İsrail Devlet İddiası.....	60
1.2. Kıbrıs Devleti Hukuk Kurgusu	63
1.3. Keşmir Bölgesi Hukuku.....	64
2. Günümüzde Modern Devlet Egemenliğinin Hiç Olmadığı Bölgelerde Hukuk.....	66
2.1. Amerika'daki Kabile Bölgeleri.....	67
2.2. Pasifik Adaları'ndaki Yerli Topluluklar	68
2.3. Haiti Özerk Topluluklarında Devletsiz Hukuk	70

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETSİZ HUKUK OLGUSUNUN GELİŞİMİ

1. Müşterek Hukuk	72
1.1. Birleşmiş Milletler	73
1.2. Avrupa Birliği	77
1.3. Brexit Olayı.....	82
1.4. Antarktika’da Hukuk	83
1.5. Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Arktik Bölge Hukuku	87
1.6. Devletlerin Müşterek Hukuku: Arktik Konsey	88
2. Uzay Hukuku	93
2.1. Devlet Egemenliğinin Ötesinde Uzay Hukuku	94
2.2. Uzayda Uluslararası İş Birliği ve Devletsiz Hukuk	95
3. Spor Hukuku	96
3.1. FIFA: Uluslararası Sporun Devletsiz Düzenleyicisi	96
3.2. UEFA: Avrupa Spor Hukukunun Devletsiz Yapısı.....	97
3.3. Günümüz Spor Hukuku ve Devletsiz hukuka Geçiş	98

BEŞİNCİ BÖLÜM

GELECEKTE DEVLETSİZ HUKUK VE FÜTÜRİST YAKLAŞIMLAR

1. Fütürist Hukuk ve Gelecek Devletsiz Hukuk Yaklaşımları.....	99
2. Geleceğin Otoritesiz Hukuk Sistemleri	100
2.1. Küresel Şirketlerin Hukuki Evrimi.....	100
2.2. Topluluk Bazlı Devletsiz Yönetim.....	102
2.3. Özel Yönetişim Bölgeleri ve Serbest Şehirler.....	103
2.4. Gelecekte Merkeziyetsiz Toplum.....	104
3. Fütürist Devletsiz Hukuk Beklentileri	105
3.1. Devletsiz Hukukun Teknolojik Temeli: Blockchain ve Akıllı Sözleşmeler	106
3.2. Sanal Dünyalarda Devletsiz Hukuk: Metaevren (Metaverse)	106
SONUÇ	108
BİBLİYOGRAFYA	112

KISALTMALAR

AAD	: Avrupa Adalet Divanı
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AMB	: Avrupa Merkez Bankası
ATS	: Antarktika Antlaşmalar Sistemi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
COVID	: Koronavirüsü Hastalığı
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
FFP	: Financial Fair Play
FIFA	: Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GKRC	: Güney Kıbrıs Rum Cumhuriyeti
IOC	: Uluslararası Olimpiyat Komitesi
ISS	: Uluslararası Uzay İstasyonu
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MC	: Milletler Cemiyeti
MEB	: Münhasır Ekonomik Bölge
SARS	: Şiddetli Akut Solunum Sendromu
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı

UEFA	: Avrupa Futbol Federasyonları Birliği
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
UNSCOP	: Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi
WADA	: Dünya Anti-Doping Ajansı

ÖZET

Bu çalışma, hukukun varlığının devlete bağlı olup olmadığını ve devletin yokluğunda hukukun nasıl işleyebileceğini sorgulamak amacıyla devletsiz hukuk kavramını derinlemesine tartışmaktadır. Modernist yaklaşım, hukukun devletin bir ürünü olduğunu ve devlet mekanizmaları tarafından yaratılarak uygulandığını savunmaktadır. Buna karşılık, bazı hukuk bilimciler ve filozoflar, hukukun devletten daha eski bir toplumsal yapı olduğunu, bu nedenle devlet olmadan da var olabileceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda çalışmada, merkezi devlet otoritesinin bulunmadığı tarihsel ve çağdaş hukuk sistemlerini inceleneyecektir. Tez çalışmamız, farklı hukuki yapı ve yaklaşımları kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Araştırma hem tarihsel hem de güncel örnekler üzerinden ilerlemekte, hukuk geleneklerini, uluslararası hukuk yaklaşımlarını ve yerel toplumların kendi iç düzenlemeleriyle oluşturdukları hukuk sistemlerini detaylandırmaktadır. Özellikle özerk bölgelerdeki ve uluslararası örgütler içindeki hukuki uygulamalar, devletsiz hukukun pratikte nasıl işleyebileceği ve hangi koşullarda başarılı olabileceği üzerine değerli bilgiler sunmaktadır. Metodolojik olarak, bu çalışma çok disiplinli bir yaklaşımı benimsemektedir. Tarihsel süreçlerde devletin zayıf olduğu veya hiç var olmadığı durumlarda toplumların geliştirdiği düzenleyici normlar ve hukuki pratikler incelenmektedir. Aynı zamanda modern devletlerde ulus-devlet dışı aktörlerin hukuk sisteminde nasıl rol aldığı ve çok uluslu şirketler, uluslararası örgütler gibi yapılar aracılığıyla devlet otoritesinden bağımsız normlar geliştirip geliştirilemediği tartışılmaktadır. Çalışmanın bir diğer önemli boyutu, küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve değişen siyasi koşulların ışığında gelecekte hukukun devletten bağımsız nasıl evrilebileceği üzerine olası senaryolardır. Özellikle dijitalleşmenin ve globalleşmenin artmasıyla birlikte hukukun merkezi devlet otoritesinden bağımsız nasıl şekillenebileceği ve bu yeni hukuk düzenlerinin nasıl bir yapıya sahip olacağı üzerine öngörülerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Devlet Teorisi, Hukuk, Devletsiz Yönetim, Uluslararası Hukuk, Siyasal Sistemler.

LAW WITHOUT STATE: FROM THE PAST TO THE FUTURE

ABSTRACT

This thesis examines the concept of stateless law in order to question whether the existence of law depends on the state and how law might function in the absence of the state. The modernist approach asserts that law is a product of the state, created and enforced through state mechanisms. In contrast, some legal scholars and philosophers argue that law is a social structure predating the state and, as such, can exist independently. In this context, the thesis explores historical and contemporary legal systems where centralized state authority is absent. The research progresses through historical and contemporary examples, offering a detailed examination of legal traditions, international legal frameworks, and the systems of law developed by local communities through their internal regulations. Particularly, the legal practices observed in autonomous regions and within international organizations offer significant insights regarding how stateless law operates in practice and the conditions under which it can succeed. Methodologically, this thesis adopts a multidisciplinary approach. It examines the regulatory norms and legal practices developed by societies in historical contexts where the state was either weak or non-existent. Additionally, it analyzes the role of non-state actors in modern legal systems, including multinational corporations and international organizations, exploring whether they develop norms independent of state authority. A further critical dimension of this thesis involves exploring potential scenarios for the evolution of law independent of the state in light of globalization, technological advancements, and shifting political conditions. It particularly examines how increasing digitization and globalization might allow law to evolve beyond centralized state authority and considers the potential structures of these emerging legal systems.

Key Words: State Theory, Law, Stateless Governance, International Law, Political Ideologies

GİRİŞ

Modern devletin temel unsurları vardır. Bunlardan ilki, devletin üstünde egemenlik kurduğu belirli bir toprak parçasıdır. İkinci temel unsur ise halktır; yani devletin vatandaşları. Vatandaşlar, devletin otoritesi altındaki insan topluluğunu oluşturur ve devletin siyasi yapısına meşruiyet kazandırır. Üçüncü unsur, devletin bu toprak ve halk üzerinde bağımsız bir şekilde egemenlik kurabilme yeteneğidir. Egemenlik, devletin kendi iç işlerinde bağımsız kararlar alabilmesi ve başka bir güce tabi olmaması anlamına gelir. Dördüncü unsur, örgütlenmiş siyasi iktidardır. Bu unsur, devletin yasama, yürütme ve yargı organları gibi kurumsal yapılar aracılığıyla yönetilmesini ifade eder. Devlet, bu kurumsal yapılarla vatandaşlarına hizmet eder ve toplumsal düzeni sağlar (Weber, 2019: 54). Beşinci ve son unsur ise hukuk düzenidir. Hukuk düzeni, devletin sınırları içerisinde yasalar yapmasını, bu yasaları uygulamasını ve vatandaşlarının haklarını güvence altına almasını sağlar (Kelsen, 2007: 181-183).

Devletsiz hukuk anlayışı, hukukun varlığının yalnızca devlete bağlı olmadığını ileri süren bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre hukuk, sadece devletin egemenliği altında değil, farklı topluluklar ya da gruplar arasında da ortaya çıkabilir. Devletin olmadığı durumlarda bile bağlayıcı kurallar ve normlar oluşturulabilir. Örneğin, uluslararası hukukta devletler arasında oluşturulan normlar, devlet yapısının dışında da geçerlilik kazanabilir. Bu tür düzenlemeler, hukukun devletten bağımsız olarak işleyebileceğini gösteren örnekler olarak değerlendirilebilir. Devletsiz hukuk, belirli bir coğrafyada örgütlü bir egemenlik otoritesinin bulunmadığı durumları tanımlar. Bu, devletin temel fonksiyonları olan güvenlik, düzen ve yasaların uygulanması gibi sorumlulukların merkezi bir otorite tarafından yerine getirilmediği anlamına gelir. Politik istikrarsızlık, çatışmalar ya da merkezi hükümetin çöküşü gibi durumlarla ilişkilendirilen bu kavram, tarihsel ve kültürel bağlamlarda toplumların kendi kendilerini düzenleyerek belirli bir düzende yaşamlarını sürdürebildiklerini de gösterir. Bu kavram, sadece devletin yokluğunu değil, bu yokluk altında toplumların kendi düzenleyici mekanizmalarını nasıl oluşturduklarını ve devam ettirdiklerini de ifade etmektedir.

Devletsiz hukuk, modern anlamda egemen bir otoritenin bulunmadığı durumlarda sosyal hayatın dini, toplumsal, etnik ve kültürel normlar üzerinden düzenlenmesini ifade eder. Devletin hukuk sisteminin olmadığı bağlamlarda, bireyler ve topluluklar yerel normlar, gelenekler ya da dini öğretiler aracılığıyla sosyal düzeni sağlamak için kendi kendilerini yönetmek için hukuki sistemleri geliştirebilirler. Bu tür düzenlemeler, hukukun devlete bağımlı

olmadan da var olabileceğini ve işleyebileceğini ortaya koyar. Tarihsel olarak birçok toplum, devletsiz bir yapı içerisinde kendi iç hukukunu, geleneksel ve dini normlar üzerinden şekillendirmiştir. Bu yapılar, devletin var olmadığı yerlerde bile toplumsal düzeni sağlama kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir.

1. Konu

Devletsiz hukuk, tarihsel ve güncel örnekler üzerinden, hukukun devlet otoritesinden bağımsız olarak nasıl şekillendiği analiz edilmektedir. Ayrıca, teknolojik gelişmeler, küreselleşme ve değişen siyasi koşullar ışığında hukukun gelecekte nasıl evrilebileceği üzerine senaryolar da tartışılacaktır. Devletin bulunmadığı ortamlarda kuralların nasıl yapılandırıldığı incelenerek, toplumların merkezi bir otorite olmadan nasıl organize olduklarına dair değerlendirmeler sunulacaktır. Günümüzde hukuk, çoğunlukla devletle özdeşleştirilmekte, hukukun devlet normlarına ne zaman ve nasıl indirgenmiş olabileceği sorusu önem kazanmaktadır. Hukukun, devletin gelişimiyle paralel bir şekilde ilerlediği varsayımı, geçmiş ve mevcut devlet dışı hukuk yapılarıyla sorgulanabilir. Hukuk kurallarının devlet içinde uygulandığı mahkemeler gibi kurumların varlığı kadar devletin olmadığı uluslararası hukuk sistemleri de dikkate değerdir. Ayrıca, din temelli hukuk ve hukukun coğrafi farklılıklara göre şekillenmesi gibi örnekler, hukukun devletten bağımsız olarak da işleyebileceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu doğrultuda, hukukun devlete bağlı olup olmadığını sorgulayan analizler, devletsiz hukukun temelini oluşturmaktadır.

2. Bağlam

Bu çalışma, geçmişte, günümüzde ve gelecekte devletsiz hukuk anlayışlarını detaylı bir şekilde inceleyerek, bu olgunun farklı bağlamlar içerisindeki gelişimini, etkilerini ve potansiyel evrimlerini kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın amacı, devletsiz hukukun tarihsel süreç içerisinde nasıl ortaya çıktığını, modern devlet yapıları ve uluslararası hukukun etkisi altında nasıl değişime uğradığını ve gelecekte nasıl bir görünüm kazanabileceğini çok boyutlu bir analizle ortaya koymaktır.

Geçmiş dönemlerde, devletin henüz güçlü bir otorite olmadığı ya da hiç var olmadığı toplumlarda hukuk sistemlerinin nasıl şekillendiği, coğrafi ve kültürel bağlamlar dikkate alınarak analiz edilecektir. Bu bağlamda, doğu ve batı devlet teorisyenlerinin hukuku nasıl ele aldıklarına dair ayrıntılı bir inceleme yapılacaktır. Devlet ve hukuk ilişkisi üzerine doğu ve batı dünyasındaki farklı yaklaşımlar incelenerek, bu teorisyenlerin hukuk ve devlet otoritesi

arasındaki bağlantıyı nasıl tanımladıkları karşılaştırılacaktır. Doğu dünyasında devletin ve hukukun genellikle birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu ve merkezi otoriteye vurgu yapılan sistemler ile batıda, özellikle erken dönemlerde daha adem-i merkeziyetçi yapıların ve toplumun kendiliğinden düzenleyici hukuk sistemlerinin varlığı değerlendirilecektir. Tarihsel süreçler içinde hukukun çeşitli örnekleri, bu teorisyenlerin görüşleri ışığında analiz edilerek, devletin olmadığı ya da zayıf olduğu dönemlerde hukukun nasıl bir işlev üstlendiği derinlemesine ele alınacaktır. Bu analiz, devletsiz hukukun tarihsel kökenlerinin ve evriminin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Modern dönemde ise devletsiz hukukun, modern hukuk yapıları içerisinde nasıl varlık gösterdiği ve günümüzde hangi alanlarda işlevsel olduğu tartışılacaktır. Modern devletlerin ve hukuk sistemlerinin yükselişiyle birlikte devletsiz hukuk örneklerinin tamamen ortadan kalktığı düşünülse de bu çalışma devletsiz hukukun aslında modern devletler ve küresel düzen içerisinde farklı biçimlerde varlığını sürdürdüğünü ortaya koyacaktır. Bu bağlamda, devletler ve uluslararası kurumlar nezdinde devletsiz hukukun kabul gördüğü ve uygulandığı alanlar incelenecektir.

Gelecek perspektifinde ise hukukun, uluslararası sistemde çok uluslu şirketler, transnasyonal kuruluşlar ve küresel kapitalizmin etkisiyle nasıl bir evrim geçireceği ve daha karmaşık bir yapıya tamamen özgülenebileceği değerlendirilecektir. Dijitalleşme ve küresel ticaret ağlarının genişlemesiyle birlikte, devletlerden bağımsız olarak işleyen yeni hukuki normların ortaya çıkıp çıkmayacağı sorusu bu bölümde ele alınacaktır. Gelecekte devletsiz hukukun nasıl şekilleneceği, hangi alanlarda etkin olacağı ve bu yeni hukuki düzenin devlet yapıları üzerindeki etkisi derinlemesine analiz edilecektir.

Bu çalışma, hukukun tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü, modern hukuk yapıları içerisinde nasıl varlığını sürdürdüğünü ve gelecekte uluslararası sistemde nasıl evrilebileceğini geniş bir çerçevede ele almayı amaçlamaktadır. Hem doğu ve batı devlet teorisyenlerinin hukuka yaklaşımları, hem modern dönemdeki devletsiz hukuk örnekleri, hem de gelecekteki olası gelişmeler dikkate alınarak, devletsiz hukukun varlığı ve gelişimi çok boyutlu bir perspektif içerisinde analiz edilecektir.

3. Kapsam

Devletsiz hukuk, modern devletin ortaya çıkmasından önce ve sonrasında varlığını sürdüren bir olgu, hukuki normların devlet otoritesine dayanmaksızın nasıl işlediğini ele alan bir kavramdır. Bu kavram, geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde, çeşitli coğrafi, tarihsel

ve siyasi boyutlarıyla zengin bir içeriğe sahiptir. Devletsiz hukuk, farklı coğrafyalarda ve kültürel bağlamlarda çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Coğrafi boyut, devletsiz hukuk topluluklarının doğal kaynakları nasıl yönettiği ve paylaştığını incelemek açısından kritiktir. Toplulukların yaşadığı bölgeler, tarım, avcılık veya diğer geçim kaynaklarına erişimdeki farklılıkları ve bu farklılıkların hukuki düzenlemelere etkisini anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca, coğrafyanın dini ve kültürel farklılıkları nasıl şekillendirdiği de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Tarihsel boyutta, devletsiz hukukun evrimi ve geçmiş topluluklarda nasıl işlediği detaylı şekilde incelenmelidir. Özellikle antik topluluklar, kabileler ve diğer özerk yapılar, kendi iç dinamikleri ve normatif sistemleriyle nasıl hukuki düzenlemeler oluşturdıkları konusunda önemli bilgiler sunar. Bu, devletsiz hukukun tarihsel gelişimini anlamak için önemli bir kaynaktır. Siyasi boyut ise devletsiz hukuk topluluklarının yönetim yapıları, liderlik modelleri ve dış ilişkilerini inceleyerek bu yapının karmaşıklığını daha iyi anlamamıza katkı sağlar. Topluluk içi çatışmaların nasıl çözüldüğü, liderlik pozisyonlarının nasıl belirlendiği ve diğer topluluklarla olan ilişkilerin nasıl düzenlendiği, devletsiz hukukun işleyişi açısından kritik araştırma alanlarıdır.

Günümüz literatüründe, özellikle Leon Duguit'den başlayarak devletin varlığı ve devamlılığına dair yapılan tahliller dikkat çekmektedir. Türk literatüründe, devletsiz hukuk ve devlet teorisi konularını ele alan bazı eserler bulunmakla birlikte, devletsiz hukuka odaklanan bağımsız çalışmalar sınırlıdır. Devletin varlığı, hukukun rolü ve devletle olan ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar, devletsiz hukuk kavramını dolaylı olarak ele almaktadır.

Türkçe kaynaklar arasında devletsiz hukuka doğrudan odaklanmış yayın bulunmamaktadır. Var olan eserler genellikle devlet teorisi ve hukukun işleyişi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ali Fuat Başgil'in (1950) Devlet Nizamı ve Hukuk: Devletle Hukuk Arasındaki Münasebet Üzerinde Bir İzah Denemesi adlı makalesi, devlet ve düzen ilişkisinden hukukun ilişkisine geçiş yaparak bu konudaki genel tartışmalara katkı sunmaktadır. Oktay Uygun'un (2022) Devlet Teorisi, Kemal Gözler'in (2007) Devletin Genel Teorisi ve Mehmet Emin Aslan'ın (2021) Devlet ve Egemenlik Teorisi gibi eserleri, devletin yapısı ve işleyişi üzerine geniş kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Ancak bu eserler de devletsiz hukuk üzerine doğrudan bir inceleme içermemektedir. A. Füsün Arsava'nın (2012) Uluslararası Hukukta Güç ve Hukuk İlişkisi adlı eserinde, uluslararası hukukun devletlerin kolektif hukuk üzerindeki etkileri incelenmekte, ancak devletsiz hukuk sınırlı olarak ele alınmaktadır. İzzet Sargın'ın (2009) Toplumsal Düzen Açısından Hukuk ve Devlet başlıklı makalesi, toplum, hukuk ve

devlet kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisini değerlendirirken devletsiz hukuk kavramını da dolaylı olarak ele almaktadır. Ergin Ergül'ün (2021) İlk Çağ'dan Günümüze Karşılaştırmalı Devlet Teorisi adlı kitabı ise devlet teorisinin evrimini genel kamu hukuku bağlamında incelemekte, ancak devletsiz hukuka dair kapsamlı bir tartışma sunmamaktadır. Rona Aybay'ın (2017) Genel Kamu Hukuku ve Bihterin Vural Dinçkol, Mehmet Akad ve Nihat Bulut'un (2024) Genel Kamu Hukuku adlı eserleri de devletin hukuki yapısını incelemekte, ancak devletsiz hukuk kavramını yalnızca sınırlı bir biçimde ele almaktadır.

Uluslararası literatür ise devletsiz hukuk üzerine daha kapsamlı ve doğrudan çalışmalar sunmaktadır. Peter Fitzpatrick'ın (1984) *Law and Societies* adlı makalesi, toplum-hukuk ilişkisi çerçevesinde devlet yapıları ile hukuk arasındaki ilişkiyi değerlendirmektedir. Martin Carnoy'un (2014) Devlet ve Siyaset Teorisi adlı eseri, devletin politik ve toplumsal yapısını irdelemekte ve devletin işlevlerini detaylı bir biçimde ele almaktadır. Gary Chartier'ın (2013) *Anarchy and Legal Order: Law and Politics for a Stateless Society* adlı eseri, özellikle devletsiz hukuk toplumlarında hukuki ve politik yapıları analiz etmekte ve devletsiz hukuk üzerine doğrudan bir inceleme sunmaktadır. Helge Dedek ve Shauna Van Praagh'ın (2017) *Stateless Law: Evolving Boundaries of a Discipline* adlı kitabı, devletsiz hukukun disiplinler arası gelişimini ele almakta ve bu alanda önemli akademik çalışmalar arasında yer almaktadır. Michelle Foster ve Hélène Lambert'ın (2019) *International Refugee Law and the Protection of Stateless Persons* adlı eseri ise devletsiz kişilerin uluslararası hukuk bağlamındaki statülerini ve korunma yollarını incelemektedir. Diane Webber'ın (2022) *Human Rights Law and Counter-Terrorism Strategies: Dead, Detained or Stateless* kitabı, terörle mücadele stratejileri bağlamında devletsiz kişilerin durumunu tartışmakta ve bu konuyu geniş bir perspektiften ele almaktadır. Neil Davidson, Patricia McCafferty ve David Miller'ın (2010) *Neo-Liberal Scotland: Class and Society in a Stateless Nation* adlı eseri ise devletsiz hukuk bir ulusun sosyal yapısını incelemekte ve devletsiz hukuk toplumların sosyal, politik ve hukuki dinamiklerini tartışmaktadır. Son olarak, Thomas Schultz'ün (2014) *Transnational Legality: Stateless Law and International Arbitration* adlı eseri, devletsiz hukukun uluslararası tahkim bağlamında incelenmesine odaklanmaktadır. Aynı yazarın *Non-Analytical Obstacles to Stateless Law* (Schultz, 2018) adlı çalışması, devletsiz hukukun karşılaştığı analitik olmayan engelleri ele almaktadır. Tom W. Bell'in (2017) *Your Next Government?: From the Nation State to Stateless Nations* adlı eseri ise ulus-devletlerden devletsiz hukuk toplumlara geçişin mümkün olup olmadığını araştırmaktadır.

Ancak, devletsiz hukuk kavramı üzerine birçok eserin, özellikle uluslararası literatürde, devletler özel hukuku kapsamında vatansız bireyleri ele aldığı saptanmıştır. Bu eserlerde, vatandaşlığı olmayan ya da bir devletin koruması dışında kalan kişilerin hukuki statüleri tartışılmaktadır. Örneğin, Michelle Foster ve Hélène Lambert'in (2019) *International Refugee Law and the Protection of Stateless Persons* adlı eseri, devletsiz kişilerin uluslararası hukuk çerçevesinde nasıl korunduğunu incelemekte, ancak bu çalışmalar devletsiz hukuk toplumların hukuki yapıları ile doğrudan ilgili değildir. Bu bağlamda vatansız kişilerin durumu ile ilgili olan bu çalışmalar, devletsiz hukukun kapsamı dışında kalmaktadır ve konumuzla doğrudan ilişkilendirilmemektedir.

4. Yöntem

Hukuk ile devlet arasındaki ilişki, farklı senaryolarda nasıl var olacağına dair bir analizle incelenenecektir. Temelde, devletsiz hukuk olgusu, modern ulus-devlet algısının dışında, egemen bir devletin bulunmadığı durumları da içerecektir. Örneğin, Antarktika ve uzay gibi yönetim modelleri, insanın var olduğu ancak tek bir egemen devletin bulunmadığı koşulları kapsayacaktır. Ayrıca, birden fazla devletin egemenliğini paylaştığı ya da göçebe toplumların yaşadığı durumlar da devletsiz hukuk örnekleri arasında yer alacaktır. Her bir durum için hukukun varlığı ve yokluğu değerlendirilerek, hukuk kurgularının analizi yapılacaktır. Bu bağlamda, devlet ile hukuk arasındaki ilişki, devletsiz hukuk olgusu üzerinden ele alınarak derinlemesine incelenenecektir. Çalışmamızın öne çıkan farklılığı, devletsiz hukuk kavramını sadece devlet yapılanmasının eksikliği olarak değil, aynı zamanda devletin egemenliği ve otoritesinin bulunmadığı farklı senaryoları da içine alacak şekilde geniş bir açıdan ele almasıdır. Çalışmada devletsiz hukuk, olumsuz bir değerlendirme ile ele alınmamaktadır; bunun yerine hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle, nesnel bir bakış açısıyla incelenmektedir. Yapılan literatür taramasında, benzer bir perspektifle devletsiz hukuku ele alan bir eserin bulunmadığı gözlemlenmiştir. Bu açıdan, hukukun çeşitli boyutlarını içeren ve hukukun varlığını ya da yokluğunu değerlendiren bir perspektifin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu analiz, devletin varlığı veya yokluğunun hukuk üzerindeki etkilerini anlamak ve bu ilişkiyi daha iyi kavramak adına önemli bir çerçeve sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK TEMELLENDİRME

1. İktidar ve Otorite Sarmalında Devlet İdaresi

Devlet yönetiminde egemenliği elde bulundurma ve yönetim sağlama konusu, temelde iktidar ve otorite kavramlarıyla açıklanır. İktidar, gücü elinde bulunduranların, yönettikleri toplulukları yönlendirme yeteneğini ifade eder ve genellikle baskı veya şiddet araçlarıyla gerçekleştirilen bir güç kullanımını içerir. Otorite ise, insanların yöneticilerini meşru olarak kabul ettikleri ve bu nedenle istenen yönergeleri yerine getirmeye istekli oldukları yönetim gücünü ifade eder. Otorite, çoğunlukla rıza veya gönüllülük temelinde kurulurken, iktidar daha çok güce ve potansiyel olarak da şiddete dayanır (Uygun, 2022: 2).

Egemenlik kavramının ana odak noktası, iktidarın tekelleşmesi ile ilgilidir (Jackson, 2003: 782). Etno-milliyetçi bileşimlerine rağmen, birleşik devletler, merkezi hükümetin devlet yetkilerini tekelleştirdiği birleşik egemenlikle ilişkilendirilirken, federal devletler, yetkilerin merkezi hükümet ve bölgesel yönetimler arasında paylaşıldığı paylaşılmış/ortak egemenlikle ilişkilendirilir (Brzinski, 1999: 45). Konfederasyonlu devletler ise egemen varlıkların kendi egemenliklerinden vazgeçmeden oluşturdukları ittifaklar şeklinde üçüncü bir kategori olarak yer alır. Etno-kültürel çeşitlilik, bazı devletlerin üniter yapıdan federal sisteme geçmesine yol açmış ve bu da bölgesel kimliklerin güçlenmesine neden olmuştur. Ancak federalist politikaların standart bir özelliğini bulmak zordur. Örneğin, Anglosakson federalizmi bireyi siyasi faaliyetin en üstün aktörü olarak kabul ederken, bütüncül federalizm, liberalizmin birey anlayışının yerine bütün insan kavramını koyar (Loughlin, 1996: 142). Belçika, kültürel olarak bölünmüş bir toplumun politik dönüşümünün iyi bir örneği olup federalizmi ve paylaşılmış egemenliği teşvik eder.

Machiavelli'ye göre, siyasal iktidar, toplumu kendi iradesi doğrultusunda şekillendiren ve egemenin iradesini dayatan bir araç olarak hukuku tanımlar. Esas olan, toplumun itaatini sağlamaktır; bu itaat korku ya da ikna yoluyla elde edilebilir. Machiavelli'ye göre egemen, amacına ulaşmak için herhangi bir sınırlamaya tabi değildir; tuzakları tanımak için tilki, korkutmak için aslan gibi olmalıdır (Machiavelli, 1999: 110). Bu görüşe katılmakla birlikte, hukukun bir araç olarak kullanılmasının zorunlu olduğu anlamına gelmediğini düşünüyoruz.

Bizce hukuk, egemenliği sağlama noktasında temel kavram ve kurallar bütünüdür. Devlet yönetiminde siyasal iktidarın oluşumundan söz edilmesine karşın, siyasal otorite kavramının kullanılmasından kaçınıldığı gözlemlenmektedir. Bu iki kavramın devlet teorisi perspektifinden açıklanarak değerlendirilmesi gereklidir. İktidar, genellikle başkalarının eylemlerini etkileyebilme ve yönlendirebilme gücü olarak tanımlanır (Uygun, 2022: 2). Uygun'a göre, bu tür bir gereksinim her türlü toplulukta ortaya çıkmakta ve grup adına geçerli kararlar alınması gerekliliği her çeşit toplulukta bulunmaktadır. Bu yaklaşım, devlet teorisyenlerinin bir kısmının görüşlerini de yansıtmaları bakımından önemlidir.

2. Devlet-Hukuk İlişkisi

Günümüz modern devletin iktidar yapısı, genellikle devlet kavramının temelini analiz etmektedir. Bir bakış açısına göre, devlet kavramının incelenmesi sırasında öncelikle belirlenmesi gereken, farklı iktidar sistemleridir. Devlet, toplumların düzenli bir şekilde bir arada yaşamasını sağlayan temel bir kurum olarak kabul edildiğinde, devletin varlığını sürdürebilmesi ve toplumun huzurunu koruyabilmesi için belirli kurallara ve hukuka dayalı bir yapıya ihtiyaç duyulur. Kurallar ve hukuk, devletin işleyişini düzenleyen, toplumun davranışlarını yönlendiren ve adaletin sağlanmasını temin eden temel unsurlardır. Türk Dil Kurumu'na göre devlet, toprak bütünlüğüne dayalı olarak siyasi yönden örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu yasal bir varlıktır ve bu varlık yönetim organlarını içerir.

Devlet kavramı uzun yıllardır sürekli olarak tartışılmış, değişime ve gelişime uğramış, bazen de gerilemelere maruz kalmıştır. Gelişim ve gerileme kavramları arasında bir çelişki olduğu düşünülebilir. İlerleme mi, gerileme mi olduğu bilinmez; ancak devlet kavramı sürekli bir değişim içindedir. Filozoflar, mevcut devlet yapıları üzerine düşüncelerini ve analizlerini yazmaya başladıkları günden bu yana, teorik devlet modelleri üzerinde durmuştur. Derebeyliklerden sınıflı toplum devletlerine, bu yapıların evriminden ulus devlet yapılanmalarına geçiş süreçleri yaşanmıştır. Güçlü ile zayıf arasındaki bu ilişkinin nasıl düzenlendiğini anlamak için iktidar ve otorite kavramlarına dikkat çekmek gerekmektedir. İktidar, genellikle bir grup veya bireyin başkalarını etkileme ya da kontrol etme yeteneği olarak tanımlanır. Bu kontrol, kişisel çıkarları veya belirli bir politik amacı desteklemek için kullanılabilir. İktidar, güç sahibi olmayı içerir ve bu güç, genellikle karar alma süreçlerini belirleme, kaynakları yönlendirme veya toplumun diğer unsurları üzerinde etki sağlama biçiminde kendini gösterir. Otorite ise, belirli bir konum veya kurum tarafından kabul edilen ve tanınan güce dayalı bir kontrol biçimidir. Otorite, genellikle meşruiyetle ilişkilendirilir ve belirli

bir statü, makam ya da pozisyondan kaynaklanır. Bu, toplumda kabul gören normlara, yasalara veya kurallara dayalı olabilir. Otorite, tamamen zorla ya da sadece ikna yoluyla da işlemez; rıza ve zorlama arasındaki bir dengeye dayanır. Otoritenin meşruluğuna ve insanların neden bir otoriteye itaat etmek zorunda olduklarına dair teorik yaklaşımlar ne olursa olsun, otoritenin kendisi, “kerameti kendinden menkul” bir yapıdadır; eylem, işlem ve kararlarında açıklamaya ya da mazerete ihtiyaç duymaz (Bal, 2014: 254).

Siyasal otorite, meşru iktidar olarak tanımlanır. İktidar, başkalarının davranışlarını etkileme gücüne sahipken, otorite bunu yapma hakkına sahiptir (Heywood, 2013: 24). Kısacası, iktidar genellikle güç ve kontrol üzerine odaklanırken, otorite daha çok kabul edilmiş ve meşru bir kontrol biçimidir. İktidar bazen otoriteyi içerebilir ancak iktidar her zaman otoriteye dayanmaz. Otorite, meşruiyet ve kabul görmüş normlara bağlıdır; iktidar ise bazen zorlama veya manipülasyon gibi daha güçlü yöntemler kullanabilir. Her ne kadar her otorite bir iktidar türü olarak kabul edilse de, her iktidar otorite olarak nitelendirilemez; çünkü bazı iktidar türleri, meşruiyet temeline dayanmaksızın sadece zor kullanarak var olur (Kutluay, 2019: 9). Devlet, içinde bulunduğu toplumda yasal ve meşru bir otoritenin merkezi kaynağıdır. Devlet, hukuki yapısı ve anayasal kurallarıyla belirlenmiş kurumlar ve yetkiler aracılığıyla otoriteyi temsil eder. Bu nedenle devlet, otoritenin kaynağı ve koruyucusu olarak kabul edilir. Otorite, devletin yetki ve gücünün kaynağı olarak, devlet organları ve yasal düzenlemeler aracılığıyla meşru bir şekilde tanımlanır. Devlet, yasalara dayalı olarak yasama, yürütme ve yargı gibi çeşitli işlevleri yerine getirir. Bu işlevler, otoritenin somut bir ifadesini oluşturur. Devletin otorite biçimi, toplumda genel kabul görmüş yasalara ve sosyal normlara dayalı olarak meşruiyetini sürdüren ve bireyler ile toplum üzerinde belirli bir kontrol sağlayan bir yapıya dayanır. Otorite, devletin bu meşru ve yasal gücünü kullanarak, toplumda düzeni, adaleti ve güvenliği temin etme amacını taşır.

İktidarın ayakta kalma, rakiplerini alt etme, geçmiş hatalardan ders çıkarma, bu hataları göz ardı etmeme, başkalarına yükleme veya sonuçlarıyla yüzleşme gibi özellikleri vardır. Günümüzde hukuk, yalnızca normlardan oluşan bir sistem olarak tanımlanır. Bu sistem, hukuki ilişkilerin temelini oluşturur ve hukukun işleyişini belirler. Hukuki şahısların ve öznel hukukun varlığı, bu emirler ve kurallarla yakından ilişkilidir ve hukukun karmaşık yapısını oluşturur. Bu nedenle hukuk alanında normlar ile bunlardan türetilen emirler büyük önem taşır ve hukuk düzenini belirler (Akbaý, 1947: 34). Siyasi otorite, bazı üstün yetkileri de beraberinde getirir. Bu yetkiler; vergilendirme, anlaşmazlıkları çözme, kamu gelirlerini tahsis etme, kamu kullanımı için topraklara el koyma, zorunlu askerlik yoluyla ordu kurma ve savaş açma, okullar

kurma, ticareti düzenleme, ceza yasaları çıkarma ve cezai yaptırımlar uygulama gibi çeşitli alanları kapsar. Bu yetkilerin bir devlette nasıl kullanıldığı, ayrı bir tartışma konusudur. Ancak bu yetkilerin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl uygulandığı, siyasi otoritenin temelini anlamak açısından büyük önem taşır (Taylor, 1983: 458).

Meşru siyasi otoritenin yönetme hakkını içerdiği genel kabul gören bir görüştür. Bir siyasi rejimin yönetme hakkına sahip olması için, tebaasının normatif durumunu değiştirebilecek bir güce sahip olması gerekir; bu, haklar tanıyarak ya da yükümlülükler getirerek gerçekleşir (Raz, 1986: 24). Yönetme hakkı yalnızca yükümlülükler getirme yeteneğiyle sınırlı olmayabilir; aynı zamanda bu yükümlülüklerle uyulmasını sağlama yetkisini, örneğin güç veya güç tehdidi yoluyla, içerebilir. Devletsiz hukuk, yalnızca devletin tamamen yok olduğu bir düzeni değil, aynı zamanda devletin varlığına rağmen iç düzeninde etkisiz kaldığı durumları da kapsar. İbn Haldun Bu noktada devletsiz hukuk, sadece bir boşluk veya eksiklik olarak değil, devletin varlığına rağmen işlevsiz olduğu alanları da ifade eder. Devletsiz hukuk, sosyal bilimler ve siyaset bilimi açısından uzun zamandır ilgi çeken bir konudur. Bu alanda yapılan çalışmalar, devletin doğası, işlevi ve sınırları hakkında derinlemesine analizler sunar. Devletsiz hukuk durumları, genellikle devletin zayıfladığı veya otoritesinin sorgulandığı zamanlarda ortaya çıkar. Devletin soyut yapısının yanı sıra, somut olarak da varlığını görmek mümkündür. Gündelik hayatta kullanılan birçok bürokratik süreç ve belge, otoritenin varlığını destekler. Bu süreçte toplumlar, kendi kendilerini idare etme yolları arar ve bu da çeşitli alternatif yönetim modellerinin ortaya çıkmasına yol açar. Devletsiz hukuk üzerine yapılan akademik çalışmalar, devletin varlığına rağmen etkisiz olduğu durumları da incelemektedir. Bu durumlar, devletin belirli bir bölgede veya konuda otoritesini kaybettiği ya da sınırlı bir kontrol sağladığı durumları kapsar. Bu tür vakalar, siyasi istikrarsızlık, ekonomik kriz ya da toplumsal çatışmalarla ilişkilendirilir ve genellikle devletin gücünün zayıfladığı dönemlerde ortaya çıkar.

Devletsiz hukuk kavramının incelenmesi, yalnızca mevcut durumu anlamakla kalmaz, aynı zamanda gelecekteki olası senaryoları da değerlendirme imkanı sunar. Bu bağlamda yapılan çalışmalar, devletin rolü, işlevi ve sınırları konusundaki tartışmalara yeni bir bakış açısı getirebilir ve daha etkili, sürdürülebilir yönetim modellerinin geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Devletsiz hukuk üzerine yapılan akademik çalışmaların önemi giderek artmakta ve bu alandaki araştırmaların devam etmesi gerekmektedir. Bir kişinin devlet bağının olmaması durumunu Hanna Arendt şöyle tanımlamaktadır; yurtsuz kişi, mülteci, azınlık ya da devletsiz hukuk statüsünde bulunan ve hukuki varlığını tanıyacak bir yeni devlet veya hükümet bulamayan, yerleşmek için herhangi bir yere kabul edilmeyen kişidir (Arendt, 1998: 256). “Bir

kişinin devletsiz olması, yasalar tarafından tanımlanmamış bir durumu temsil ettiğinden, kendini yasalara uygun hale getirmenin tek yolu, yani normale dönmenin tek yolu, yasalara aykırı davranarak suç işlemektir” (Arendt, 1998: 287). Başka bir deyişle, devletsiz bir kişinin yasal korumadan yararlanabilmesi sadece suç işleyerek mümkündür, çünkü yasalar bunu öngörmüştür. Bu durumda suç işlemiş olsa bile, devletsiz kişi diğer suçlulardan daha kötü muamele görmeyecektir. Suç işleyen devletsiz kişi, artık toplumun dışına itilmiş bir parça değildir. Çünkü bu kişi, eylemleri ve inançlarına göre yargılanmıştır. Yani, kimliğiyle yargılanmıştır. Devletin kendi varlığını gösterme yöntemlerinden bir tanesi de cezai müeyyide tek elini kullanmasıdır.

3. Klasik Yaklaşımlar

Devletlerin tarih boyunca kuruluşları ve evrimleri, felsefi ve sosyolojik bakış açılarıyla incelenerek çeşitlenmiştir. Devletlerin nasıl kurulduğu ve işlediği konusu, hukukun varlığıyla ilişkilendirilmiş mi yoksa devlet kavramının bağımsız mı olduğu sorusunu beraberinde getirmiştir. Bu, yüzyıllardır hukukçuların araştırma odaklarından biri olmuştur. Devlet yapılanmasında hukuki müesseselerin devlet eliyle yürütülmesi, devletin hukuku kavramının temelini ve dayanağını belirlemek için incelenmesi gereken bir zorunluluk yaratmaktadır. Devletlerin ortaya çıkış süreçlerinde hukukun rolünün belirlenmesi, hukukun devlet öncesi ve devlet sonrası dönemlerde nasıl işlediğinin değerlendirilmesini gerektiren önemli bir süreçtir. Bu bağlamda, devlet teorisi alanında kabul gören altı filozofun devlet teorileri, hukuk kuramının nasıl oluşturulduğunu değerlendirmek için bu bölümde ele alınmaktadır. Bu teoriler, devletin doğası, yönetim biçimleri ve hukukla ilişkisi üzerine derinlemesine analizler sunar.

3.1. Platon (MÖ 427-347)

Antik Yunan felsefesinin en büyük isimlerinden biri olan Platon (M.Ö. 427-347), Batı siyasi düşüncesinin temellerini atmış bir düşünürdür. Devlet ve hukuk üzerine geliştirdiği teoriler, özellikle Devlet (*Politeia*) ve Yasalar (*Nomoi*) adlı eserlerinde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu eserlerde ana hedef, adil ve erdemli bir toplumsal düzenin nasıl kurulabileceğini araştırmaktır. Ona göre, adalet her bireyin kendi yeteneklerine en uygun görevi üstlenmesiyle mümkün olur (Plato, 2000: 433b-434a). Bu yaklaşımda, toplumsal düzen hiyerarşik bir yapıdadır ve üç ana sınıfa ayrılır: filozof krallar, savaşçılar ve üretici sınıf. Bilge filozof krallar, bilgeliği sayesinde adaleti en iyi şekilde uygulayabilecek olan yöneticiler olarak en üst sınıfta yer alır (Kraut, 2002: 84). Savaşçılar güvenliği sağlarken, üretici sınıf ise ekonomik faaliyetlerle

ilgilenir. Bu hiyerarşi, herkesin yeteneklerine uygun bir rol üstlenerek toplumsal denge ve adaleti korur.

Meritokrasiye dayalı bu model, bilge ve erdemli kişilerin yönetimi gerektiğini savunur. Bilgelğe ulaşmış ve adaletin doğasını kavramış olanların devleti yönetmesi, ideal toplumsal düzeni sağlar. Devletin temel amacı, yurttaşlarının erdemli bir yaşam sürmesini temin etmek ve adalet, bilgelik, cesaret ve ölçülülük gibi erdemlerle toplumu yönetmektir. Devlet, yalnızca düzeni sağlamakla kalmamalı, aynı zamanda yurttaşlarının ahlaki ve entelektüel gelişimini teşvik etmelidir. Bu düşünce, devletin sadece bir yönetim aracı değil, bireylerin erdemli bir yaşam sürmeleri için rehberlik eden bir mekanizma olduğunu ortaya koyar. Hukuk da bu sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Toplumsal düzeni sağlamanın ötesinde, bireylerin ahlaki gelişimini destekleyen bir araç olarak görülür (Fine, 2000: 143). Hukukun amacı yalnızca bireylerin çıkarlarını korumak değil, aynı zamanda toplumun bütünsel iyiliğini gözetmek olmalıdır. Bu nedenle, hukuk bireyleri erdemli bir yaşam sürmeye teşvik eden bir mekanizma olarak pozitif bir görev üstlenir (Morrow, 1960: 175). Böylece hukukun rolü, hem toplumsal barışı sağlamak hem de bireylerin ahlaki gelişimine katkıda bulunmaktır.

Düşünür, Yasalar adlı eserinde ise, daha gerçekçi bir devlet modeli sunulmuştur. Burada, ideal devletteki filozof krallar yerine yasa koyucular yer alır. İnsanların her zaman doğru olanı bilemeyecekleri ve dürtülerine yenik düşebilecekleri gerçeğiyle, yasaların insan doğasının zayıflıklarını dengelemek için var olduğunu savunur (Plato, 1970: 713b-714d). Yasaların amacı, bireyleri iyi bir yaşama yönlendirmek ve devletin sürekliliğini sağlamaktır. Yasa koyucuların görevi, toplumun iyiliği için en doğru yasaları belirlemek ve bu yasalarla toplumsal düzeni korumaktır (Bobonich, 2002: 265). Yasalar, bireylerin sadece fiziksel düzenini sağlamaz, aynı zamanda ahlaki gelişimlerine de katkıda bulunur.

Devlet ve hukuk ilişkisinde, devlet en yüksek otorite olarak hukuku şekillendiren güçtür. Erdemli bir toplum yaratmak için hukukun devlet tarafından yönlendirilmesi gerektiği savunulur. Bu bakış açısına göre, devletin olmadığı bir yerde hukuk düzeni kurulamaz; çünkü hukuk, devletin adaleti sağlamak için kullandığı bir araçtır (Plato, 2000: 473c-474b). Hukukun toplumsal düzeni sağlaması ve bireylerin çıkarlarını dengelemesi ancak devlet aracılığıyla mümkündür. Devlet olmadan bireylerin kendiliğinden adaleti sağlamalarının imkansız olduğu düşüncesi, devletsiz bir hukuk anlayışına karşı çıkar. Bu yaklaşımla, hukuk düzeninin yalnızca devletin varlığıyla mümkün olabileceği vurgulanır. Bireylerin çıkarlarını dengelemek ve toplumsal barışı korumak, devletin hukuku uygulamadaki temel görevidir. Devletin yokluğu

ise, bireyler arasında kaosa neden olur. Bu yüzden, hukuk devlete dayalı olarak işler ve bireylerin çıkar çatışmalarını dengelemek suretiyle toplumsal düzeni sağlar.

3.2. Farabi (870-950)

İslam felsefesinin en önemli düşünürlerinden olan Farabi, siyaset felsefesinde devletin rolünü ve hukukun kaynaklarını sorgulamıştır. Onun erdemli şehir anlayışı, devletin yalnızca ahlaki temellerle yönetildiğinde meşruiyet kazanabileceği düşüncesine dayanır. Erdem ve ahlak vurgusu, devletsiz hukuk düzeni için de teorik bir zemin oluşturabilir. Görüşleri, hukukun yalnızca devlet otoritesine dayanmadan da düzenlenebileceğini ve bireyler arasındaki ahlaki ilişkilerin hukuk yaratabileceğini savunan anlayışı destekleyebilecek niteliktedir (Farabi, 2001: 80-81). Ona göre hukuk, toplumda en üst düzeyde adaleti sağlaması gereken bir araçtır. Devletin varlık sebebi adaletin gerçekleştirilmesidir, ancak bu adaletin yalnızca devlet tarafından sağlanması gerekmediğini, insanların doğal olarak erdem ve ahlaka dayalı bir toplum inşa edebileceğini öne sürer (Butterworth, 1992: 45).

Toplumsal yaşamda ahlak ve adalet ilkelerine uygun hareket ettiklerinde, toplulukların bir otoriteye ihtiyaç duymadan da adaletli bir düzen kurabileceklerini savunur. Bu görüş, devletsiz hukuk anlayışını savunanların dayanak bulabileceği niteliktedir. Erdem ve adalet üzerine yaptığı vurgular, devletin zorunlu bir yapı olmadığı, hukukun insan doğasından kaynaklanabileceği düşüncesine dayanır. Doğal hukuk teorisyenleri gibi, hukukun kaynağının yalnızca devlet olmadığını, bireylerin ortak ahlaki değerler üzerinden de adaletin sağlanabileceğini öne sürer. İdeal devlet tasavvurunda bile, devletin temel işlevi, insanların erdemli bir yaşam sürmesini sağlamaktır (Netton, 1991: 187). Devlet bu işlevini yitirdiğinde, toplumun kendi doğal düzeni içinde işleyebileceği düşüncesi, devletsiz hukuk savunucuları için güçlü bir argüman sağlar.

Bu anlayış, doğal hukuk kavramıyla benzerlik gösterir. Ona göre, insan akli ve doğası gereği, ahlaklı ve adaletli bir toplum düzeni kurulabilir. Bu bağlamda, devletsiz hukuk bir hukuk düzeninin ahlaki temellerle kurulabileceğini savunan bir düşünce sistemi sunar (Walzer, 1993: 98). Ahlak, bu sistemin temel taşıdır ve bireylerin erdemli davranışları, toplumsal düzeni doğal olarak inşa eder. Erdemli şehir modeli, ideal bir toplum düzenini betimlerken, ahlak ve hukukun devlet otoritesi olmaksızın da sürdürülebileceğini ima eder. Bir toplumun mutlaka bir devletle yönetilmesi gerektiği fikrine karşı çıkar; toplumun içindeki bireylerin erdemli bir hayat sürmeleri, adalet ve uyumu sağlayan en temel faktördür (Parens, 2006: 144). Bu düşünce, devlet teorisinin temel dayanağı olan hukukun ahlak ve bireylerin sorumluluğu üzerinden

gelişebileceği görüşünü destekler. Erdemli şehir anlayışında bireyler arasındaki ilişkilerde öncelikli olan şey ahlaktır ve bu ahlaki düzen, doğal olarak bir hukuki düzeni de beraberinde getirir (Farabi, 2001: 84).

Devletin işlevine dair düşüncelere göre, devlet yalnızca bir araçtır ve toplumsal düzenin garantörü değildir. Ahlak ve bireylerin erdemli yaşamları, hukukun asıl kaynağını oluşturur. Bireylerin akıl yoluyla doğru ve yanlış arasındaki farkı ayırt edebilme yetisi, hukuki düzenin doğal olarak oluşmasına olanak sağlar (Black, 2011: 113). Bu görüş, devletsiz hukuk bir sistemde devletin rolünü ortadan kaldıran ve hukukun ahlaktan kaynaklandığını savunan teorilere katkı sunar. Devletin yokluğunda bile insanların birbirlerine karşı ahlaki yükümlülükleri devam eder ve bu yükümlülükler hukukun temellerini oluşturur. Devletin bu ahlaki yükümlülükleri düzenleyici bir araç olduğunu, ancak asıl önemli olanın bireylerin doğal ve ahlaki eğilimleri olduğunu belirtir (Campanini, 2008: 68). Bu görüş, devlet teorisine önemli bir katkı sağlayarak hukukun temellerinin insan doğasından kaynaklanabileceğini gösterir.

Farabi, Platon ve Aristoteles'in siyaset felsefelerini İslam dünyasına taşıırken, onların devlet anlayışını da yeniden yorumlamıştır. Ancak, en önemli katkılarından biri, devletin ideal bir formdan sapması durumunda bireylerin ahlaki olarak hukuku sürdürebileceği yönündeki düşüncesidir (Davidson, 1992: 154). Bu düşünce, devletin hukukun tek kaynağı olmadığını savunan devlet teorisyenleri için güçlü bir argüman sunar. Toplumda adaletin sağlanmasının yalnızca devletin müdahalesiyle mümkün olmadığını, ahlaki erdemlerin doğal olarak adaleti ve hukuku getirdiğini savunur. Bu da devletsiz hukuk bir sistemin meşruiyet kazanabileceği ve adaletin bireyler arasındaki doğal ilişkilerden doğabileceği görüşünü destekler. Devletin yalnızca bir araç olduğunu ve hukukun asıl kaynağının bireylerin erdemli yaşamları olduğunu savunan düşünceler, hukuk düzeninin ahlaki temeller üzerinden inşa edilebileceğini gösterir. Bu bağlamda, devletsiz hukukun daha adil ve doğal bir sistem olabileceğine dair önemli bir felsefi zemin sunulmuş olur.

3.3. İmam Gazali (1058-1111)

İmam Gazali, İslam felsefesi ve hukuk anlayışında derin etkiler bırakan 11. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biridir. Hukuk anlayışı, İslam hukukunun temel prensiplerini inceleyen fıkıh usulü üzerinden şekillenir ve hukukun kaynağını Kur'an, hadis, *icma* ve *kıyas* gibi dini referanslara dayandırır (Kömür, 2019: 165; Bakar, 1997: 121). Ancak, Gazali bu kaynakları merkeze alarak geliştirdiği hukuk anlayışında, devletin hukukun temel kaynağı olmasına gerek görmez. Ona göre hukuk, bireylerin ahlaki ve dini sorumluluklarından doğan

doğal bir sistemdir. Her ne kadar doğrudan devletsiz hukuku savunmasa da, düşünceleri modern devlete bağımlı olmayan bir hukuk anlayışını destekler niteliktedir. Hukukun işlemesi için bir devlet otoritesine ihtiyaç olmadığını, toplumsal dayanışma ve bireylerin ahlaki yükümlülükleriyle de hukukun doğabileceğini savunur (Makdisi, 1990: 27).

Gazali'nin hukuk anlayışının merkezinde adalet kavramı yer alır. Ona göre adalet, hem dini hem de toplumsal düzeni sağlayan temel bir erdemdir. Bu anlayış, bireyler arası ilişkilerin ve toplumsal dayanışmanın temeli olarak kabul edilir. Adaletin yalnızca bir devletin uyguladığı yasalarla değil, bireylerin birbirlerine karşı ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesiyle sağlanabileceğini vurgular (Kömür, 2019: 167). Bu, devletin hukuk üzerindeki baskısına gerek kalmaksızın toplumsal bir düzenin var olabileceğini işaret eder. İyilik, yardımseverlik ve ahlaki sorumlulukları birleştiren adalet anlayışıyla Gazali, hukukun temel amacının bireylerin hem dünyevi hem de manevi refahını sağlamak olduğunu belirtir (Kirabaev ve Al-Janabi, 2019: 62).

Devletin hukuktaki rolü, Gazali'ye göre sınırlıdır. Devlet, toplumsal düzeni sağlamak için bir araç olabilir; ancak hukukun kaynağı devlet değildir (Bakar, 1997: 126). Devlet, bireylerin kötücül eğilimlerini dengeleyip toplumsal düzeni sağlayabilir, ancak bu, hukukun yaratılması için zorunlu bir mekanizma değildir. Hukukun temel kaynağı, toplumsal dayanışma ve bireylerin ahlaki yükümlülükleridir (Makdisi, 1990: 32). Bu yaklaşım, modern devlete bağımlı olmayan bir hukuk düzeninin mümkün olabileceğini savunan devlet teorisi ile örtüşür. Ayrıca, hilafet ve şeriat konusundaki görüşleri de devletin hukuk üzerindeki rolünün sınırlı olduğunu gösterir. Hilafeti, devletin meşruiyetini sağlayan bir araç olarak görür, ancak devletin ekonomik ve toplumsal yaşama müdahale etmemesi gerektiğini savunur (Abbasi, 2023: 10). Bu, hukukun bireyler arası ilişkilerden doğabileceği düşüncesini güçlendirir.

Gazali'nin hukuk anlayışında, ahlaki ve dini sorumluluklar hukukun temelini oluşturur. Bu, modern devlete ihtiyaç duymadan bir hukuk düzeninin mümkün olabileceğini gösterir. Ona göre hukuk, sadece dünyevi düzeni sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireylerin manevi gelişimine de hizmet etmelidir (Kömür, 2019: 169). Hukukun kaynağının devlet değil, bireylerin ahlaki ve dini sorumlulukları olduğunu savunan Gazali, hukuk teorisinin bireyler arası doğal ilişkiler ve toplumsal dayanışma üzerinden gelişebileceği fikrine de katkı sunar (Kirabaev ve Al-Janabi, 2019: 64). Gazali'nin düşüncelerine bakıldığında, hukuk anlayışının temellerinin bireylerin ahlaki sorumlulukları ve toplumsal dayanışmaya dayandığı görülür. Devlet, bu düzenin sürdürülebilmesi için yalnızca bir düzenleyici mekanizma olarak yer alırken, hukukun kaynağı olarak görülmez. Adaletin bireyler arasındaki ilişkilerden doğabileceğini ve devlet müdahalesine gerek kalmadan toplumsal düzenin sağlanabileceğini

savunması, modern devlete bağımlı olmayan bir hukuk sistemine dair ipuçları sunar. Böylece, Gazali'nin hukuk anlayışı, devletsiz hukuk düşüncesine önemli bir felsefî zemin kazandırır ve bireylerin ahlaki yükümlülükleri üzerinden işleyen bir düzenin mümkün olabileceğini gösterir.

3.4. İbn Haldun (1332-1406)

14. yüzyılda yaşamış olan büyük İslam düşünürü İbn Haldun, tarih, sosyoloji ve hukuk alanında derin izler bırakmıştır. Onun Mukaddime adlı eseri, tarihsel, toplumsal ve sosyal olguları geniş bir perspektifte ele alır. Hukuk anlayışını da toplumsal yapıların tarihsel süreçler içinde nasıl şekillendiği üzerinden geliştirir. Ona göre hukuk, toplumsal bir olgu olarak, tarihsel süreçler ve toplumların yaşadığı kültürel, coğrafi ve ekonomik şartlara göre evrilir. Hukukun oluşumunda ve gelişiminde tarihsel etkenlerin önemli bir rol oynadığını savunur. Hukukun adaletin, devletin sürdürülebilirliğini sağlayan en önemli unsurlar arasında yer almasının nedeni budur. Toplum ve devlet arasında kurduğu ilişki, *dawla* terimi ile açıklanır. Bu terim, hem devlet hem de hanedan anlamına gelir ve hanedanın çöküşüyle birlikte devletin de yok olacağını ifade eder (Gule, 2014: 122). Bu bakış açısı, İslam tarih yazımında devletin hanedanlarla olan bağınyansıtır ve devletin gücünün, toplumsal düzenin korunmasındaki temel rolüne işaret eder. Siyasal otoritenin varlığı, hukukun uygulanabilirliği açısından elzemdir ve hukukun, toplumun düzenini sağlayan bir araç olarak işlev görmesini sağlar. Devletin, hukuku şekillendiren ve toplumsal huzuru sağlayan bir otorite olarak konumlanması, İbn Haldun'un hukuk kurgusunun temel taşlarından biridir.

Bu bağlamda, hukukun siyasal otorite tarafından şekillendirilmesi gerektiğini öne sürer. Siyasal otorite, toplumsal düzeni sağlamak ve adaleti tesis etmek için hukuku kullanır. Asabiyet kavramı, burada kritik bir rol oynar. Arapça kökenli olan bu kavram, toplumsal dayanışma ve bağlılığı ifade eder ve özellikle ilkel toplumların medenileşme sürecinde önemli bir yer tutar. Toplumsal yapıları bir arada tutan ve onları dış tehditlere karşı koruyan güç, asabiyet bağlarıdır (Göçeri ve İnce, 2017: 213). Asabiyet sayesinde devlet, hem iç hem de dış tehditlere karşı ayakta kalabilir ve hukukun işleyişini sağlar. Ekonomik düşünceleri de hukuka dair anlayışıyla yakından bağlantılıdır. İktisadi faaliyetlerin adalet temelinde yürütülmesi gerektiğini savunur. İslam'ın emrettiği adalet kavramını ön plana çıkararak, devletin ekonomik düzenlemelerde de adaletin korunmasına öncelik vermesi gerektiğini vurgular. İbn Haldun'a göre, günümüzde kapitalist sistemlerde özgürlük, komünist sistemlerde ise eşitlik adaletin yerine geçmiştir; oysa İslam'ın adalet anlayışı, bu ikisinden farklıdır. Devletin mali sistemi, toplumsal refahı sağlamak için adaletli bir biçimde yönetilmeli ve gelir dağılımı asabiyet bağlarını güçlendirecek şekilde

adil olmalıdır. Devletin ekonomik kaynaklarını etkili bir şekilde yönetmesi, toplumsal huzurun devamlılığı için gereklidir (Yılmaz Genç, 2015: 147-148). Hukukun, devletin ekonomik düzenlemelerinde de önemli bir rol oynadığını savunan düşünür, devletin ekonomik faaliyetleri düzenleme ve toplumsal dengeyi koruma rolüne vurgu yapar. Ekonomik faaliyetler ve gelir dağılımı, devletin güçlü bir hukuk sistemine dayalı olarak gerçekleştirilmelidir.

Devletin varlığını sürdürebilmesi, hukukun etkin bir şekilde uygulanmasına bağlıdır. Hukukun işlevselliği ve adaletin tesis edilmesi, devlete bağlı bir yapıda düşünülür. Hukukun, sadece toplumsal adaletin değil, aynı zamanda devletin ekonomik ve siyasi yapısının korunması için de işlevsel bir araç olduğuna inanır. Toplumsal düzenin sürdürülebilirliği, devletin denetleyici ve düzenleyici rolüyle sağlanır. Hukukun, devletin gözetiminde olmadan toplumsal düzeni sağlayamayacağını savunan bu düşünce, devletsiz bir hukuk anlayışıyla çelişir. Hukuk, devletin güvencesi olmadan işleyemez; zira hukuk, ancak devletin denetimi altında işlevini yerine getirebilir (Baali, 1988: 45).

3.5. Thomas More (1478-1535)

Thomas More (1478-1535), Batı siyasi düşüncesinin en önemli isimlerinden biri olup, özellikle *Utopia* (1516) adlı eseriyle tanınır. Bu eserinde, dönemin toplumsal ve hukuki sorunlarına bir eleştiri getirir ve ideal bir toplum düzeni tasarlar. Bu hayali toplumda adalet ve eşitlik temel değerlerdir. More, adil bir toplumun nasıl olması gerektiğini sorgularken, mevcut Avrupa toplumlarındaki sosyal adaletsizliklere, mülkiyet ilişkilerine ve hukuki yapıya sert eleştiriler yöneltir. Onun bu ütopyası, özel mülkiyetin olmadığı, bireylerin ortak refah için çalıştığı ve toplumsal adaletin tam anlamıyla sağlandığı bir düzeni betimler (More, 2013: 52). Bu yapıda, bireyler arasında hiyerarşi değil, eşitlik ve dayanışma ön plandadır. Özellikle mülkiyetin ortak olduğu bir toplumda, herkesin ihtiyaçlarını karşılayabileceği ve bireylerin birbirlerine karşı sorumluluk taşıdığı bir düzen söz konusudur (Logan, 1983: 77). Bu bağlamda devlet, toplumsal refahı koruyan ve adaleti sağlayan bir güç olarak tanımlanır. Devletin temel işlevi, bireyler arasında adaletin tesis edilmesi ve eşitliğin sağlanmasıdır. Onun ideal toplumunda hukuk, bireylerin çıkar çatışmalarını önlemek ve toplumsal barışı sağlamak amacıyla vardır. Hukukun temel işlevi, bireyler arasındaki adaletsizlikleri engelleyerek toplumsal düzeni güvence altına almaktır. Özel mülkiyetin olmadığı bir düzende, bireyler arasında maddi farklılıkların ortadan kalktığı ve toplumsal uyumun sağlandığı bir sistem geliştirilmiştir. More'un bu düzeni, mülkiyetin ve kişisel çıkarların toplumun refahını tehdit etmesini önlemek için hukukun nasıl bir düzenleyici güç olması gerektiğini açıklar (More,

2013: 102). Hukuk, yalnızca toplumsal düzeni sağlamakla sınırlı değildir; aynı zamanda bireylerin ortak refahını artırmayı ve eşitliği korumayı hedefler (Marius, 1999: 54).

Adaletin bu kadar merkezde olduğu bir toplumda, hukukun işlevi bireylerin çıkar çatışmalarını çözmek ve toplumsal barışı sürdürmekle sınırlı kalmaz. Aynı zamanda toplumsal refahın artırılması ve eşitliğin korunması da hukukun görevleri arasındadır. *Utopia*'da devlete dayalı bir hukuk düzeni kurgulanmıştır. Devlet, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği için hukukun varlığını gerekli kılar. Bu bağlamda, bireylerin haklarını koruyan ve refahlarını güvence altına alan hukukun varlığı, devletin denetimi altında işleyen bir sistem içinde var olur (Surtz ve Hexter, 1965: 89). Dolayısıyla, hukukun uygulanabilirliği ve etkinliği, devletin varlığına bağlıdır.

Onun düşünce yapısında, devletsiz bir hukuk anlayışına yer yoktur. Hukukun etkin bir şekilde uygulanabilmesi için bir otoriteye, yani devlete ihtiyaç vardır. Devletin olmadığı bir toplumda hukuk da var olamaz, çünkü devlet hukuku uygulayan, denetleyen ve toplumsal barışı koruyan temel güçtür (Marius, 1999: 112). Eğer devlet yoksa bireyler kendi çıkarları doğrultusunda hareket eder, bu da toplumsal kaosa ve adaletsizliğe neden olur. More'a göre, devletin varlığı olmadan hukuk da işlevini yerine getiremez. Adaletin ve düzenin sağlanması için devletin denetleyici bir güç olarak var olması zorunludur (More, 2013: 75). Bu ideal devlette, hukuk ile devlet arasındaki ilişki son derece güçlüdür. Hukuk, devletin varlığından bağımsız düşünülemez, çünkü hukuk devletin adalet, refah ve düzeni sağlamak için kullandığı en önemli araçtır. Devlet, bireyler arasındaki çatışmaları önler, mülkiyet sorunlarını çözer ve toplumsal düzenin sürekliliğini sağlar. Bu nedenle, More'un toplumsal ve hukuki yapısında, devlet ve hukuk birbirini tamamlayan iki yapı olarak karşımıza çıkar. Eğer devlet yoksa, bireyler kendi çıkarlarına göre hareket eder, bu da toplumsal düzenin ve adaletin bozulmasına yol açar (Logan, 1983: 85). Hukuk, bireyler arasındaki çatışmaları düzenlerken, devlet de bu hukukun uygulayıcısı ve denetleyicisidir. Dolayısıyla, More'un kurguladığı toplumda hukukun varlığı, devletin denetiminde olmadan düşünülemez.

Adaletin sağlanması için hukuk devlete bağlıdır, bu da devletin toplumsal düzeni sağlama işlevini zorunlu kılar. Devletin olmadığı bir ortamda hukukun etkinliği ortadan kalkar ve bireyler arasında adaletsizlikler baş gösterir. Bu nedenle, *Utopia*'da devlet, toplumsal eşitliği ve refahı koruyan, hukukun işlerliğini sağlayan temel unsurdur. Bu düzen içerisinde devletin rolü, bireyler arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldıran bir denge unsuru olmaktır (Marius, 1999: 97). Hukuk, toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizma olarak işlev görür ve devlet bu düzenin

teminatıdır. Devletin yokluğu, hukukun ortadan kalkmasına neden olur ve toplumun kaosa sürüklenmesine yol açar.

More'un hukuk anlayışında devlet, hukukun uygulanmasında ve toplumsal düzenin devamında temel rol oynar. Bu anlayış, devletin adalet mekanizmasının sürdürülebilirliğini sağlamak için gerekli olduğunu vurgular. Hukuk, bireylerin hak ve sorumluluklarını düzenlerken, toplumsal barışı sağlayan bir araç olarak devlete dayalı bir sistem içinde işler. Bu nedenle, hukukun varlığı, bireylerin refahını artıran ve adaleti sağlayan bir sistem içinde işlevsel hale gelir. Toplumsal barış ve refah, hukukun etkin bir şekilde uygulanmasıyla mümkündür. More'un tasvir ettiği bu ideal toplumda, devlet ve hukuk birbirine bağlı olarak işler ve toplumun düzenini sağlar. Devletin olmadığı bir ortamda, hukukun etkisiz hale geleceği ve bireyler arası çatışmaların artacağı kaçınılmazdır.

3.6. Etienne de La Boetie (1530-1563)

Etienne de La Boetie, 16. yüzyıl Fransız düşünürüdür ve en çok Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev adlı eseriyle tanınır. La Boetie'nin hukuk anlayışı, iktidarın doğası, insan özgürlüğü ve hükümete karşı duruşa odaklanır. Hukuk fakültesi mezunu olan düşünür, eğitimini tamamladıktan sonra siyasete katılmış ve devleti hukukçu bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. 15. yüzyılda siyasal merkezleşmenin artmasıyla ortaya çıkan tepkilerin en önemli örneklerinden biri, La Boetie'nin Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev adlı eseridir. Siyasal iktidar sorununu sosyal ve ekonomik dinamiklerle ilişkilendirerek, mevcut sorunların çözümünü toplum yapısında yeniden yapılanmakta bulur. Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev, iktidarın doğasını, insan özgürlüğünü ve otorite ile birey arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir çalışmadır. La Boetie, devlet iktidarının ve egemenliğin niteliği üzerine bir tartışma başlatır (Boetie, 2020: 174). Hükümetin otoritesini ve insanların neden gönüllü olarak boyun eğdiklerini anlamaya çalışır; iktidarın, halkın özgürlüklerinden vazgeçmesiyle sürdürülebildiğini savunur. İktidarın otoritesi, halkın boyun eğmesi ve özgürlüğünü feda etmesiyle güçlenir. Ona göre, insanların siyasette gönüllü kulluğu tercih etmeleri ve boyun eğmeleri, yönetilenlerin özgürlüklerinden neden vazgeçtikleri sorusunu beraberinde getirir. Yazar, sadece iktidarı ve onun ideolojik temellerini değil, aynı zamanda devletin yapısal sorunlarını da sorgular (Boetie, 2020: 174).

Siyaseti iktidar ilişkileri üzerinden anlamlandıran La Boetie, bireylerin neden gönüllü olarak otoriteye boyun eğdiğini sorgular. Bu itaat, hükümetin değil, bireylerin özgürlüklerinden feragat etmesiyle mümkündür. İktidar, halkın kendi iradeleriyle verdiği rıza ile ayakta kalır. Bu bağlamda, Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev, bireylerin özgürlüklerinden vazgeçmelerinin

mantıksızlığını vurgular ve halkın birleşerek özgürlüğünü koruması gerektiğini savunur. Bireylerin kendi haklarını savunmaları, aşırı hükümet gücüne karşı durmaları gerektiğini ortaya koyan bu eser, demokratik düşüncenin ve birey haklarının korunması açısından ilham verici niteliktedir. Devletin varlığını sürdürebilmesi için halkın itaati gereklidir, ancak bu itaat özgürlüğün terk edilmesi anlamına gelir. Hükümetin sürdürülebilmesi için halkın kendi özgürlüğünden vazgeçmesi gerektiğini savunan düşünür, insanların haklarını korumak ve otoritenin aşırı gücüne direnmek için birleşmeleri gerektiğini vurgular. Bireylerin özgürlüklerinden feragat etmeleri, hükümetin otoritesini sürdürmek için bir araç haline gelir. La Boetie, bu bağlamda insanların özgürlüklerini kaybetme pahasına iktidara boyun eğmelerinin mantıksızlığını açıkça ortaya koyar. Hukuk kurgusunda, iktidarın meşruiyetini sorgular ve bireylerin özgürlüklerini korumaları gerektiğini savunur. Düşünür, iktidarın sadece halkın gönüllü olarak boyun eğmesiyle var olabileceğini savunur. Halk bu boyun eğişi reddettiğinde, iktidar çöker ve özgürlük yeniden kazanılır (Levy, 1960: 89). Bu fikir, hukukun sadece devlet aracılığıyla var olmayacağını, bireylerin özgür iradeleriyle hukuki düzenlemeler oluşturabileceğini ima eder. Bireylerin devlete boyun eğmeden bir hukuk düzeni inşa edebileceğini öne süren bu görüş, sivil itaatsizlik aracılığıyla devletsiz bir düzenin kurulabileceğini gösterir (Newman, 2022: 131). Yazarın bu görüşleri, bireylerin kendi aralarındaki gönüllü ilişkilerle bir hukuk düzeni kurabileceklerine olan inancını destekler. Hukukun, devlete gerek duymadan var olabileceği ve bireylerin özgürlüklerini savunarak adalet temelli bir düzen oluşturabileceği savunulmaktadır.

Düşüncelerinin devlet teorisine katkısı büyüktür. Ona göre, özgürlük, bireylerin kolektif eylemleriyle sürdürülebilir ve devlet olmaksızın da bir hukuk düzeni oluşturulabilir. Bireyler, devlet otoritesine boyun eğmeden adaleti sağlamak adına kendi aralarında gönüllü düzenler kurabilir. Bu bağlamda, devlete boyun eğmeyi reddetmek, iktidarın zayıflamasına ve özgürlüğün yeniden kazanılmasına yol açar. La Boetie'nin bu görüşleri, devletin zorunlu olmadığını ve bireylerin gönüllü ilişkilerle bir düzen oluşturabileceklerini savunur (Schmidt, 2010: 98). Bireyler arası ilişkilerde hukuk, etik ve özgürlük temelli olabilir. Bu düşünceler, devletsiz bir hukuk düzeninin mümkün olduğunu gösterir. Devletin, bireylerin özgürlüklerini sınırlayan bir otorite olduğunu düşünen La Boetie, hukuk düzeninin bireylerin gönüllü kolektif eylemleriyle kurulabileceğini savunur. Devletin bireyler üzerindeki baskısını ortadan kaldıran bu yaklaşım, hukukun özgürlükçü ve etik temellere dayalı olarak işleyebileceğini ima eder. Düşünür, devletin bireylerin özgürlüklerini kısıtladığını savunurken, hukukun bireylerin gönüllü olarak oluşturduğu bir düzenin parçası olabileceğini öne sürer. Bu nedenle, devletin

zorunlu bir yapı olmadığını ve bireylerin kendi özgürlükleri ve haklarını koruyabilecekleri bir sistem oluşturabileceklerini savunan özgürlükçü bir bakış açısı sunar.

3.7. Hugo Grotius (1583-1645)

Hugo Grotius (1583-1645), modern uluslararası hukukun kurucularından biri olarak kabul edilir ve özellikle doğal hukuk teorisi ile önemli bir yer edinir. Grotius, devletler arası ilişkilerde evrensel bir hukuk düzeninin gerekliliğini savunmuş ve bu düzenin temelini doğal hukuka dayandırmıştır. Savaş ve Barış Hukuku (*De Jure Belli ac Pacis*) (1625) adlı eserinde, doğal hukukun insan aklı tarafından keşfedilebileceğini, bu hukukun devletin varlığına bağımlı olmadığını vurgular (Grotius, 1967: 18). Ona göre, doğal hukuk yalnızca bireyler arası ilişkilerde değil, devletler arası ilişkilerde de geçerlidir ve evrensel bir karakter taşır (Haakonssen, 1996: 8).

Grotius'un hukuk teorisinde, devlet, doğal hukukun uygulanabilirliğini güçlendirse de hukukun varlığı devlete bağlı değildir. Devletin olmadığı bir ortamda bile, insanlar doğal hukuk çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Doğa durumu, insanların rasyonel varlıklar olarak adalet, barış ve güvenlik içinde yaşamalarını sağlayan evrensel ilkelerle düzenlenmiştir (Tuck, 1993: 78). Devlet, bu düzeni koruyan ve güçlendiren bir yapı olsa da, hukukun kaynağı devletten bağımsızdır (Buckle, 1991: 14). Grotius, Savaş ve Barış Hukuku (*De Jure Belli ac Pacis*) eserinde, devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde de doğal hukukun geçerli olduğunu belirtir (Grotius, 1967: 5). Devletler, egemenlik haklarını kullanarak savaş ve barış koşullarını belirleyebilirler, ancak bu eylemleri doğal hukukun sınırları içinde kalmalıdır. Bu düşünceler, Grotius'un modern uluslararası hukuk üzerindeki etkisini açıkça ortaya koyar. Doğal hukukun, devletler üstü bir karakter taşıdığı ve bu kuralların, devletlerin var olup olmamasına bakılmaksızın geçerli olduğu fikri, Grotius'un devletsiz hukuk kavramının temelini oluşturur (Kingsbury ve Straumann, 2010: 20).

Devlet, güvenlik ve adalet sağlayıcı olarak tanımlanır; ancak, Grotius'a göre hukukun kaynağı devletin kendisi değildir. Doğal hukuk, evrensel bir düzeni temsil eder ve devletin bu düzenin uygulanmasını sağlama rolü vardır, fakat bu düzenin varlığı devlete bağımlı değildir. Doğal hukuk, insanların doğasından kaynaklanan evrensel ve rasyonel ilkelerden oluşur ve bu ilkeler, devlet olmadan da geçerliliğini korur (Bull, 2002: 30). Grotius'un bu düşünceleri, hukukun devletten bağımsız olarak var olabileceğini savunan devletsiz hukuk tartışmalarına önemli bir katkı sağlar. Grotius'un doğal hukuk anlayışına göre, hukukun kaynağı insan aklıdır ve bu nedenle devlet olmasa dahi hukuk, bireylerin doğası gereği var olur ve işler. Devlet, bu

hukuk normlarının uygulanmasını kolaylaştıran bir araç olarak görev alır; ancak bu normlar, devlete ihtiyaç duymadan da var olabilir. Hukuk, insanın doğasından türediği için evrensel ve değişmezdir (Grotius, 1967: 8). Devlet, sadece bu hukukun uygulanmasına yardımcı bir yapıdır, ancak hukukun varlığı için bir zorunluluk teşkil etmez. Grotius, bu yaklaşımıyla hukukun insanın doğasından kaynaklandığını ve devletin bu doğanın yalnızca bir aracısı olduğunu savunur (Haakonssen, 1996: 157). Doğal hukuk ilkeleri evrensel ve her birey, devletin var olup olmasına bakılmaksızın bu kurallara uymakla yükümlüdür.

Grotius'un teorisinde devlet, doğa durumundaki güvensizlikleri ve çatışmaları önlemek için gerekli bir araç olarak görülse de, hukukun temel kaynağı değildir. Hukuk, insan doğasından ve aklından kaynaklanır ve bu evrensel ilkeler, devletin yokluğunda da varlığını sürdürür. Devlet, bu ilkeleri uygulamak ve toplumsal düzeni sağlamak için vardır, ancak bu ilkeler devletten bağımsızdır (Buckle, 1991: 42). Hukukun temel amacı, insanlar arasında adaleti ve düzeni korumaktır, dolayısıyla devletin varlığı olmadan da bu amaç gerçekleştirilebilir (Grotius, 1967: 8). Bu bakış açısı, hukukun devletten bağımsız olarak işleyebileceğini ve bireyler arası ilişkilerde adaleti sağlayabileceğini savunan devletsiz hukuk tartışmalarına temel oluşturur.

Grotius'un doğal hukuk anlayışı, devletin hukuku yaratmadığını, yalnızca onun uygulanmasını sağladığını savunur. Hukukun kaynağı insan doğasından gelir ve bu nedenle devletler üstü bir nitelik taşır. Bu, hukukun varlığının ve geçerliliğinin insanın aklı ve ahlaki kapasitesiyle sağlandığını gösterir. Hukukun evrensel normları, devletin yokluğunda bile bireyler arasında sosyal ilişkileri düzenleyebilir ve adaleti sağlayabilir (Brett, 1997: 110). Grotius, bu anlamda hukukun devletin varlığına ihtiyaç duymadan da işleyebileceğini ve bireyler arası ilişkileri düzenlemeye devam edebileceğini savunur. Bu görüş, hukukun devletin otoritesinden bağımsız olarak var olabileceğini ve işleyebileceğini savunan devletsiz hukuk tartışmalarının merkezinde yer alır.

Grotius'un devletsiz hukuk anlayışı, hukukun temel kaynağının insan doğasından geldiği ve bu normların devlet olmadan da geçerli olabileceği fikrine dayanır. Ona göre, hukuk, evrensel ve değişmez kurallardan oluşur; bu nedenle devletin varlığı, hukukun işleyişi için bir gereklilik değildir. Devlet, bu kuralların uygulanmasını sağlamakla yükümlüdür, ancak hukuk, devletin varlığından bağımsız olarak geçerlidir. Hukuk, insan doğasının evrensel ilkeleri üzerine kuruludur ve bu ilkeler, devletin olmadığı ortamlarda bile geçerliliğini sürdürür (Dunne, 1998: 45). Grotius'un doğal hukuk anlayışı, hukukun insan doğasından kaynaklanan bir düzenleyici mekanizma olduğunu savunur ve bu nedenle devletin varlığına ihtiyaç duymadan

da geçerliliğini korur (Haakonssen, 1996: 159). Grotius'un doğal hukuk teorisi, hukukun devletin varlığına bağlı olmadığını ve bireylerin doğalarından türeyen evrensel ilkeler üzerine kurulu olduğunu vurgular. Hukuk, insanlar arasında adaleti ve düzeni sağlamaya yönelik bir yapı olarak, devletin varlığı olmadan da işlevini sürdürebilir. Devlet, bu evrensel ilkelerin uygulanmasını kolaylaştıran bir araçtır, ancak hukuk onun varlığına bağımlı değildir. Bu bakış açısı, devletsiz bir hukukun mümkün olduğunu savunan teorilere önemli bir felsefi temel sunmaktadır.

3.8. Thomas Hobbes (1588-1679)

Thomas Hobbes (1588-1679), modern devlet teorisinin temelini atan İngiliz filozof ve siyaset teorisyenidir. Hobbes'un adı, anarşi kavramıyla sıkça birlikte anılır ve uluslararası ilişkiler tartışmalarında merkezi bir rol oynar. Neoliberal teorisyenler arasındaki tartışmalar, onun uluslararası politika vizyonunun yeterliliği üzerine şekillenir ve Hobbes'un fikirleri, uluslararası ilişkiler teorilerine ilişkin önemli bir temel sunar (Williams, 1996: 214-215). Hobbes'un en önemli eseri olan Leviathan, siyaset felsefesi ve devlet teorisi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eserde, dönemin hakim anlayışının aksine, siyasi erkin kaynağının tanrısal haklar değil, insanların rızası olduğunu savunur (Ağaoğulları, 2022: 429). Bu görüş, dönemin kraliyet haklarını ve monarşiyi savunan düşüncelerine karşı bir duruş olarak öne çıkar. Hobbes, insan doğasını ve devletin varlığını anlamaya yönelik önemli düşünceler geliştirir. Leviathan'daki otorite, yalnızca egemenin gücünü değil, aynı zamanda insanların adaletin sağlanması için yargıya ve yasa koyucu otoriteye başvurmaları gerektiğini savunan bir düşünceyi içerir. Hobbes, çatışan tarafların, doğru ve yanlış konusunda uzlaşamadıklarında, bir hakemin ya da yargıcın kararını kabul ederek tahkime başvurmalarını rasyonel bir hareket tarzı olarak önerir. Bu imge, Leviathan'daki egemenin yasa koyucu rolüyle ilişkilendirilir ve Hobbes'un tüm argümanının özetini oluşturur.

Hobbes'un hukuk anlayışı, sosyal sözleşme teorisi temelinde şekillenir. Ona göre, insanlar doğaları gereği kendi çıkarlarını korumak ve hayatta kalmak için sürekli bir rekabet halindedirler. Bu doğa durumu, sürekli çatışma ve kaos doğurur. Bu kaosu önlemek ve bireylerin haklarını korumak için insanlar sosyal bir sözleşme yapmalıdır. İnsanlar, bir ölçüde özgürlüklerinden feragat ederek, güvenlik ve düzeni sağlamak amacıyla bir egemen otoriteyi kabul ederler. Hobbes, bu egemen otoriteyi Leviathan olarak adlandırır. Bu otorite, toplumdaki kaosu sona erdirir, adaleti sağlar ve bireylerin güvenliğini temin eder. Hobbes'un doğa durumu kavramı, insanların ortak bir güç tarafından yönetilmedikleri sürece birbirlerine karşı sürekli

bir savaş hali içinde olduklarını ifade eder (Williams, 1996: 214-215). Devletin egemenliği altında, bu savaş hali sona erer ve toplumda düzen sağlanır. Egemen otorite, Hobbes'a göre, sınırsız bir yetkiye sahiptir. Bu otoritenin kontrol edilmesi ya da sınırlandırılması mümkün değildir, çünkü bireyler bu otoriteyi kendi rızalarıyla kabul etmişlerdir. Egemenin yetkisi mutlak olup, toplumu yönetme ve düzeni sağlama görevini üstlenir. Hobbes, devletin bu mutlak otoritesinin zorunlu olduğunu savunur, zira insanlar doğaları gereği kendi çıkarları için hareket eder ve kaosu önlemenin tek yolu mutlak bir egemenin varlığıdır.

Düşünürün görüşleri, yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal koşullarına yanıt niteliğindedir. Otoriter bir devlet modelini savunarak egemenliğin mutlaklığını vurgular. Doğa yasalarının hukuki bir bağlayıcılık kazanabilmesi için egemenin bu yasaları sivil hukuka dahil etmesi ve kamu otoritesiyle güvence altına alması gerektiğini belirtir. Bu durum, doğa yasalarının aslında egemenin yasa koyucu gücüyle iç içe olduğunu gösterir. Doğa yasalarının gerçek işlevi, mutlak egemenlik için bir temel sağlamaktır. Egemenin yasaları, doğa yasalarının içeriğiyle özdeşleşir. Hobbes'un doğa yasaları üzerindeki bu görüşü, onun mutlak bir otoriteyi savunduğunu ortaya koyar. Ancak, egemenin otoritesinin doğa yasalarıyla sınırlı olduğunu da vurgular. Hobbes'un devlet teorisi, özellikle uluslararası ilişkiler alanında da geniş bir etkiye sahiptir. Doğa durumu kavramı, devletler arası ilişkilerde bir anarşi hali olarak kabul edilir ve bu durum, devletlerin sürekli bir güvenlik endişesi içinde olmalarına neden olur. Devletlerin bu kaostan kurtulabilmesi için güçlü bir egemenlik yapısına sahip olmaları gerektiğini savunan Hobbes, uluslararası ilişkiler teorisine de önemli bir katkı sunar. Devletler arası ilişkilerde ortak bir otoritenin olmaması, bu kaotik durumu sürekli kılar ve devletler kendi çıkarlarını korumak için rekabet halindedir.

Hobbes'un görüşleri, çağdaşı olan dönemin siyasi ve sosyal koşullarını anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Leviathan'da savunduğu mutlak egemenlik anlayışı, devletin düzen sağlayıcı rolünü ve bu düzenin sürdürülebilmesi için güçlü bir otoritenin gerekliliğini vurgular. Doğa yasalarının yalnızca egemenin onları sivil hukuka dahil etmesi durumunda geçerli olduğunu belirten düşünür, devletin varlığını toplumdaki kaosu önlemenin tek yolu olarak görür. Bu nedenle, Hobbes'un siyasi düşüncesi, otoriter bir devlet modeli üzerine kurulmuştur ve mutlak egemenliğin meşruiyetini doğa yasalarına dayandırır. Hobbes'un otorite ve hukuk anlayışı, mutlak bir devlet modelini savunan düşünceleriyle modern siyaset teorisi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. O, doğa durumunda insanların kendi çıkarlarını koruma mücadelesinde olduklarını ve bu mücadeleden kurtulmanın tek yolunun, bireylerin özgürlüklerinden bir kısmını egemen bir otoriteye devretmeleri olduğunu savunur.

Bu otorite, *Leviathan* olarak adlandırdığı devlet, mutlak güç sahibi olarak toplumu düzenler ve insanların güvenliğini sağlar. Hobbes, devletin doğasının ve gücünün sınırlandırılmayacağını, çünkü bu gücün halkın kendi rızasıyla oluşturulduğunu belirtir.

3.9. Baruch Spinoza (1632-1677)

Baruch Spinoza, 17. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olarak, hukuk anlayışını etik, metafizik ve politik felsefesiyle iç içe bir biçimde geliştirir. Onun hukuk kurgusu, özellikle insan doğası, özgürlük ve devletin rolü gibi temel kavramlara dayanır. Spinoza, doğal haklar ve toplum sözleşmesi gibi klasik politik felsefe kavramlarını, dönemin diğer filozofları gibi kendi düşünce sistemine entegre eder. Ona göre, insanlar doğaları gereği özgürdür ve yaşama, özgürlüğe, mülkiyete sahip olma gibi doğal haklara sahiptir. Ancak bu haklar, doğuştan gelen sabit haklar olarak değil, doğal yasaların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan, doğa yasaları insan yaşamının ve toplumsal düzenin temelini oluşturur. İnsanlar, doğal haklarını ve özgürlüklerini daha etkin bir biçimde koruyabilmek amacıyla toplum halinde bir araya gelir ve bir toplum sözleşmesi kurar.

Toplum sözleşmesi fikri, bireylerin doğal haklarını korurken aynı zamanda toplumsal düzeni sağlama işlevini üstlenen bir yapı sunar. Bireyler, özgürlüklerini korumak için belirli kurallar dahilinde hareket etmeyi ve bu kurallara uymayı kabul ederler. Spinoza'nın düşüncesinde, toplum, bireylerin hem özgürlüğünü hem de toplumsal huzuru sağlamaya yönelik bir araç olarak işlev görür. Bu anlamda toplumun temel işlevi, bireylerin hem doğa yasalarından kaynaklanan haklarını güvence altına almak hem de toplumsal barışı sağlamaktır. Ona göre devletin temel amacı, bireylerin doğal haklarını korumak ve toplumsal düzeni sağlamak olsa da bu haklar ve özgürlükler, devletin genel çıkarlar doğrultusunda sınırlandırılabilir. Devletin rolü, bireylerin özgürlüğünü kısıtlamaktan çok, onları toplumsal huzur ve refah adına düzenli bir yaşam sürmeye yönlendirmektir. Bu nedenle, devlet bireylerin haklarını sınırlandırdığında, bunu toplumsal düzen ve güvenliği sağlamaya yönelik bir amaçla yapmalıdır.

Spinoza'nın özgürlük anlayışı ise, insanın kendi duygularını yönlendirme yeteneğine dayanır. Ona göre, duygularının kontrolüne sahip olamayan bir insan, kendi kendisinin kölesi olur. Özgürlük, duygulara hakim olmayı ve onları kontrol altında tutmayı başaran bireyin gerçek anlamda sahip olduğu bir niteliktir (Arıcan, 2000: 407). Bu açıdan, bireyin özgürlüğü, içsel kontrol ve kendini yönetebilme kapasitesine bağlıdır. Duygularını kontrol edebilen kişi, hürriyetine kavuşur ve kendi yaşamını rasyonel bir şekilde düzenleyebilir. Birey hakları ve

özgürlükler, onun hukuk anlayışında merkezi bir rol oynar. Bu özgürlüklerin tanınması, sadece bireyin haklarını değil, aynı zamanda devletin ve dinin varlığını da güvence altına alır. Düşünce, ifade ve inanç özgürlüğü, Spinoza'ya göre, toplumun genel istikrarını ve güvenliğini tehdit eden unsurlar değil, aksine bu değerlerin sürdürülebilmesi için gerekli olan temel unsurlardır (Akdemir, 2023: 320). Ancak bu özgürlüklerin kullanımında bir sınır söz konusudur; bireylerin içsel inançları ve düşüncelerinin sınırsız özgürlüğe sahip olmasıdır. Dışsal eylemler, yani toplumu etkileyen davranışlar, devletin otoritesi altında denetlenmelidir. Dışsal eylemler, toplumsal düzeni bozma potansiyeline sahip olduğunda, siyasi otorite tarafından sınırlanabilir.

Spinoza'nın devlet ve din ilişkisine dair görüşleri de dikkat çekicidir. Ona göre dinin özü, Tanrı'ya itaat etmekten ibarettir. Dinsel bilgi ile insani bilgi arasında fark olduğunu savunur; dinsel bilginin amacı insanı Tanrı ile itaat temelli bir ilişkiye yönlendirmektir. İnanç, bireyin Tanrı'ya itaat etmesiyle anlam kazanır. Bu bağlamda, dinin dışsal yönleri, bireylerin içsel dünyasına hitap eder, ancak kamusal alana taşındığında, siyasi otoritenin denetimine tabi olmalıdır. Toplumsal barış ve düzenin korunabilmesi için dinin dışsal uygulamaları üzerinde devletin kontrolü gereklidir. Dinin özünde bireysel inanç ve itaat yer alırken, dışsal uygulamaların toplumsal düzeni etkilediği her durumda, devletin hukuki otoritesi devreye girer (Akdemir, 2023: 321). Bu düşünceler doğrultusunda, egemenliğin toplumsal barışı sağlamak adına hakları ihlal etmesi değil, aksine bireylerin haklarını güvence altına alması gerektiği açıktır. İnsanların farklı düşünce ve inançlara sahip olması, toplumun zenginliğini ve çeşitliliğini artırır. Bu çeşitliliği kabul etmek ve korumak, toplumsal barışın ve istikrarın devamlılığını sağlamada kritik bir önem taşır. Spinoza, bireylerin haklarını korumanın, toplumsal düzeni sağlamada en etkili yol olduğunu savunur. Zorlamalar ve baskılar, toplumda hoşnutsuzluğa ve hatta isyana yol açabileceğinden, siyasi otoritenin birey haklarını tanıması toplumsal refah açısından elzemdir.

Düşünürün siyaset teorisi, akıl ve rasyonellik temeline dayanır. Devletin varlığı, insanların ortak iyiliğini sağlamak ve doğal haklarını korumak için gereklidir. Ancak, bu iyilik akla ve mantığa dayalı bir toplumsal sözleşmeyle güvence altına alınır. Bireylerin içsel inançları özgürdür, ancak toplumu etkileyen dışsal eylemler siyasi otoritenin denetimine tabi olmalıdır. Bu ayrım, din ile siyaset arasındaki ilişkide de kendini gösterir. Dinin kamusal alandaki uygulamaları, toplumsal düzeni bozmamalıdır; bu nedenle, siyasi otorite dinin dışsal yönlerini denetleme hakkına sahiptir. Dini dogmalar, toplumsal düzeni ve barışı tehlikeye atmadığı sürece kabul edilebilir. Devletin bu konudaki yetkisi, toplumun refahını koruma adına gerekli görülür (Israel, 2009: 180). Dini ve siyasi otorite arasındaki ilişkiyi anlamak açısından, devletin

hukuk üzerindeki düzenleyici rolü büyük önem taşır. Devletin meşruiyeti, sadece güce değil, akıl ve mantığa dayalı bir yapı üzerine kuruludur. Hukuk ise devletin varlığından bağımsız olarak insan doğasından türeyen evrensel bir düzenin ifadesidir. Hukukun kaynağı, bireylerin akli ve doğal haklarıdır; dolayısıyla devletin varlığı olmasa dahi hukuk, bireyler arasında adaleti ve düzeni sağlamaya devam edebilir. Spinoza, devletsiz bir hukuk düzeninin mümkün olduğunu düşünür, çünkü hukukun temeli insan aklına ve doğaya dayanır. Devlet, sadece bu hukukun uygulanmasını ve korunmasını sağlar; ancak hukukun varlığı, devlete bağlı değildir (Israel, 2009: 185). Spinoza'nın hukuk ve devlet anlayışında, devletin rolü hukukun uygulanmasını kolaylaştırmak ve toplumsal barışı sağlamakla sınırlıdır. Hukukun kaynağı ise insan doğası ve akılla bağlantılı doğal yasalardır. Bu nedenle, devlet olmadan da hukuk var olabilir ve bireyler arasında düzeni sağlayabilir. Devlet, toplumsal düzenin korunması için gereklidir; ancak hukuk, insan aklının ürünü olarak, devletin varlığından bağımsız bir şekilde mevcudiyetini sürdürebilir. Bu yaklaşım, hukuk düzeninin devletsiz bir ortamda da sürdürülebileceği fikrine dayalıdır.

3.10. John Locke (1632-1704)

John Locke, 17. yüzyılın önde gelen İngiliz filozoflarından biri olup siyaset teorisi ve hukuk felsefesi alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Locke'un hukuk teorisi, birey hakları, doğal haklar, mülkiyet ve hükümetin meşruiyeti gibi temel konuları kapsar. Onun en bilinen eserleri arasında Hükümet Üzerine Birinci İnceleme (*First Treatise of Government*) ve Yönetim Üzerine İkinci İnceleme (*Two Treatises of Government*) yer alır. Locke'a göre yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi haklar, bireylerin doğuştan sahip oldukları doğal haklardır ve bu haklar insanın doğasından kaynaklanır (Locke, 1967: 3). Bu haklar, bireylerin özgür ve güvenli bir yaşam sürebilmeleri için korunması gereken temel haklardır ve devletin varlık sebebi bu hakları güvence altına almaktır (Ashcraft, 1986: 87). Locke'un toplumsal sözleşme anlayışına göre, bireyler bu doğal haklarını koruyabilmek amacıyla bir araya gelerek toplumsal bir anlaşma (*social contract*) yapar ve bu anlaşma ile meşru bir hükümet oluştururlar (Dunn, 1969: 162).

Locke, aynı zamanda epistemoloji alanında da önemli bir figür olarak kabul edilir; bilgiyi nihai olarak deneyimlere dayandırmış ve bu nedenle ampirizmin kurucusu olarak anılmıştır (Simon, 1951: 390). Locke'un bu düşünceleri, modern siyasi ve hukuk teorilerinin temelini oluşturarak, birey haklarının ve hükümetin sınırlarının tartışılmasında önemli bir rol oynamıştır (Laslett, 1988: 45). Locke'a göre insanlar, doğal haklarını korumak için bir hükümet kurarlar

ve bu hükümetin meşruiyeti, insanların rızası ve onayıyla ortaya çıkar. İnsanlar doğaları gereği özgür, eşit ve bağımsız olduklarından, hiç kimse kendi rızası olmadan ortak mülkten çıkarılamaz ve bir başkasının siyasi gücüne tabi kılınamaz. Herhangi bir sayıda insan, tek bir topluluk ya da hükümet oluşturmaya rıza gösterdiğinde, çoğunluğun geri kalanı hareket ettirme ve sonuçlandırma hakkına sahip olduğu tek bir siyasi beden oluştururlar. Çünkü herhangi bir topluluğu harekete geçiren şey, yalnızca o topluluğun bireylerinin rızasıdır ve tek bir beden olanın tek bir yöne hareket etmesi gerekli olduğundan, bedenin, çoğunluğun rızası olan daha büyük güç nereye taşırsa o yöne hareket etmesi gerekir (Simon, 1951: 391).

Modern anlamda iktidarın mutlaklığına yönelik ilk ciddi itiraz, John Locke'tan gelmiştir. Locke, teorisine, iktidarın bir güç ve şiddet ürünü olduğunu savunan Machiavelli'yi reddederek başlar (Locke, 1967: 166). Daha sonra, yönetici ve yönetilen arasındaki iktidar ilişkisini, babanın çocukları, efendinin köleleri, kocanın karısı üzerindeki otoritesine benzeten doğal iktidar kuramcısı Bodin'den farklılaşır. Locke, *Leviathan*'ın bir devletin varlık nedeni olan hakların korunması ilkesine aykırı olduğunu savunur. Hükümetin amacı, insanların doğal haklarını korumak, adaleti sağlamak ve toplumun huzurunu temin etmektir. Ayrıca, hükümetin yetkileri bireylerin haklarını koruma ve toplumun genel çıkarları doğrultusunda sınırlı olmalıdır (Locke, 1967: 167).

Locke'un hukuk teorisi, mülkiyet hakkının da önemli bir parçasıdır. Locke, insanın emeğiyle kazandığı mülkiyetin kutsal ve doğal bir hak olduğunu savunur. İnsanın emeği, doğadan elde edilen kaynakları işleyerek veya dönüştürerek mülkiyet edinmesine neden olur. Bu nedenle, emek yoluyla elde edilen mülkiyet hakkı, bireyin doğal haklarının bir parçasıdır. Locke'a göre, siyasi otorite, mülkiyeti düzenlemek ve korumak için ölüm cezası ve daha hafif cezalar öngören yasalar yapmak, bu yasaları uygulamak ve devleti dış tehditlerden korumak için topluluğun gücünü kullanmak, tüm bu görevleri yalnızca kamunun iyiliği için yerine getirmek hakkıdır (Locke, 1967: 167). Locke'un fikirleri, modern demokrasinin ve birey haklarının gelişimi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Locke, ide terimi üzerinde durmakla birlikte bu terimi Descartes'ten esinlenerek ele almıştır. İde, imgeleri, algıları, kavramları ya da fikirleri içermesi bakımından Platon'un ideasından farklılık göstermektedir (Ağaoğulları, 2022: 482). Locke, düşünmeyi sağlayan bir çeşit hammadde olarak zihinde bulunan ve zihin dışı olarak ifade ettiği ide kavramını tanımlamıştır (Ağaoğulları, 2022: 481).

Locke'un, Bacon'ın radikal ampirizmi ile Descartes'ın yeni rasyonalizmi arasındaki orijinal uzlaşması, onu zihin ve madde arasındaki epistemolojik düalizme sürüklemiştir. Bu temel felsefi düalizme koşturarak, ahlaki bilgi ya da kanıtlayıcı bir bilim olarak siyaset ile

faydacı değerler tarafından yönetilen ve yalnızca olası bilgi üreten seküler bir disiplin olarak siyaset arasında siyasi bir paralellik vardır (Simon, 1951: 399). Bu ikilik, Locke'un doğal hukuk ve doğal hakların yanı sıra faydacı mülahazalara dayanan ideal bir devlet inşa etmesinde ve sivil hükümetinin hem bir Ütopya hem de Stuart yönetimine pratik bir alternatif olmasında kendini gösterir (Hearnshaw, 1967: 86). Locke, Filmer'ın insanların doğuştan özgür olmadığı iddiasını kilit mesele olarak seçer, çünkü bu, Filmer'ın tüm meşru hükümetin mutlak monarşi olduğu, kralların ilk insan Adem'in soyundan geldiği ve tebaalarının doğuştan köle olduğu iddiasına yönelik argümanını üzerine inşa ettiği zemindir. Locke, eserin başlarında ne kutsal kitabın ne de aklın Filmer'ın önermelerini ya da argümanlarını desteklediğini reddeder. Devamında ise Kutsal Kitap'taki önemli bölümleri dikkatle inceler (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2022).

Locke'un epistemolojik düalizmi ve ahlak anlayışı, onun siyaset ve hukuk teorisine de derinlemesine yansır. Özellikle ahlaki değerler ile siyasal düzen arasındaki ilişkiyi ele alırken, Locke'un doğal hukuk ve doğal haklara verdiği önemin yanı sıra, devletin bu hakları koruma yükümlülüğü öne çıkar. Filmer'in mutlakiyetçi görüşlerine getirdiği eleştirilerde olduğu gibi, Locke, bireylerin doğuştan özgür olduğunu savunur ve bu özgürlüğün korunmasının temelinde hukukun yattığını belirtir.

Devletin meşruiyeti, bireylerin doğal haklarını koruma becerisiyle ölçülür. Eğer bir hükümet bu hakları ihlal ederse, bireyler meşru bir direniş hakkına sahiptir. Bu anlayış, Locke'un hukuk ile devlet arasındaki ilişkiyi nasıl yapılandırıldığını açıkça gösterir. Hukuk, devletin keyfi güç kullanmasını engelleyerek bireylerin haklarını koruma amacı taşır. Dolayısıyla hukuk adil ve rasyonel olmalı, bireylerin doğal haklarını güvence altına almalıdır (Locke, 1967: 168). Locke'a göre devletsiz hukuk ise mümkün değildir. Hukuk, bireyler arasındaki adaletin sağlanması ve hakların korunması için devletin zorunlu bir unsurudur. Devletin olmadığı bir durumda, hukuk kaos ortamında etkisiz kalacak ve güvenlik sağlanamayacaktır. Bu yüzden Locke, hukukun yalnızca devletin düzenleyici mekanizmaları aracılığıyla uygulanabileceğini savunur (Locke, 1969: 169).

3.11. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

Bir siyasal filozof olarak nitelendirilebilecek Rousseau, toplumun siyasal yapılanmasının insanın iyiliğiyle örtüşmesi gerektiğini vurgulayarak, siyasetin ahlaktan bağımsız değerlendirilemeyeceğini savunur (Ağaoğulları, 2022: 571). Jean-Jacques Rousseau, toplumsallaşma sürecini derinlemesine inceleyerek bireyin özgürlüğü ile toplumsal düzen

arasındaki ilişkiyi sorgulamıştır. Ona göre, insan doğası gereği özgür ve eşit olarak dünyaya gelir; ancak toplumsal yaşamın getirdiği yapı ve kurallar, bu özgürlüğü kısıtlayabilir (Rousseau, 1920: 45). Toplumsallaşma, bireylerin sosyal normlar ve değerler aracılığıyla bir araya gelmesiyle başlar. Rousseau, bu süreci üç aşamada ele alır: birinci aşama, bireylerin henüz toplumsal yapıların oluşmadığı, doğal bir halde yaşadığı dönemdir; ikinci aşama, toplumun ortaya çıkmasıyla eşitsizliklerin belirmesidir; üçüncü aşama ise, bireylerin toplumsal sözleşme yoluyla özgürlüklerini yeniden kazanma çabasıdır (Rousseau, 1920: 50-52). Bu son aşama, Rousseau'nun toplumsal sözleşme kavramıyla yakından ilişkilidir ve bireylerin iradeleriyle oluşturduğu bir sosyal düzeni ifade eder. Rousseau, toplumsallaşma sürecinde bireylerin özgürlüklerini korumak için toplumsal normlara tabi olmalarının gerekliliğini vurgular. Bununla birlikte, bireylerin doğal haklarının ihlal edilmemesi ve devletin meşruiyetinin bireylerin rızasıyla sağlanması gerektiğini savunur (Rousseau, 1920: 63). Bu bağlamda Rousseau'nun düşünceleri, toplumsal eşitsizliklerin eleştirisi ve bireylerin özgürlüklerini güvence altına alacak bir devlet yapısının inşası için önemli bir temel sunar. Rousseau'ya göre, devlet görünürde herkesin can ve mal güvenliğini sağlıyormuş gibi görünse de asıl varlık sebebi güçlülerin korunmasıdır. Peki, doğa durumunda daha mutlu olduğu varsayılan insanların bu özgürlüğe kavuşması için nasıl bir yönetim gerekmektedir? Rousseau, doğrudan demokrasi ile doğa durumundaki özgürlüğün sağlanabileceğini savunur. Böylece, insanların devleti kurduğu varsayımının kabul edilmesi sağlanabilecektir (Uygun, 2022: 250).

Jean-Jacques Rousseau'nun hukuk anlayışı, toplumsal sözleşme teorisiyle iç içe gelişmiştir. Rousseau, bireylerin doğal durumdan toplumsal düzene geçerken özgürlüklerini koruyacak ve eşitliği sağlayacak bir hukuk sistemine ihtiyaç olduğunu savunur. Hukuk, bireylerin rızasına dayalı olarak oluşturulan bir kurallar bütünü olarak var olur (Rousseau, 1920: 45). Rousseau, halk iradesi kavramını vurgular ve bu iradenin hukuk sisteminin temelini oluşturduğunu ifade eder (Rousseau, 1920: 68). Rousseau'nun devlet anlayışı da bu hukukun uygulanabilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Devlet, bireylerin özgürlüklerini korumak ve toplumsal düzeni sağlamak için var olan bir yapı olarak tanımlanır; ancak bu yapı bireylerin rızasına dayalı olarak oluşturulmadığı takdirde meşru olmayacaktır.

Hukukun devletle olan ilişkisi üzerine düşündüğümüzde, Rousseau'nun perspektifi devletin hukukun uygulayıcısı olması gerektiği, ancak hukukun devlet iradesinden bağımsız bir varlık olarak da mevcuttur. Böylece, Rousseau'nun hukuk anlayışı, devletin varlığına bağımlı olmayan, bireylerin iradesine dayalı bir kurallar bütünü olarak değerlendirilebilir. Ancak bu hukukun uygulanabilirliği, devletin sağladığı otorite sayesinde mümkün hale gelir. Bu durum,

Rousseau'nun hem hukuk hem de devlet anlayışının, bireylerin özgürlüğü ve eşitliği üzerine kurulu bir sistem oluşturmak için gerekli olduğunu ortaya koyar (Rousseau, 1920: 45).

3.12. Karl Marks (1818-1883)

Karl Marks'ın politik teorisinin temelinde üretim-tüketim ilişkileri ve sınıf çatışması yer alır. Marks'a göre, toplumsal gerçekliği analiz ederken sınıf çatışmasının doğurduğu çelişkiler göz ardı edilemez. Bu nedenle, Marks'ın politik teorisi, sınıf mücadelesinin belirleyici olduğu bir çerçevede gelişir. Devlet ve hukuk da dahil olmak üzere tüm toplumsal üstyapı kurumları, Marks'a göre, alttaki ekonomik yapının bir yansımasıdır. Bu kurumlar, egemen sınıfın çıkarlarını koruyan ideolojik araçlar olarak işlev görür (Marx ve Engels, 1848: 34-35). Marks'ın politik teorisi ve hukuk anlayışı, burjuva toplumunun sınıfsal yapısını kavramadan anlaşılamaz. Marks'a göre hukuk, kapitalist toplumda sınıf çıkarlarını koruyan bir üstyapı kurumudur ve egemen sınıfın mülkiyet ilişkilerini ve hakimiyetini sürdürmek için kullanılır (Marx ve Engels, 1848: 14). Burjuva hukuku, sınıf çatışmasını gizleyen ve üretim ilişkilerinin adil olduğu yanılsamasını yaratan bir üstyapıdır. Onun hukuk teorisi, hukukun devletin etkisinden bağımsız ele alınamayacağını vurgular. Marksist düşüncede burjuva devletin hukuku kapitalist üretim ilişkilerini sürdüren baskı araçlarıdır. Marks'a göre, sınıflı toplumlarda hukuk, mevcut ekonomik yapıyı koruyan ve sürdüren bir üstyapı kurumudur. Burjuva hukukunun temel işlevi, özel mülkiyeti korumak ve sermayenin egemenliğini sürdürmektir (Marx, 1972: 178).

Marks, sınıf mücadelesinin devletin ve hukukun varlığını belirlediğini savunur. Sınıflar ortadan kalktığında devlet ve burjuvazi hukuku da ortadan kalkacaktır. Marks'ın devletsiz hukuk kavramı, komünist bir toplumda devletin ve hukukun tanımının değişeceğini ifade eder. Komünizmin nihai aşamasında devlet, sınıfsal baskının bir aracı olmaktan çıkar ve yerini özgür bireylerin gönüllü ilişkilerine bırakır (Marx, 1875: 26-27). Karl Marks'ın teorisi, devletin ve burjuva hukukunun ortadan kalkmasını öngörse de toplumu düzenleyen kuralların tamamen yok olmayacağını savunur. Marks'a göre komünist bir toplumda devlet, sınıfların varlığına dayanır; sınıflar ortadan kalktığında devletin baskı aracı olarak varlığı sona erer. Ancak bu, toplumsal düzenin ve ilişkilerin düzenlenmeyeceği anlamına gelmez. Komünist toplum, insanların uzlaşması temelinde karar aldığı, eşitlik ve özgürlük esasına dayanan bir yapıya sahip olacaktır. Bu yapı içinde hukuk, baskıcı bir araç olmaktan çıkıp, toplumsal ilişkilerin adil ve eşit bir şekilde düzenlendiği bir mekanizma olarak devam edecektir. Marks'ın devletsiz hukuk toplum anlayışına göre, kapitalist toplumdan komünist topluma geçiş süreci evrimsel bir nitelik taşır. Bu süreçte, proletarya diktatörlüğü olarak adlandırılan geçici bir yapı ortaya çıkar. Marks,

proletarya diktatörlüğünün, sınıf çatışmasını ortadan kaldırarak sınıfsız bir toplumun yaratılmasını sağlayacağını savunur (Marx, 1875: 29-30). Bu aşama, kapitalizmin kalıntılarının temizlenmesi ve komünist topluma geçişin sağlanması için gereklidir. Bu süreç boyunca, burjuva hukuku sona erdirilir ve toplumsal ilişkileri düzenleyen yeni kurallar yürürlüğe girer.

Bu yeni kurallar, sınıf egemenliğine dayanmayan, toplumun tüm üyelerinin eşit katılımıyla oluşturulacak kurallar olacaktır. Yani klasik anlamda zorlayıcı bir devlet aygıtı olmayacak, kurallar bireylerin gönüllü olarak uyum sağladığı ortaklaşa düzenlemelerden oluşacaktır. Marks'ın *Gotha Programının Eleştirisi* eserinde belirttiği üzere, komünist toplumun ilk aşamalarında burjuva hukuku kalıntıları devam edebilir, ancak bu kalıntılar zamanla aşılacak ve tamamen gönüllü bir düzen kurulacaktır (Marx, 1875: 28). Komünist bir toplumda kuralların nasıl şekilleneceği sorusu, Marks'ın toplumsal ilişkiler ve üretim biçimi teorisiyle yakından ilişkilidir. Toplum üyeleri arasında çıkar çatışması olmayacağı için, kurallar baskı aracı olmaktan çıkar ve bireyler arasındaki iş birliğini sağlayan bir mekanizmaya dönüşür (Pashukanis, 1924: 81). Bu bağlamda, komünist toplumdaki kuralların denetim mekanizması da merkezi bir otoriteye değil, toplumsal iş birliği ve kolektif iradeye dayanacaktır. Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı bu noktada önem kazanır. Gramsci, kapitalist toplumda burjuvazinin hukuku ve devleti aracılığıyla egemenliği sürdürdüğünü savunur; ancak komünist toplumda bu hegemonya ortadan kalkar ve bireyler gönüllü olarak toplumsal kurallara uyarlar (Gramsci, 1992: 266). Yani, komünist toplumda kuralların uygulanması bireylerin ortak çıkarlarını gözetten bir uzlaşma hukuku ile mümkün olacaktır. Burada klasik anlamda bir hukuk sistemi ve mahkemelerden ziyade, bireyler ve topluluklar arasındaki doğrudan uzlaşmaya dayalı bir düzenlemeler sistemi söz konusu olacaktır. Bu kurallar, merkezi bir otorite tarafından değil, toplumun kendisi tarafından uygulanır (Pashukanis, 1924: 82).

Marks, kapitalist toplumdan komünist topluma geçiş sürecinde proletaryanın devlet iktidarını ele geçirmesi gerektiğini savunur. Bu aşamada proletarya, eski düzenin kalıntılarını temizleyerek yeni bir toplumsal yapı inşa edecektir. Proletarya diktatörlüğü olarak adlandırılan bu aşama, eski sınıf yapılarının tamamen ortadan kaldırılması için gereklidir (Marx, 1875: 28-29). Ancak bu geçici bir süreçtir ve nihai hedef, devletin ortadan kalktığı, sınıfsız bir toplumun inşasıdır. Bu süreçte devlet, bir baskı aracı olarak değil, sınıfsız toplumun inşasını sağlayan bir geçiş mekanizması olarak işlev görür (Marx, 1972: 98-99).

Marks'a göre, devletin olmadığı bu yeni toplumsal düzende insan ilişkileri karşılıklı dayanışma ve ihtiyaç temelli bir düzende yürüyecek ve devletsiz bir toplumda hukukun yerini sosyal normlar alacak ve böylelikle yeni bir hukuk ortaya çıkmış olacaktır. (Marx, 1875: 50).

Kapitalist düzende zorlayıcı bir araç olarak işleyen burjuva hukuku, komünist toplumda işlevsiz hale gelir çünkü sınıfsız bir toplumda hukukun ihtiyaç duyduğu mülkiyet ilişkileri ve sömürü yapıları artık var olmayacaktır (Pashukanis, 1924: 88). Marks, devletin hukukunun ortadan kalkarak yeni ve eşitlikçi devletsiz hukukun ortaya çıkmasını sınıfların ve ekonomik sömürünün sona erdiği, özgür ve eşit bireylerin kolektif bir toplumda yaşadığı bir düzenin başlangıcı olacağını savunur (Jessop, 1982: 103). Lenin de bu düşünceyi geliştirerek, devletin sönmelenmesi sürecinde eski hukukun da işlevini kaybedeceğini ve yerini toplumsal normlara bırakacağını öne sürer (Lenin, 2017: 67). Marks böylece devletsiz hukuk kavramını, kapitalist toplumun sınıf ilişkilerinden bağımsız, kolektif ve dayanışmacı bir toplumsal düzen önerisiyle teorik olarak temellendirir.

3.13. Leon Duguit (1859-1928)

Leon Duguit, devletin hukuk üzerindeki geleneksel egemenliğini sorgulayan ve hukukun kaynağını bireyler arasındaki dayanışmaya dayandıran önemli bir hukukçu olarak öne çıkmıştır. Ona göre, hukukun kökeni, devletin otoritesinden ziyade toplumun kendisinden, özellikle de bireyler arası dayanışmadan doğmaktadır. Devletin meşruiyeti, bireylerin ihtiyaçlarına ve toplumun ahlaki düzenine bağlıdır; ancak bu, hukukun yaratılması için devletin zorunlu olduğu anlamına gelmez. Duguit'ye göre, devlet, hukukun kaynağı değil, sadece toplumsal düzenin işleyişini sağlayan bir araçtır (Duguit, 1919: 30-43). Onun temel katkılarından biri, devletsiz hukuk kavramını meşru kılacak bir temel olarak toplumsal dayanışma ilkesini geliştirmiş olmasıdır. Bireyler arası ilişkilerin, devletin varlığını gerektirmeyen doğal bir hukuk düzeni oluşturabileceğini savunur. Toplumda herkesin birbirine karşı sorumlulukları, hukukun doğal bir düzen içinde gelişmesine olanak sağlar (Burdick, 1922: 415). Duguit, hukukun devlet tarafından dayatılan bir otoriteden ziyade, insanların sosyal ve ahlaki ilişkilerinden doğduğunu vurgular. Bu bağlamda, hukukun kaynağı devletten bağımsız olarak bireyler arası dayanışma ve toplumsal sorumluluklardır (Cane, 2004: 70). Bu görüş, devletsiz hukuk anlayışını destekler niteliktedir; çünkü hukuk, bireyler arası sorumluluklardan doğan bir normatif sistem olarak ele alınabilir. Hukuk, toplumun ahlaki bir yapısıdır ve devletin varlığına bağlı değildir (Hauriou, 2013: 89). Dayanışma ilkesi, devletsiz hukuk düzeninde bireyler arasındaki ilişkilerden doğan doğal hukuk normlarının oluşumunu açıklar. Bu yaklaşım, hukuk sisteminin devletin baskısından bağımsız bir şekilde işlerlik kazanabileceğini gösterir.

Devletsiz hukuk, bu anlamda bireylerin ahlaki ve sosyal sorumluluklarına dayanır ve devletin hukuki bir aracı olarak görülmesi yerine, toplumsal yapının doğal bir parçası olarak

kabul edilir. Duguit'nin dayanışma hukuku, bireylerin toplumsal yaşamda karşılıklı olarak birbirlerine duydukları sorumluluğu temel alır. Ona göre, toplumdaki bireylerin çıkarları, haklardan ziyade sorumluluklar etrafında şekillenir. Hukukun asıl amacının bireylerin refahını ve toplumsal uyumu sağlamak olduğunu savunan Duguit, devletin müdahalesine gerek kalmadan toplumun kendi kendine bir hukuk düzeni yaratabileceğini öne sürer (Duguit, 1919: 60). Onun devletsiz hukuk anlayışını destekleyen bir diğer temel argümanı, egemenlik kavramına karşı çıkmasıdır. Devletin egemenliği, bireylerin özgürlüğünü sınırlayan bir araçtır. Egemenlik, bireylerin haklarını devletin çıkarları doğrultusunda kısıtlayabilir; oysa hukuk, bireyler arası ilişkilerde ortaya çıkan doğal bir sistem olarak algılanmalıdır. Bu yaklaşım, devletin hukukun yaratılması için zorunlu olmadığını savunan devlet teorisinin temel taşlarından biridir. Onun hukuk anlayışında kolektif vicdan kavramı da önemli bir yer tutar. Kolektif vicdan, toplumdaki bireylerin karşılıklı ilişkilerinden doğan ahlaki bir bilinçtir ve bu bilinç, hukuk sisteminin doğal olarak gelişmesini sağlar. Devlet, bu süreci yönetmek yerine, yalnızca bu düzeni korumakla yükümlü olmalıdır (Hauriou, 2013: 92). Duguit'nin bu görüşleri, hukukun toplumsal ilişkilerden ve bireylerin ahlaki sorumluluklarından doğabileceğine dair güçlü bir kuramsal dayanak sağlar. Düşününün devlet karşıtı görüşleri, devletin hukukun zorunlu bir aktörü olmaktan ziyade, toplumun düzenleyici bir unsuru olduğu fikrine dayanır. Devletin işlevi, hukuku yaratmak ya da bireylere dayatmak değil; toplumdaki dayanışmayı güçlendirici bir araç olmaktır (Duguit, 1919: 35). Bu düşünce, devletsiz hukuk savunucuları için kilit bir argüman sağlar: Hukukun asıl kaynağı devlet değil, bireyler arası sosyal ve ahlaki ilişkiler olmalıdır. Devlet yalnızca bu düzenin işleyişini kolaylaştırabilir, ancak hukukun yaratılmasında ve uygulanmasında birincil rol oynamamalıdır (Cane, 2004: 73).

Duguit'nin hukukun kaynağını toplumun içinden çıkaran bu görüşü, modern hukuk felsefesinde devletsiz hukuk anlayışının örneğini oluşturan bir teoridir. Bireyler, kendi aralarındaki ilişkilerle bir düzen kurar ve bu düzen, dışarıdan bir devlet otoritesine ihtiyaç duymadan işleyebilir (Burdick, 1922: 420). Duguit, toplumsal düzenin doğal bir hukuki yapı oluşturduğunu ve bu yapının devletin varlığını zorunlu kılmadığını savunur (Hauriou, 2013: 95). Bireyler arası dayanışma, toplumsal sorumluluk ve kolektif vicdan, hukukun temellerini oluşturur ve devletin varlığına gerek kalmadan bir hukuk düzeninin var olabileceğini gösterir. Devletin sadece hukuku düzenleyici bir aktör olarak kalması gerektiğini savunan Duguit, hukukun bireylerin doğal ilişkileri ve toplumsal dayanışma üzerinden gelişeceğini öne sürer.

3.14. Max Weber (1864-1920)

Max Weber, Alman sosyolog, ekonomist ve politik teorisyen olarak bilinir. Onun hukuk kurgusu, toplumsal eylemlerin anlaşılmasında büyük öneme sahiptir. Weber'e göre, hukuk toplumsal yapının bir yansıması değildir ve hakim sınıfın ideolojisini yansıtan bir araç olarak da görülmemektedir (Topuzkanamış, 2012: 258). Hukukun toplumsal düzen içerisindeki rolüne odaklanmış ve sosyal ilişkileri düzenleyen merkezi bir faktör olduğunu savunmuştur. Onun hukuk anlayışı, dört temel ilkeye dayanır: rasyonalite, öngörülebilirlik, meşru otorite ve şiddet tekeli. İlk ilke olan rasyonalite, hukukun belirli bir amaca ulaşmak için tasarlanmış mantıksal ve sistematik bir düzenleme olmasını ifade eder. Hukuk, toplumsal ilişkileri rasyonel bir çerçevede düzenleyerek, belli bir amaç doğrultusunda işleyen kurallar bütünü olarak tanımlanır (Weber, 2019: 656). Bu, hukukun belirli normlara dayalı ve planlı bir şekilde uygulanmasını sağlar. İkinci ilke, öngörülebilirliktir. Hukukun işleyişi sistematik ve öngörülebilir olmalıdır. Hukuk kurallarının öngörülebilirliği, bireylerin gelecekteki davranışlarını planlayabilmelerini ve toplumdaki düzenin sürdürülebilmesini mümkün kılar (Weber, 2019: 657). Üçüncü ilke, meşru otoritedir. Weber, hukukun uygulanabilirliği ve etkinliğinin arkasında meşru bir otoritenin varlığına bağlı olduğunu savunur. Bu otorite, genellikle devlet ya da egemen bir güç tarafından sağlanır ve hukukun dayandığı kuralları hayata geçirme sorumluluğunu taşır (Trubek, 1972: 742). Ona göre, meşru otorite olmadan hukuk, toplumsal düzeni sağlayamaz. Dördüncü ilke ise şiddet tekeli. Weber'e göre, devletin hukukun uygulanmasını garanti altına alması, yalnızca devlete tanınan zor kullanma tekelinden (şiddet tekeli) kaynaklanır. Hukuk kuralları, devletin meşru şiddet kullanma yetkisiyle uygulanabilir hale gelir ve bu, toplumsal düzenin korunmasında merkezi bir rol oynar (Weber, 2019: 658).

Weber, hukukun altında yatan ideolojik ve ahlaki temelleri de vurgular. Hukukun oluşturulmasında toplumun değerleri, normları ve inançları büyük rol oynar. Bu değerler, hukukun şekillenmesinde ve uygulanmasında etkilidir. Weber, politik kurumların tarihsel olarak değişen toplumsal olguların bir parçası olduğunu farkındadır. Ona göre, herhangi bir tarihsel dönemin politikasını anlamak için, toplum yaşamından silinemez bir olgu olan iktidar mücadelesinin hangi özel kurumsal bağlam içinde gerçekleştiğini bilmek gerekir. Devlet teorisi, sömürgeci milliyetçi ve faşist hareketlerin liderliğini analiz etmek için kullanılabilecek geleneksel, yasal-rasyonel ve karizmatik meşru otorite kavramlarını içerir (Breuilly, 2011: 478).

Eylem tipolojisinin belirli ve sınırları çizilmiş eylemlere uygulanmasına önem vermekle birlikte, Weber, karşılaştırmalı-tarihsel bir sosyolog olarak eylemlerin düzenliliğine ilişkin daha geniş bir perspektif geliştirme çabasıdadır. Hukuk, Weber açısından toplumsal düzenin sağlanması ve sürdürülmesi için kritik bir araç olup, belirli bir toplumun ideolojik ve sosyal temellerini yansıtır (Albrow, 1970: 37). Bu bağlamda, onun devlet teorisi, toplumsal düzenin bir aracı olarak devleti kavramsallaştırır ve devletin modern toplumdaki merkezi rolüne vurgu yapar. O, şiddetin meşru kullanımını modern devletin en temel özelliklerinden biri olarak tanımlar. Bu anlayışa göre, bireyler veya gruplar şiddet kullanmak istediklerinde, bunu yalnızca devletin onayıyla ve devletin belirlediği çerçeve içinde gerçekleştirebilirler (Beetham, 1989: 116). Bu durum, devletin hem otoritesini hem de egemenliğini koruma mekanizması olarak işlev görür. Devletin bu meşru şiddet tekeli elinde tutması, onun rasyonellik anlayışı ile doğrudan ilişkilidir. Rasyonellik, Weber'in insan doğasına ve toplumla ilişkisine dair imgesinin kilit bir bileşeni oluşturur. Weber'in rasyonellik kavramsallaştırması, insan doğasına ve onun insan toplumuyla ilişkisine dair imajını bütünüyle kapsamazken, rasyonellik o imgenin kilit bir bileşeni olarak kabul edilir. (Wallace, 1990: 199). Dolayısıyla, devlet sosyolojisinin amacı, bu yapısal özellikleri tanımlamak, tarihsel süreçlerde özel yapıların nasıl geliştiğini insan mücadeleleri bağlamında göstermek ve politik iktidarın bir örgütlenme olarak gücün kullanımını nasıl etkilediğini kavramsal olarak açıklamaktır. Onun devlet teorisi, sosyal bilimlerde değer yargılarından bağımsız bir yaklaşımı savunmasına rağmen, değer yargılarını bürokrasi tartışmalarına dahil ettiği için eleştirilmiştir (Blau, 1963: 311).

Max Weber'in hukuk anlayışı, büyük ölçüde devletin egemenliği ve meşru şiddet tekeli ile bağlantılıdır; ancak hukuk kavramı, bu sınırların ötesine geçerek devlet dışı unsurların da hukuk üretme kapasitesini içermektedir. O, hukuku sadece devletin bir aracı olarak görmemekte, aynı zamanda toplumsal düzenin önemli bir parçası olarak bağımsız bir işlevi olduğunu öne sürmektedir. Hukuk, yalnızca devlet tarafından oluşturulan ve uygulanan bir normlar bütünü değildir; aksine, çeşitli toplumsal güçler ve ekonomik aktörler tarafından şekillendirilen bir süreçtir (Weber, 2019: 641-658). Bu noktada, özellikle rasyonel hukuk kavramı dikkat çekicidir. Modern toplumlarda hukukun rasyonelleşmesini incelerken, hukukun sadece devletle sınırlı kalmadığını, toplumun diğer alanlarında da işlev görebileceğini belirtir. Örneğin, ticaret hukuku gibi alanlar, devletin doğrudan müdahalesi olmadan gelişen ve ekonomik aktörler arasında ilişkileri düzenleyen bağımsız hukuk sistemleridir (Trubek, 1972: 735-737). Ona göre, bu tür hukuk sistemleri, tarihsel süreçlerde genellikle ekonomik çıkarlar tarafından belirlenen, devletin ötesinde oluşmuş kurallardır.

Özellikle geleneksel topluluklar ya da dini gruplar, devletin yargı yetkisinden bağımsız olarak kendi iç hukuklarını yaratabilirler. Bu durum, onun hukuk teorisinde devletsiz bir hukukun var olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Özellikle dini hukuklar, İslam hukuku ya da Yahudi şeriatı gibi sistemler, tarih boyunca devlet otoritesinden bağımsız olarak gelişmiş ve uygulanmıştır (Albrow, 1970: 92-96). Bu tür hukuki yapılar, devlet otoritesine dayanmaksızın toplumsal düzenin sağlanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Weber'in hukuk sosyolojisi üzerine çalışmaları, hukukun devletin dışında da var olabileceğine işaret eden bir dizi örnek sunmaktadır. O, hukukun sadece devlete özgü bir olgu olmadığını, toplumsal ve ekonomik hayatın da hukuk üretme kapasitesine sahip olduğunu belirtir. Bu anlamda, Weber, hukukun kökenlerini yalnızca devletle sınırlandırmayan bir yaklaşım geliştirmiştir (Bendix, 1977: 143-147). Özellikle kapitalist ekonomilerin gelişmesiyle birlikte, piyasa ilişkileri ve ekonomik çıkarlar, hukukun şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamış, bu da devlet dışı hukuki normların varlığını güçlendirmiştir. Ticaret hukuku ve uluslararası hukuk gibi alanlar, devletin doğrudan kontrolü olmadan da gelişen ve işlev gören örneklerdir (Trubek, 1972: 738-741). Weber'in hukuk teorisi, devletsiz hukuk kavramına dair açık kapılar bırakmaktadır. Ona göre, hukukun kökeni ve işlevi yalnızca devletle sınırlandırılmaz.

3.15. Hans Kelsen (1881-1973)

Hans Kelsen, 20. yüzyılın en etkili hukuk teorisyenlerinden biri olarak devlet ve hukuk arasındaki ilişkiye dair kapsamlı bir teori geliştirmiştir. Onun Saf Hukuk Teorisi (*Pure Theory of Law*), hukuku kendi iç normatif yapısına odaklanarak ele alır ve hukuku siyasetten, ahlaktan ve diğer sosyal olgulardan bağımsız bir disiplin olarak incelemeyi amaçlar. Bu bakış açısıyla, Kelsen, devletin meşruiyetini hukuka dayandırır ve bu ilişkinin modern hukuk devleti (*Rechtsstaat*) kavramının temelini oluşturduğunu ileri sürer (Kelsen, 2007: 14). Ona göre devlet, klasik anlamda bir otorite ya da güç değil, hukukun somutlaştığı ve düzenlediği bir yapı olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, devlet, toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizma olmasına rağmen, bu düzeni yalnızca hukuka dayalı bir normlar dizgesi içinde sürdürebilir. Yani devlet, bir otorite ya da güç olarak değil, normatif bir düzenin uygulanmasını sağlayan bir organizma olarak işlev görür. Onun bakış açısına göre, devletin meşruiyeti, ancak hukukun belirlediği normlara bağlı olarak var olabilir (Loughlin, 2004: 72). Böylece Kelsen, devleti hukuksal bir fenomen olarak değerlendirir. Devletin egemenliği, hukukun normlarına uygun bir düzen içinde meşruiyet kazanır. Dolayısıyla, devlet keyfi uygulamalardan uzak durmalı ve hukuka uygun

hareket etmelidir; aksi takdirde meşruiyetini kaybeder (MacCormick, 1982: 159; Raz, 1979: 105).

Kelsen'in hukuk anlayışının temelinde, hukukun bir normlar hiyerarşisi olduğu düşüncesi yatar. Bu hiyerarşinin temel normu, tüm diğer hukuk normlarının geçerliliğini sağlayan en üst dayanak noktasıdır. Kelsen, hukuku, ahlak ve siyaset gibi diğer alanlardan ayırarak özerk bir normlar bütünü olarak görür. Hukuk, bireylerin davranışlarını düzenleyen bir sistemdir; ancak bu sistemin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için bir uygulayıcı mekanizmaya, yani devlete ihtiyaç vardır. Hukukun normatif yapısı, devletin otoritesi ve gücü olmadan somutlaşamaz. Bu sebeple, devletin varlığı, hukukun uygulanabilirliği için zorunludur (Raz, 1979: 121). Devlet ve hukuk arasındaki ilişki, Kelsen'in teorisinin merkezinde yer alır. Ona göre, devlet, hukuktan bağımsız bir yapı değildir; aksine devlet, hukukun somutlaştığı bir normlar düzenidir (Kelsen, 2007: 187). Devletin tüm eylemleri, hukukun belirlediği çerçeveye uygun olmak zorundadır. Kelsen, devleti hukukun bir parçası olarak görür ve hukukun devlete üstün olduğunu savunur. Devletin otoritesi, hukuka tabi olmalı ve hukuk devletin üstünde bir konumda bulunmalıdır (Loughlin, 2004: 65). Kelsen'in bu yaklaşımı, hukuk devleti (*Rechtsstaat*) kavramını temel alır. Hukuk devleti, devletin tüm faaliyetlerinin hukukun sınırları içinde belirlendiği bir düzeni ifade eder. Ona göre, devletin varlığı ve meşruiyeti ancak hukukun üstünlüğüne dayandığı sürece kabul edilebilir (Dyzenhaus, 1999: 108).

Kelsen'in teorisinin merkezinde yer alan hukuk devleti kavramı, devletin keyfi güç kullanımını sınırlayan bir düzeni ifade eder. Hukukun üstünlüğü, devletin tüm eylemlerini sınırlar ve devletin hukuk dışı uygulamalar yapmasını engeller. Ona göre, bir devletin meşruiyeti, ancak hukukun belirlediği sınırlar içinde hareket etmesiyle sağlanabilir (Loughlin, 2004: 62). Bu bağlamda, Kelsen'in hukuk devleti anlayışı, modern demokrasilerin temelini oluşturan hukukun üstünlüğü ilkesine dayanır (Dyzenhaus, 1999: 110; Raz, 1979: 110). Hukuk devleti, onun teorisinde, devletin tüm faaliyetlerinin hukuka uygun olmasını ve devletin hukukun belirlediği sınırların dışına çıkmamasını gerektirir. Devlet, hukukun belirlediği çerçevede kalmalı ve her türlü uygulaması hukuk normlarına dayanmalıdır (MacCormick, 1982: 172). Onun devlet ve hukuk arasındaki ilişkiyi ayrılmaz bir bütün olarak ele alışı, devletin hukuktan bağımsız olamayacağı fikrine dayanır. Devlet, hukuku uygulayan bir mekanizma olarak işlev görür; ancak bu süreçte devletin tüm otoritesi hukuka tabidir (Raz, 1979: 105). Kelsen, devletin meşruiyetini hukuka bağlayarak egemenlik kavramını yeniden tanımlar. Egemenlik, onun bakış açısına göre, hukuki bir kavram olarak ele alınmalı ve devletin gücü yalnızca hukuk normlarına dayalı olarak meşru hale gelebilir. Bu nedenle, Kelsen'in hukuk ve

devlet anlayışı, modern hukuk devleti kavramının temelini oluşturan hukukun üstünlüğü ilkesine dayanır (Dyzenhaus, 1999: 115). Devletin varlığı, yalnızca hukukun uygulanabilirliğini sağladığı sürece meşru kabul edilir.

Kelsen, devletin hukukun üstünlüğüne tabi olması gerektiğini ve hukukun dışında bir devlet otoritesinin kabul edilemez olduğunu vurgular (MacCormick, 1982: 177). Onun teoriye yaptığı katkı, hukukun siyasetten, ahlaktan ve diğer sosyal olgulardan bağımsız bir disiplin olarak ele alınmasıdır. Hukuk devleti kavramıyla, devletin hukukun belirlediği sınırlar içerisinde faaliyet göstermesi gerektiğini savunan Kelsen, devletin keyfi güç kullanımını sınırlayan bir düzeni benimser. Bu anlayış, modern hukuk devletinin temel ilkelerinden biri olan hukukun üstünlüğü kavramıyla doğrudan ilişkilidir. Kelsen, hukukun devletin hukuka tabi olduğunu savunarak, devletin keyfi bir güç olarak hareket etmesini engeller. Bu yaklaşım, hukukun özerkliğini ve devletin bu özerkliğe bağlı olarak varlığını sürdürebileceğini vurgular.

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUKUN TEMEL KURGULANİŞ BİÇİMLERİ

1. Devlet Merkezli

Devlet merkezli hukuk, hukuki düzenlemelerin ve yasaların belirlenmesi, uygulanması ve yaptırımların tespit edilmesinde devlet otoritesinin merkezi bir rol oynadığı bir yaklaşımı ifade eder. Bu hukuk anlayışında, devlet, hukuki yapının belirlenmesi ve denetlenmesinde önemli bir kontrol ve düzenleyici rol üstlenir. Modern devletin şekillendiği dönem olan geç ortaçağ Avrupa'sında, devletin rolü büyük oranda kurumsallaşmış ve toprak yönetimi ile özdeşleşmiştir. Diğer dünya bölgelerindeki erken devletler benzer özellikler gösterse de, Avrupa'daki devletler, egemen toprak yönetimiyle daha belirgin bir yapıya kavuşmuş ve kurumsal kapasitelerini önemli ölçüde geliştirmiştir. Feodal dönemin sonundan itibaren Avrupa'da yaşanan gelişmeler, devletlerin vergi toplama, yönetim ve toplumsal düzenlemelerdeki etkinliklerini artırmış, bu da merkezi otoritenin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Roma hukukunun yeniden keşfi ile birlikte, hukuki kodların formalize edilmesi, kraliyet otoritesinin meşruiyetini de pekiştirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde, modern devletin temelleri atılmış ve bu model daha sonra diğer dünya bölgelerine yayılmıştır (Spruyt, 1996: 131).

Bu hukuk anlayışı, devletin egemenliğini ve yetkisini ön plana çıkarır. Hukukun kaynağı ve uygulanması, devletin yasama, yürütme ve yargı organları aracılığıyla gerçekleştirilir. Yasaların belirlenmesi devletin yasama organı tarafından yapılır ve bu yasalar, toplumun genel düzenini, kamu güvenliğini ve refahını koruma amacını taşır. Devlet merkezli hukuk anlayışında, devletin yasaları belirlerken toplumun ihtiyaçları doğrultusunda hareket etmesi esastır. Bu yaklaşımda hukukun uygulanması ve yaptırımların belirlenmesi de devletin yargı organları tarafından gerçekleştirilir. Devlet merkezli hukuk, toplumsal düzeni sağlama, adaletin temin edilmesi ve toplumsal refahın korunması amacıyla devletin kontrolüne dayanır.

2. Din Merkezli

Din kavramı ele alındığında, kaynağı ne olursa olsun, dinin yaşama, evrene, insana ve onun eylemlerine ilişkin değerlendirmeler içerdiği görülmektedir. Yaşamın anlamı nedir, iyi

nedir, ahlak nedir, varlık nedir gibi insana dair sorular da dinin konuları arasında yer alır. Bu noktada dinin ve felsefenin konularının örtüştüğünü fark ederiz. Tıpkı felsefede olduğu gibi, dinde de varlık, bilgi, değerler ve insana dair diğer konularla ilgili önermeler, söylemler ve değerlendirmeler bulunmaktadır (Gürbüz ve Vercors, 2011: 1). Siyasi yapı içinde yöneticilerin iradesine karşı yasaların etkili bir şekilde uygulanması mümkün olmasa da diğer yargı yetkileri, yöneticileri kendi yasaları altında hesap verebilir kılmıştır. Bu hem pratik hem de teorik sonuçlar doğurmuştur (Berman, 1983: 10).

Bu anlayışta, yasaların ve hukukun belirlenmesinde dini liderler veya otoriteler önemli bir rol oynarlar. Dini liderler, dini metinlerin yorumlanmasını ve yasaların oluşturulmasını denetlerler. Hukuk, toplumun ahlaki ve dini değerlerini korumayı, toplumun inançlarına uygun bir düzen oluşturmayı ve bu değerler doğrultusunda adaleti sağlamayı amaçlar. Bu bağlamda, insanlık hukuku ile din temelli hukuk örtüşmektedir. Hukukun ve hukukçunun amacı adalet olmalıdır; bu nedenle bu değerler, din temelli hukuk kapsamında da değerlendirilebilir (Gürbüz ve Vercors, 2011: 6). Toplumun yaşam biçimi, ahlaki normları ve inançları doğrultusunda şekillenen bu yapıda, hukukun belirlenmesi ve uygulanması dini inançlar ve öğretiler doğrultusunda gerçekleşir. Hukukun kaynağındaki farklılaşma, devlet hukukunun yanı sıra dini temellere dayanan hukukun günümüz toplumlarında varlığını sürdürmesine olanak tanımaktadır. Dini kaygıların yaptırım gücü, modern devletin hukuk uygulama yetkisiyle karşılaştırıldığında büyük ölçüde varlığını sürdürmektedir.

2.1. Yahudi Toplumu'nun Devlet Kurulumu Öncesi Hukuk Kurgusu

Yahudilik, üç büyük monoteist dinden biridir, yani Yahudi halkı tek bir yüksek güce, Tanrı'ya inanır. Ortak bir soyun yanı sıra üç monoteist din boyunca bulunabilecek bazı temel inançlar ve prensipler vardır. Ancak üç din de bir tür ruhani ahiret hayatına inanır ve hiçbirini reenkarnasyon ya da yeniden doğuma inanmaz. Yahudi toplumunun, devlet kurulmadan önceki hukuk yapısı tarih boyunca farklı dönemlerde çeşitli formlarda var olmuştur. Antik çağlardan modern döneme kadar Yahudi topluluğunun hukuki yapıları, dini metinler, gelenekler ve liderler tarafından belirlenmiştir. Özellikle *Tanah*'ta (Eski Ahit) bulunan yasalar (*Torah* ya da *Tevrat*) Yahudi hukukunun temelini oluşturur. Bu yasalar, ibadet, ahlak, aile yapısı, ceza yasaları ve toplum içi ilişkiler gibi geniş bir yelpazede konuları kapsar. *Torah*'taki yasaların yanı sıra, Mişna ve Talmud gibi dini metinler, bu yasaları açıklar, yorumlar ve uygulama alanlarını genişletir. Yahudilik, manevi açıdan çok dindar ve geleneksel olanlardan daha liberal ve seküler üyelere kadar geniş bir yelpazede uygulanır. Yahudiler arasında ortak özelliklerle

tanımlanabilecek birkaç ana grup bulunur; ancak bu grupların her birinde, manevi inançlar ve Yahudi geleneklerine bağlılık konusunda geniş bir çeşitlilik mevcuttur.

Ortodoks Yahudiler, sıkı bir *koşer* diyetine uyar ve *Şabat* günlerini iş yapmaktan kaçınarak geçirirler. İş geniş bir şekilde tanımlanır ve elektrik kullanmak, yemek pişirmek, araba sürmek gibi faaliyetleri içerir (Schlosser, 2006: 427). *Hasidik* Yahudiler, inançlarında Ortodoks Yahudilere benzerdir; ancak en temel fark, genellikle giyim tarzındadır. Ortodoks Yahudiler modern kıyafetler giyerken, *Hasidik* erkekler siyah giyer ve yüzlerinde kıvrımlar (*peyos*) ile siyah bir şapka taşırlar. Kadınlar, muhafazakar kıyafetler giyer ve bazıları tevazu göstergesi olarak başlarını tıraş eder. *Hasidik* Yahudiler, Yahudi inancının en katı kurallarına uyar ve Ortodoks Yahudiler gibi izole topluluklarda yaşarlar. Muhafazakar Yahudilik, Reform ve Ortodoks fraksiyonlar arasında yer alır. Kadın hahamları atayabilir ve *Şabat* uygulamalarında daha gevşek davranabilirler. Dini hizmetlere katılmak önemli olsa da araba kullanma ve bazı iş faaliyetlerine katılma olasılıkları daha yüksektir (Schlosser, 2006: 427). Reform Yahudiliği ise en ilerici yaklaşımdır. İbadet hizmetleri genellikle İbranice yapılmaz ve *koşer* beslenme ve *Şabat* kısıtlamaları daha serbesttir. İnançları, insanların Tanrı'ya daha yakın hissettirecek uygulamaları kendi hayatlarına entegre etmeleri gerektiği düşüncesine odaklanır (Diamant, 2007: 22). Gelecekte bir kurtarıcıya odaklanmak yerine, topluluğun bir kültür olarak bağlantısına önem verirler.

Siyonizm ideolojisi ve Yahudi tarihinin bu ideoloji çerçevesinde yorumlanması, Yahudi siyasi düşüncesi alanında büyük bir etki yaratmıştır. 1980'ler ve 1990'larda Amerikan siyasi teorisinde çoğulculuk, sekülerizmin sınırları ve karşılaştırmalı siyasi teorinin olanakları gibi tartışmalar önemli bir yer tutmuştur. Seküler ajansın meşruiyeti ve Yahudiliğin Batı ile ilişkisi bu yeni doğan alanın merkezindeki meseleler arasında yer almıştır. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması, Yahudi siyasi düşüncesine yönelik ilgiyi artırmış ve bu alanın gelişmesine katkıda bulunmuştur. İsrail'in yeniden doğuşu, Yahudi halkına siyasi yaşama yön verme ve kendi geleneklerinden güç alma fırsatı sunmuştur (Walzer ve diğerleri, 2003: 14). İsrail'in kuruluşundan önce Yahudi toplumunun hukuku, devletsiz hukuka güçlü bir örnek teşkil etmektedir. Devlet öncesi dönemde, Yahudi topluluğunun hukuki düzeni genellikle dini otoriteler tarafından yönlendirilmiş ve geleneksel yasalara dayanmıştır. Rabbinik dönemde, hahamlar ve bilginler, topluluk içindeki hukuki meseleleri çözmek için Yahudi hukukunu sözlü ve yazılı olarak geliştirmiştir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Yahudi toplumu, maruz kaldığı kültürel etkileşimlerle farklı yasal yorumlar geliştirmiştir. Bu süreç, merkezi bir devlet yapısı olmaksızın işleyen hukuki düzenin çeşitli yönlerini gözler önüne sermektedir.

2.2. İslam Hukuku

İslam hukuku, İslam medeniyetinin ortaya çıkışından itibaren, yaklaşık 7. yüzyıldan bu yana sürekli bir gelişim süreci içinde olmuştur. Bu hukuk sistemi, Kur'an ve Sünnet gibi İslam'ın kutsal kaynaklarına dayanarak şekillenmiş ve zamanla Müslüman toplumların ihtiyaçlarına göre biçimlenmiştir. İslam hukuku (*fıkıh*), sadece devlet otoritesine veya coğrafi sınırlarla belirlenen bir egemenlik anlayışına dayanmaz; aksine, Müslümanların inanç ve ibadet sistemini düzenleyen evrensel bir hukuk olarak kabul edilir. Bu nedenle, İslam hukuku, modern devlete ya da belirli bir coğrafyaya bağlı olmadan var olan devletsiz bir hukuk yapısı olarak değerlendirilebilir. İslam hukukunun temelini Kur'an ve sünnet oluşturur. Kur'an, Allah'ın insanlara gönderdiği vahiy olup, İslam hukukunun en temel kaynağıdır (Hallaq, 2009: 52). Bu kaynaklar, İslam hukukunun coğrafi sınırların ötesinde, Müslümanların inanç sisteminin bir parçası olduğunu göstermektedir.

İslam hukuku, ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren belirli bir devlet ya da coğrafyaya bağlı kalmadan uygulanabilen evrensel bir hukuk sistemi olarak varlık göstermiştir. İslam'ın ana ilkeleri, Müslüman bireylerin hayatlarını düzenlemek amacıyla geliştirilmiş bir hukuk sistemi sunar. Bu sistem, devlet yapısına bağımlı olmadan, bireylerin dini yükümlülüklerini yerine getirmeleri için gerekli hukuki çerçeveyi sağlar (Schacht, 1982: 61). İslam hukukunun coğrafi sınırları aşan bu niteliği, onun devletsiz bir hukuk yapısı olarak da işlev görebileceğini ortaya koyar. İslam'ın ilk dönemlerinde, Müslümanlar farklı coğrafyalara yayıldıkça İslam hukuku da bu toplumlar arasında yayılmıştır. Bu süreçte, Müslümanlar yaşadıkları devletlerin egemen hukuk sistemlerine entegre olmak zorunda kalmaksızın kendi İslam hukuklarına bağlı olarak yaşamışlardır (Hallaq, 1997: 146). Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli gibi dört büyük Sünni mezhep, İslam hukukunun farklı bölgelerde uygulanmasını sağlamış ve İslam hukukunun esnekliğini ortaya koymuştur (Vikør, 2005: 88). Mezheplerin varlığı, İslam hukukunun evrensel doğasını pekiştirirken, aynı zamanda Müslüman toplumların farklı ihtiyaçlarına cevap verebilecek çeşitlilik sunmuştur. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Hanefi mezhebi resmi devlet hukuku olarak uygulanmış olsa da, farklı İslam coğrafyalarında diğer mezhepler de varlıklarını sürdürmüş ve yerel Müslüman topluluklar arasında adaleti sağlamıştır (Imber, 1997: 224).

Hukukun ilahi meşruiyete dayanması, bireylerin dini yükümlülüklerini yerine getirmeleri için gerekli kuralların merkezi bir devletin otoritesine bağımlı olmadan var olabilmesini sağlar (Schacht, 1982: 83; Hallaq, 2009: 102). Tarih boyunca, devletin zayıf olduğu ya da bulunmadığı

dönemlerde bile İslam hukuku topluluklar arasında adaleti ve düzeni sağlamış, bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemiştir. Örneğin, Endülüs ve Osmanlı gibi farklı İslam coğrafyalarında merkezi otoriteye bağımlı kalmaksızın İslam hukukunun uygulanması, bu yapının evrensel ve devletsiz bir hukuk modeli olduğunu kanıtlar (Imber, 1997: 232; Vikør, 2005: 142). Özellikle kadılar, merkezi bir devlet otoritesine ihtiyaç duymadan farklı coğrafyalarda adalet sağlama görevini üstlenmiş ve İslam hukukunun evrenselliğini ve bağımsız yapısını ortaya koymuştur. Kadılar, bulundukları toplumun dini ve hukuki düzenini sağlarken, İslam hukukunun devletsiz bir hukuk sistemi olarak işleyebileceğini göstermiştir (Schacht, 1982: 83). Osmanlı döneminde kadıların farklı bölgelerde görev yapabilmesi, İslam hukukunun coğrafi sınırlara bağımlı olmadığını ve Müslüman topluluklar arasında devletsiz bir yapıda uygulanabilirliğini destekler (Imber, 1997: 232).

Modern dönemde İslam hukuku birçok Müslüman ülke tarafından devlet hukuk sistemi ile birleştirilmiş olsa da birçok Müslüman topluluk arasında hala devletin varlığından bağımsız olarak uygulanmaktadır. Bu durum, İslam hukukunun evrensel ve ilahi bir meşruiyete dayanan yapısının, devletin varlığına bağlı kalmaksızın sürdürülebileceğini göstermektedir (Vikør, 2005: 96). Bu hukuk sistemi, Müslüman toplulukların ihtiyaçlarına cevap veren, devletin varlığına ihtiyaç duymadan işleyebilen bu hukuk modeli, ilahi meşruiyete dayanan evrensel bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. İnsan Merkezli ve Bireycil Hukuk

İnsanı merkeze alan hukuk, hukukun temellerini dini olmayan, evrensel değerler ve insan hakları normları üzerine inşa eden bir yaklaşımdır. Bu hukuk anlayışında, yasaların belirlenmesi, yorumlanması ve uygulanması sırasında dini kaynaklar yerine anayasal prensipler, uluslararası insan hakları belgeleri ve eşitlik ile özgürlük gibi evrensel normlar ön planda tutulur. Bu anlayış, din veya dinsel inançlara bakılmaksızın tüm bireylerin aynı temel hak ve özgürlüklere sahip olduğunu savunur. Hukukun bu şekli, devletin tarafsızlığını ve hukukun evrensel değerlere dayalı bir yapı üzerine kurulmasını garanti altına alır. İnsan merkezli hukuk, bireylerin haklarını koruma amacı taşırken, dini farklılıkların hukuk düzenine müdahil olmasını engeller. Bu bağlamda insan merkezli hukuk düzenlemeleri, insan haklarının yanı sıra toplumsal barışı ve uyumu güvence altına almayı hedefler. Birey merkezli hukuk sistemleri, bireylerin temel haklarını korurken toplumsal sorumlulukları göz ardı etmez. Zira birey, toplum içinde yaşayan bir varlık olarak yalnızca haklara sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda toplumun genel işleyişine katkıda bulunma yükümlülüğü de taşır.

İnsan haklarının korunması için bir devlete mutlak surette ihtiyaç olup olmadığı sorusu, insan hakları hukukunun devletsiz hukuka giden yolun bir unsuru olup olamayacağı tartışmasını da doğurmaktadır (Donnelly, 2002: 143). İnsan haklarının korunması ve uygulanması açısından devletin önemli bir rol oynadığı düşüncesi, birçok hukukçu ve akademisyen tarafından savunulmaktadır. Devletler, hukuki düzenlemeler yaparak insan haklarını güvence altına alır, bu hakların ihlal edilmemesini sağlar ve ihlaller durumunda yaptırım uygulama yetkisine sahip olur. Bu bağlamda devletin varlığı, insan haklarının korunması için temel bir gereklilik olarak görülmektedir (Freeman, 2011: 89).

Bu görüşe göre, insan hakları evrensel ve bireyler arası bir mutabakatın sonucu olarak var olabilir. Yani insan hakları, devletin olmadığı ortamlarda da toplulukların iç dinamiklerine ve karşılıklı sorumluluklarına dayalı olarak korunabilir. Bu bağlamda devletin otoritesine dayanmayan topluluklar, bireylerin temel haklarını ve özgürlüklerini ihlal etmeyecek şekilde kendi hukuk kurallarını oluşturabilir ve uygulayabilir (Tasioulas, 2009: 39). Özellikle küçük topluluklar veya yerel yönetimler, devletsiz hukuk sistemleri içinde insan haklarının korunabileceği düşüncesini savunur. Devletsiz bir hukuk yapısında, insan haklarının korunması için bireyler ve topluluklar arasında karşılıklı bir güven ilişkisi geliştirilmelidir. Bu ilişki, insan haklarının ihlal edilmemesi için toplumsal normların oluşturulmasını gerektirir. Ancak bu durumda meşruiyet sorunu ortaya çıkmaktadır. İnsan haklarının korunması için devletin dayattığı merkezi bir otorite olmadan hakların nasıl güvence altına alınacağı tartışma konusudur. Devletin olmadığı bir ortamda insan haklarının korunması, uluslararası hukuktaki yapıların ve normların işlevselliğiyle açıklanabilir. İnsan hakları, modern uluslararası hukukta, devletlerin sınırlarını aşan evrensel bir kurgudur ve devletlerarası mutabakatla güçlendirildiği gibi devletlerin olmadığı bir düzende de uygulanabilirlik potansiyeline sahiptir. Devletsiz hukuk tartışması, insan haklarının bir topluluklar arası normlar sistemi olarak varlığını sürdürebileceğini ve bu hakların etik değerler, geleneksel normlar ve bireyler arası ilişkiler aracılığıyla korunabileceğini gösterir. Uluslararası hukuk normları, yerel düzeyde içselleştirilip uygulanabildiği sürece, bir devlet gücü olmaksızın da insan haklarının güvence altına alınması mümkündür. Bu bakış açısı, hukukun devletin tekelinde olmadığına ve insan haklarının devlet dışında da işler bir düzen sağlayabileceğine işaret eder.

Devletli sistemler, insan haklarını uluslararası belgelerle uyumlu şekilde korurken devletsiz sistemlerde bu normların yerel düzeyde mutabakatla sağlanabileceği düşünülmektedir (Tasioulas, 2009: 41). Devletin güvencesi olmaksızın insan haklarının korunması, toplumsal dinamiklere, geleneksel normlara ve bireyler arasındaki sosyal bağların gücüne dayalıdır. Bu

durum, insan haklarının devletli sistemlerde nasıl güvence altına alındığını ve devletsiz sistemlerde hangi zorluklarla karşılaşılabileceğini karşılaştırmalı olarak incelemeyi gerektirir. Ancak burada devletin insan haklarıyla olan paradoksal ilişkisi de dikkat çeker. Devlet, bir yandan insan haklarının koruyucusu olarak görülürken, diğer yandan bu hakların en büyük ihlal edicisi olabilmektedir. Bu nedenle, insan merkezli hukuk sistemleri bireyin haklarını korumada başarılı olsa da, toplumsal düzenin sürdürülebilirliğini sağlamak adına kapsayıcılık ve kolektif değerlerle dengelenmesi gerekmektedir.

4. Toplum Merkezli ve Kitleci Hukuk

Toplum merkezli hukuk, hukuki sistemlerin oluşturulmasında ve uygulanmasında toplumun değerlerini, kültürel normlarını ve sosyal yapılarını temel alan bir yaklaşımdır. Bu hukuk anlayışı, toplumsal normların ve genel refahın korunmasını ön planda tutar. Toplum merkezli hukuk, toplumun ihtiyaçlarına, değerlerine ve beklentilerine dayalı olarak hukuki düzenlemelerin oluşturulmasını sağlar. Toplumsal normlar ve değerler, hukukun belirlenmesi ve uygulanmasında kritik bir rol oynar. Bu hukuk anlayışının temel amacı, toplumun sosyal yapısını ve dayanışmasını korumak, toplumsal dengenin sağlanmasını ve çeşitli grupların haklarının gözetilmesini güvence altına almaktır. Hukuki düzenlemeler, toplumun kültürel, sosyal ve ekonomik yapısına uygun bir biçimde şekillendirilir ve toplumsal çeşitliliği göz önünde bulundurarak çeşitli grupların ihtiyaçlarına özel bir dikkat gösterilir. Toplum merkezli hukukta, ahlak kuralları önemli bir yer tutar. Ahlak kuralları, toplumun vicdanından doğan ve devlet tarafından yaptırıma bağlanmayan normlardır. Bu kurallar, devlet eliyle yaptırıma bağlandığında ahlaki özelliklerini yitirir ve hukuk kuralı haline gelir. Ahlaka aykırı davranışlar genellikle toplum tarafından kınama ve dışlanma gibi sosyal tepkilerle yaptırıma bağlanır. Ahlak ve hukuk kuralları, toplumu şekillendiren ve düzenleyen normlar olarak iç içe geçmiştir. Ahlak kuralları, toplumsal hayatın hem girdisi hem de çıktısıdır (Sehrawala, 2023: 258).

Bu hukuk sistemi, toplumsal refahın sağlanmasını ve toplumun genel çıkarlarının korunmasını amaçlar. Bu yaklaşım, hukukun toplumun istikrarını ve uyumunu koruyabilmek adına belirli normları ve değerleri temel alarak oluşturulduğu bir hukuk sistemidir. Bu anlamda hukuk, bireysel haklardan çok toplumsal dengenin korunması ile ilgilenir. Bu bakış açısı, bireylerin değil, toplumun genelinin menfaatlerine öncelik verir ve sosyal düzenin korunmasına odaklanır. Toplum merkezli hukukla ilgili olarak Marksist teori, hukukun sınıfsal bir yapı olduğunu ve komünist toplumda devletin ve hukukun ortadan kalkacağını savunur. Marksist teoriye göre, hukuk, alt yapı tarafından belirlenen bir üst yapı kurumudur; ancak sınıfsız ve

devletsiz bir toplumda, hukukun varlığına ihtiyaç kalmayacaktır. Bu görüşe göre, komünizmin ileri aşamalarında bireyler özgürleşecek, doğa ve toplum tarafından kısıtlanan özgürlüklerine kavuşacaklardır (Sabine, 1973: 228). Sınıfsız bir toplumda, kimsenin diğerine üstünlük iddia edemeyeceği ve toplumsal özgürlüğün baskı altında olmayacağı bir yapı oluşacaktır. Ancak, bu görüşe eleştirel yaklaşan yazarlar da mevcuttur. Lenin, Marks ve Engels'in çalışmalarında yer alan bazı belirsizlikleri gidermeye çalışmış ve komünist toplumda devletin ortadan kalkacağını açıkça dile getirmiştir. Ona göre, kapitalizmin ve sömürünün ortadan kalktığı bir dünyada, bireyler devlet baskısı olmadan, doğal sosyal kurallara uyum sağlayacaklardır. Lenin, sömürüye dayalı olmayan bir toplumsal düzenin, insanların toplumsal ilişkilerin gerektirdiği kurallara kolayca uyum sağladığını tespit etmiştir (Lenin, 2017: 115).

Anarşizm ise devlet ve hiyerarşik yapıların tamamen ortadan kaldırılmasını ve bireylerin kendi belirledikleri kurallar doğrultusunda bir toplum oluşturmasını savunur. Anarşistler, toplumsal ilişkilerin bireyler arasında karşılıklı rıza ile düzenlenebileceğine inanır ve bu nedenle dışarıdan bir baskı mekanizmasına gerek olmadığını savunurlar. Bu yaklaşım, toplum merkezli hukukla çatışsa da, bireyler arasındaki ilişkilerin ahlaki temeller üzerine kurulmasını savunarak toplumsal dengeyi korumaya odaklanır. Kolektif hukuk ise, bir topluluğun veya grup kimliğinin haklarını ve sorumluluklarını düzenleyen bir hukuki yaklaşımdır. Kolektif hukuk, genellikle etnik gruplar, azınlıklar, yerli halklar gibi toplulukların haklarını koruma amacı güder. Bu grupların kimliklerini, kültürel miraslarını ve toplumsal yapılarını korumak için düzenlenen bu hukuk anlayışı, bireysel haklar yerine topluluğun kolektif haklarını ön plana çıkarır. Kolektif hukuk, bu toplulukların sosyal yapılarını koruma ve toplumsal adaleti sağlama amacıyla oluşturulur. Aynı zamanda, bu tür bir hukuk düzeni, toplulukların iç dinamiklerine uygun bir şekilde hukuki düzenlemeler yapılmasını sağlar ve toplumsal çeşitliliği göz önünde bulundurur.

Uluslararası toplum bağlamında ise, toplum merkezli hukuk yaklaşımı, yerel toplumların kültürel ve sosyal yapılarına saygı gösteren bir hukuk sistemini öne çıkarır. Uluslararası hukukun temelinde, her halkın kendi yönetim biçimini seçme hakkı olduğu kabul edilir. Ancak, devletin kendi sınırları içinde etkili bir şekilde yönetmesi ve toplumsal düzeni sağlama gerekir (Garfinkel, 2000). Toplum merkezli hukuk, bu anlamda uluslararası normlarla yerel gelenekleri uyumlaştırmaya çalışır. Dolayısıyla, toplum merkezli hukuk ve uyumu koruma amacıyla şekillenen bir hukuk sistemidir. Bu hukuk sistemi, toplumun ihtiyaçlarını, değerlerini ve kültürel normlarını dikkate alarak toplumsal düzeni koruma ve sosyal yapının devamını sağlama amacı güder. Ancak bu yaklaşım, bireysel haklar ile toplumsal sorumluluklar arasında

bir denge kurmak zorundadır. Toplum merkezli hukuk, bireylerin haklarını korurken, topluluğun genel çıkarlarını da göz önünde bulundurmalıdır.

5. Devletin Gölgesinde Olmayan Hukuk

Modern anlamda devlet kavramının tarihi çok eskiye dayanmamaktadır. Ancak devlet yapılanmasının olmadığı toplumların isimlendirmeleri değişiklik gösterirken, bu durum farklı bakış açılarına göre çeşitlilik göstermektedir. Hukukun kaynağını devlete bağlama eğilimi, devletin olmadığı toplumları ilkel ve hukuk kurallarının var olmadığı toplumlar olarak tanımlamayı gerektirir (Uygun, 2018: 397).

Devlet öncesi dönemde (*pre-state*) devlet inşası, vatandaşlara fiziksel ve ekonomik güvenlik sağlayabilecek yönetim kurumlarının oluşturulması sürecidir. Çatışma sonrası devlet inşası, başarısız devletlere yönelik derin uluslararası müdahaleleri gerektirir; uluslararası toplum, bu devletlerin kurumsal yapılarını yeniden şekillendirerek hem vatandaşlarının güvenliğini hem de uluslararası güvenliği sağlamayı hedefler. Bu süreçte uluslararası toplum, müdahale yetkisini artırmak için uluslararası hukuku yeniden düzenlemiştir. Ancak, devlet inşa edenler sürdürülebilir devletler yaratmada zorlanmışlardır. Başarısız devletler, güvenlik-kalkınma eksenini kesişiminde yer alır ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmekte zorluk yaşamıştır. Yeniden inşa edilen devletler, ekonomik kırılganlık ve uluslararası mali bağımlılık ile öne çıkmış, ulusal ekonomik özerklik sağlama konusunda başarısız olmuştur. Kalıcı yetersiz kalkınma, devlet zayıflığının ve yeniden ortaya çıkan şiddetin önemli bir faktörü olarak tanınmıştır. Uluslararası toplum, başarısız devletleri düzeltme konusunda zorlanmıştır (Barbara, 2008: 308).

Modern devlet ile başlayan süreçte, post-devlet anlayışına giden yolda *neo-liberal* devlet algısı ilerlemeye başlamıştır. Erken dönemde yeniden inşa edilen devletleri piyasanın dalgalanmalarına maruz bırakmak, *neo-liberal* devlet inşa çabalarının sürdürülebilir devletler oluşturma gayretlerini zayıflatmıştır. Clapham (2002: 778-779), devletlerin ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülmesinin pahalı olduğunu ve Weberyen bir altyapıyı koruyabilecek bir maddi temele ihtiyaç duyduğunu gözlemlemiştir. Özel sektör yatırımlarının gerçekleşmemesi, yeni kurulan devletleri savunmasız bırakır. Özellikle kırılgan devletler, siyasi destek inşa etmek için önemli ölçüde maddi kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Maddi açıdan yoksun devletler, kamu istihdamı ve değerli kamu malları ve hizmetleri gibi yan ödemeler yaparak önemli toplumsal gruplara destek sağlamak ve kapsayıcı yeni toplumsal sözleşmeler kurarak uzun vadeli bağımsızlık için meşruiyet inşa edemezler (Doner ve diğerleri, 2005). Özel sektörün

öncülüğünde büyümenin gerçekleşmemesi durumunda yeniden inşa edilen *neo-liberal* devletler, bölgesel eşitsizlikleri düzeltmek veya yatay eşitsizlikleri azaltabilecek yeniden dağıtım politikalarını teşvik etmek için gerekli maddi kaynaklardan yoksundur (Putzel 2005: 11). Uluslararası müdahale sonrası özel sektörün öncülüğünde gerçekleşmesi beklenen barış getirilerinin gerçekleşmemesi, yeniden inşa edilen devletlerde siyasi gerilim kaynağı olmuştur. BM'nin, 2006 yılının ilk yarısında Doğu Timor'daki siyasi gerilimler üzerine hazırladığı raporda “Mevcut krizin temel nedenleri siyasi ve kurumsal olmakla birlikte, yoksulluk ve bununla ilişkili yoksunluklar, yüksek kentsel işsizlik ve özellikle gençler için yakın gelecekte anlamlı katılım ve istihdam fırsatlarının olmayışı da krize katkıda bulunmuştur” denilmektedir. (United Nations Secretary-General, 2006: 9)

Supra-state (devlet üstü), ulusal devletlerin ötesinde, uluslararası ilişkilerde veya küresel yönetişimde ortak bir hukuki veya politik otoriteyi ifade eder. Bu terim genellikle uluslararası hukuk veya uluslararası ilişkiler literatüründe kullanılır ve ulusal devletlerin egemenliklerini aşan, ortak bir düzen veya otoriteyi tanımlamak için kullanılır. *Supra-state* kavramı genellikle uluslararası örgütlerin (örneğin Birleşmiş Milletler), bölgesel entegrasyon kuruluşlarının (Avrupa Birliği gibi), veya küresel düzeyde politika yapma ve düzenleme süreçlerinin (uluslararası çevre koruma rejimleri gibi) ulusal devletlerin egemenliklerini aşan otoriteler olarak değerlendirilmesiyle ilişkilendirilir. Bu gibi yasalar üstü devlet referans noktaları olarak gruplara hizmet ederken, pozitivizme karşı görüşleri desteklemektedir (Radbruch, 2006: 6). *Supra-state* yapılar, ulusal devletler arasında iş birliği sağlamak, ortak çıkarlar üzerinde uzlaşmak ve uluslararası normları güçlendirmek için oluşturulabilir. Ancak, bu yapılar genellikle ulusal egemenliğin bazı derecede kısıtlanmasını veya paylaşılmasını gerektirir, bu da uluslararası ilişkilerde karmaşık dinamiklere yol açabilir. Temelde yine devletin var olduğu noktada devletin üstünlük sahipliği isteğini hukuk ile olan mücadelesinden elde etmeye çalıştığı görülmektedir.

6. Osmanlı Devleti'nde Azınlık Hukuku

Osmanlı Devleti'nde azınlık hukuku, devletin varlığına rağmen belirli topluluklara kendi özel hukuklarını uygulama imkanı tanıyan bir sistem olarak dikkat çeker. Bu durum, devletsiz hukuk uygulamalarına benzeyen ve başka örneği olmayan bir düzenleme biçimi sunmaktadır. Azınlıkların dini ve hukuki özerkliği, merkezi bir devlet yapısı içinde devletsiz hukukun işleyişini anlamak için önemli bir model teşkil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkların hukuki statüsü, büyük ölçüde millet sistemi adı verilen bir yapı etrafında

şekillenmiştir. Millet sistemi, farklı etnik ve dini grupların kendi iç işlerini yönetme yetkisini tanıyan bir sistemdi ve bu sistem, Osmanlı'nın çok kültürlü yapısını yansıtan bir yönetim anlayışının ürünüydü. Bu yapı, özellikle Osmanlı'nın fetihler sonrası artan heterojen toplum yapısını düzenlemek ve toplumsal uyumu sağlamak için kullanılmıştır (Göksel ve Avcı, 2023: 138). Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi içinde yer alan her dini topluluk—Rum Ortodoks, Ermeni, Yahudi gibi—kendi liderleri tarafından yönetilirdi ve bu liderler cemaatlerinin iç işlerinden sorumlu olurlardı. Bu sistemde, örneğin Rum Ortodoks Patrikhanesi, Rum Ortodoks cemaatinin iç işlerini yürütürken; Yahudi Hahambaşılığı, Yahudi cemaatini yönetirdi. Azınlıklar, kendi dini ve kültürel geleneklerine uygun bir yaşam sürebilmeleri için iç hukuklarına sahipti ve kendi liderleri vasıtasıyla bu hukuku uygulayabiliyorlardı (Braude, 2014: 69-72).

Bu yapı sayesinde Osmanlı Devleti, çok çeşitli etnik ve dini toplulukların bir arada uyum içinde yaşamasını sağladı. Her milletin kendi hukuk sistemine sahip olmasına rağmen, devletin merkezi otoritesine bağlıydılar ve devletle olan ilişkilerinde sadakat beklenirdi. Örneğin, azınlık toplulukları kendi dillerinde eğitim alma, dini uygulamalarını serbestçe yapma ve iç işlerini düzenleme hakkına sahiptiler. Bu haklar, azınlıkların toplumsal yaşamlarını şekillendirmede büyük bir esneklik sağladı. Ancak, zamanla millet sistemindeki haklar ve uygulamalar değişiklik gösterebildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetimi zamanla daha fazla güç kazandıkça, bu durum azınlıkların iç işlerini düzenleme yetkilerini etkiledi. Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi reformlar, devletin azınlıklar üzerindeki denetimini artırırken, bir yandan da modern vatandaşlık anlayışını benimsemek için adımlar attı (Davison, 1963: 45-49). Osmanlı yargı sisteminde temel hak ve özgürlüklere yönelik anayasal reformlar, uzun yıllardır uygulanmakta olan İslami hukukla uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmiştir; mevzuatın büyük kısmı İslami hukuk ilkelerinin bir kodifikasyonuyken, hapis ve nezaret gibi konularda sisteme yeni eklemeler yapılmıştır. Bu durum, Osmanlı hukukunda insan haklarının temelde İslam hukukuna dayandığını göstermektedir (Şentürk ve Bilal, 2020: 4). Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856), azınlıklara geniş haklar tanıyan ve Osmanlı vatandaşları arasında eşitlik ilkesini benimseyen düzenlemeler getirdi. Ancak bu fermanlar aynı zamanda azınlıkların devletle olan ilişkilerinde daha fazla entegrasyon talep etti.

7. Antik Çağda Hukuk

Antik Çağda hukuk, devletin ortaya çıkışıyla birlikte şekillenen ve gelişen bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde hukukun, devletin varlığıyla mı yoksa ondan bağımsız olarak mı

işleyebileceği konusu, hem tarihsel hem de teorik olarak sıkça tartışılmıştır. Hukukun devletten bağımsız bir şekilde var olup olamayacağı sorusu, özellikle Antik Çağ düşünürleri ve yöneticileri arasında önemli bir yer tutmuş, farklı medeniyetlerde bu soruya farklı cevaplar verilmiştir. Devletin ortaya çıkışıyla birlikte hukuk, toplumsal düzenin sağlanması için bir araç olarak kullanılmıştır. Ancak hukukun kaynağının devletin varlığına ne derece bağlı olduğu konusu, bu dönemde de önemli bir felsefi tartışma alanı oluşturmuştur (Borkowski ve Du Plessis, 2020: 27). Antik Çağda hukuk, devletin otoritesi ile sıkı bir bağ içinde gelişmiş, hukukun işleyişi genellikle devletin toplumsal düzeni sağlama çabasına dayanmıştır. Bu bağlamda, hukukun devletin kontrolü altında işleyen bir mekanizma olarak algılandığı söylenebilir. Devlet, toplum üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak ve düzeni korumak amacıyla hukuku kullanmıştır. Hukukun, devletin otoritesini pekiştiren bir araç olarak işlev gördüğü bu dönemde, toplumsal normlar ve değerler, devletin güdümünde hukuka dönüşmüştür.

Antik Çağda devlet, hukukun temel belirleyicisi olarak işlev görmüş, hukuk sistemleri ise toplumun farklı katmanlarına uygulanacak kuralları belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Devletin otoritesi olmadan hukukun işleyip işlemeyeceği sorusu bu dönemde sıklıkla tartışılmış, ancak uygulamada hukukun, devletin varlığına dayalı bir yapı olarak işlediği görülmüştür. Bu dönemde devletin, hukukun kaynağı olduğu ve toplumsal düzeni sağlamak için vazgeçilmez bir araç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Antik düşünürler arasında, hukukun devletten bağımsız olarak var olabileceği fikri de tartışılmıştır. Bu düşünürler, toplumun kendi iç dinamikleri ve doğal düzeni içerisinde hukukun şekillenebileceğini savunmuşlardır. Ancak pratikte, devletin varlığının hukukun etkin bir şekilde uygulanması için gerekli olduğu düşüncesi baskın olmuştur. Bu da hukukun, devletin otoritesine dayanan ve bu otoritenin bir aracı olarak işleyen bir sistem olduğunu göstermektedir (Sabine, 1973: 455). Devletsiz bir hukuk sistemi, Antik Çağda daha çok teorik bir tartışma konusu olarak kalmıştır. Devletin otoritesi, hukukun uygulanmasında ve toplum üzerinde kontrol sağlanmasında kritik bir rol oynamıştır. Hukukun devletten bağımsız işleyip işlemeyeceği tartışmaları, bu dönemde felsefi bir düzlemde ele alınmışsa da uygulamada hukukun devlet otoritesine dayalı olduğu gerçeği, Antik Çağ'ın temel yönetim modellerinde kendini göstermiştir (Borkowski ve Du Plessis, 2020: 28). Devletin varlığı olmadan hukukun sürdürülebilir olup olamayacağı sorusu, Antik Çağda teorik bir tartışma olarak kalsa da devletin hukuk üzerindeki merkezi rolü bu dönemin temel karakteristiği olarak öne çıkmaktadır.

7.1. Mezopotamya

Mezopotamya medeniyetlerinde hukuk, devletin merkezi otoritesi tarafından şekillendirilmiş ve bu otoritenin gücüyle sürdürülebilir kılınmıştır. Mezopotamya'da hukukun devletle ilişkisi, bu medeniyetlerin en bilinen hukuk metinlerinden biri olan Hammurabi Kanunları (M.Ö. 1754) aracılığıyla somut bir şekilde gözlemlenebilir. Babil Kralı Hammurabi, yasalarını tanrısal bir otoriteye dayandırarak meşrulaştırmış ve bu yasaların toplumun tüm kesimlerine uygulanmasını sağlamıştır (Van De Mieroop, 2004: 115). Hammurabi, yasalarının adaleti sağlamak ve zayıf olanları güçlülerden korumak amacıyla oluşturulduğunu vurgulamış ve bu sayede yasalarına ilahi bir meşruiyet kazandırmıştır. Bu tür yasaların, toplumsal düzenin korunmasında ve devletin otoritesinin sürdürülmesinde ne kadar önemli bir araç olduğu açıktır. Hammurabi Kanunları, suç ve ceza arasında denge sağlamaya çalışan bir hukuk anlayışını ortaya koymuştur. Bu kanunlar, göze göz, dişe diş prensibiyle bilinir ve suçlara karşılık gelen cezaların kesin ve belirli olmasını öngörür. Örneğin, bir bireyin diğerine karşı işlediği suçun doğrudan karşılığında bir ceza verilmesi, Mezopotamya'da hukukun temel ilkelerinden biri haline gelmiştir (Roth, 1997: 23). Bu sistem, toplumda adaletin sağlanması ve bireylerin davranışlarının kontrol altına alınması açısından önemli bir işlev taşımıştır. Ancak, bu cezaların adil ve dengeli bir şekilde uygulanması, devletin yargı yetkisine ve merkezi otoritesine sıkı sıkıya bağlıydı. Devletin otoritesi olmadan, bu hukuk sistemi işleyemezdi çünkü hukuk kurallarının etkin bir şekilde uygulanabilmesi için devletin denetim ve yaptırım gücü hayati öneme sahipti.

Mezopotamya'da devletin, hukukun işleyişindeki belirleyici rolü göz ardı edilemez. Krallar, hukuk sisteminin merkezi figürleri olarak, yasaların düzenli bir şekilde uygulanmasını sağlamakla yükümlüydü. Hammurabi Kanunları, sadece hukuki bir metin değil, aynı zamanda devletin halk üzerindeki gücünü ve kontrolünü sağlamlaştıran bir araç olarak işlev görmüştür. Devletin varlığı olmaksızın, bu tür bir hukukun uygulanabilirliği ciddi biçimde sorgulanır hale gelir. Zira Mezopotamya'da yasaların korunması ve adaletin sağlanması, doğrudan kralın otoritesi ile ilişkilendirilmiştir (Van De Mieroop, 2004: 118). Mezopotamya'da devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, hukukun işlevselliğini yitirdiği ve toplumsal düzenin bozulduğu görülmektedir (Roth, 1997: 25). Bu da hukukun devlete olan bağımlılığını açıkça ortaya koymaktadır. Mezopotamya'da hukuk, doğrudan devletin merkezi otoritesiyle varlık bulmuş ve bu otoritenin sürdürülebilirliği ile hukuk işleyebilmiştir. Hammurabi Kanunları gibi metinler, devletin toplumsal düzeni sağlama ve halk üzerindeki kontrolünü pekiştirme amacını güden hukuk sistemlerinin en bilinen örneklerindendir. Devletin gücünün zayıfladığı veya yok

olduğu durumlarda, hukukun etkinliğini yitirdiği ve toplumsal düzenin bozulduğu görülmüştür. Dolayısıyla, devletsiz bir hukukun sürdürülebilir olup olmadığına dair önemli soruları beraberinde getirmektedir. Hammurabi Kanunlarının uygulanması için gerekli olan otorite, devletin varlığını ve gücünü zorunlu kılmış, bu da hukukun devletle olan ayrılmaz ilişkisini gözler önüne sermiştir (Van De Mieroop, 2004: 120).

7.2. Antik Mısır

Antik Mısır'da hukuk, devletin ve özellikle firavunun mutlak otoritesine dayalı bir yapıda gelişmiştir. Firavun, Mısır toplumunda tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmiş ve bu tanrısal otoriteye dayanarak hem yasaların belirleyicisi hem de uygulayıcısı olmuştur. Firavunun yasalar üzerindeki bu mutlak gücü, Antik Mısır hukuk sisteminin tamamen devlete dayalı olduğunu ve devletten bağımsız bir hukuk yapısının mümkün olmadığını net bir şekilde ortaya koyar (Mann, 1986: 54). Firavun, yalnızca hukuku düzenleyen değil, aynı zamanda onu uygulayan en yüksek otoriteydi. Bu da, hukukun uygulanabilirliğinin firavunun merkezi otoritesine bağlı olduğunu göstermektedir. Mısır'da adaletin temeli *Maat* ilkesi üzerine kurulmuştu. *Maat*, kozmik düzeni ve adaleti simgeleyen kutsal bir kavramdı ve firavunun bu düzeni koruma yükümlülüğü vardı. *Maat*, hem devletin düzeninin hem de bireyler arasında adaletin sağlanmasında firavunun rehberliğini temsil ederdi (Breasted, 1906: 78). Firavun, bu ilkeyi koruyarak toplumu yönetir, yasaları düzenler ve uygular, böylece halk arasında adaletin sağlanmasını garanti altına alırdı. Yasaların uygulanması, tamamen firavunun iradesine bağlıydı; firavunun tanrısal otoritesi, adaletin tesisi ve toplumsal düzenin korunması konusunda kilit rol oynardı. Mısır'daki hukuk sistemi, firavunun ilahi otoritesine dayanarak, devletsiz bir hukuk yapısının mümkün olmadığını düşündürse de tanrı kralın egemenliğinde şekillenen hukuk sistemi kendisini var etmektedir.

Firavun, tanrısal bir otorite olarak kabul edildiği için, hukuk sistemi doğrudan onun iradesine dayandırılmıştır. Firavunların mutlak gücü, hukuku oluşturma ve uygulama yetkisini tek elde topluyordu. Hukukun işleyişi, firavunun yargılama yetkisi ve merkezi yönetim mekanizmasıyla yakından bağlantılıydı. Bu merkezileşmiş yapı, Mısır toplumunda hukukun sadece devlet otoritesi aracılığıyla var olabileceğini ve toplumsal düzenin ancak bu merkezi yapı sayesinde sürdürülebileceğini göstermektedir (Trigger, Kemp, O'Connor ve Lloyd, 1983: 211). Firavunun merkezi otoritesi, hem yasaların oluşturulmasında hem de bu yasaların bireyler arasında adil bir şekilde uygulanmasında vazgeçilmezdi. Hukukun, firavunun otoritesine dayandığı bu yapı, devletin gücünün zayıfladığı veya firavunun otoritesinin sarsıldığı

dönemlerde hukukun da zayıfladığına dair tarihsel kanıtlarla desteklenmektedir. Örneğin, Eski Krallık döneminin sonlarına doğru merkezi devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, Mısır'da hukuk düzeninin de bozulduğu ve adaletin sağlanmasında ciddi aksamalar yaşandığı görülmektedir (Mann, 1986: 56). Bu dönemlerde, firavunun otoritesi zayıfladığında hukukun da kontrolünü kaybettiği ve bunun sonucunda hukuki sistemin de işleyemez hale geldiği gözlemlenmiştir. Özellikle firavunların otoritesinin zayıfladığı veya merkezi devlet yapısının sarsıldığı dönemlerde bile, hukukun toplumsal düzende sağladığı denge, hukukun tamamen devlet yapısına bağımlı olmadığını kanıtlamaktadır. Bu durum, Antik Mısır'da hukukun firavunun otoritesi sayesinde, devletten bağımsız bir şekilde varlık gösterebildiğini işaret etmektedir.

7.3. Antik Yunan

Antik Yunan'da özellikle Atina'da hukuk, şehir devletinin demokratik yapısıyla doğrudan bağlantılıydı. Atina'da yasalar halk meclisleri tarafından yapılır ve doğrudan halkın katılımıyla uygulanırdı. Bu demokratik süreç, hukukun devletle sıkı bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Her ne kadar Atina'da hukuk demokratik yollarla yapılsa da bu sürecin işleyişi devletin otoritesine ve düzenine dayanmaktaydı. Hukukun uygulanması, devletin düzenleyici rolüne ihtiyaç duymuş ve halkın iradesi ancak devletin varlığı sayesinde organize edilebilmiştir (Ostwald, 1989: 223). Antik Yunan filozofları, devletin hukuk üzerindeki rolünü vurgulamışlardır. Platon, Devlet adlı eserinde hukukun, devletin bir aracı olarak toplumu düzenlediğini savunur. Ona göre, adalet ancak bir devletin otoritesi altında sağlanabilir ve hukukun varlığı da bu otoritenin korunmasına bağlıdır (Plato, 2000: 425). Benzer şekilde Aristoteles de hukukun devletsiz bir ortamda var olamayacağını savunmuş ve devletin varlığını hukuk için bir gereklilik olarak görmüştür. Ona göre, devletin olmadığı bir ortamda bireyler arasında hukuki düzeni sağlamak imkansızdır, çünkü adaletin uygulanması ancak bir otoritenin denetimiyle mümkün olur. Antik Yunan'da hukuk, her ne kadar demokratik unsurlarla işlese de devlete olan bağımlılığı ortadadır. Devletin olmadığı bir Atina'da hukukun sürdürülemeyeceği gerçeği, bu dönemde hukukun devletsiz olamayacağını gösterir.

Antik Yunan hukuk sistemi, batı hukukunun temel taşlarını oluşturmuş ve modern hukuk anlayışının gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Antik Yunan'da hukuk, genellikle bireyler arası ilişkileri düzenlemek, toplumsal barışı sağlamak ve devletin otoritesini pekiştirmek için kullanılmıştır. Antik Yunan hukukuna dair en belirgin örneklerden biri, Atina'da uygulanan hukuktur. Ancak diğer Yunan şehir devletleri de kendi yerel hukuk sistemlerine sahipti. Antik

Yunan hukukunun karakteristik özelliklerinden biri, yazılı hukukun halk tarafından şekillendirilmesi ve uygulanmasıdır. Atina, Antik Yunan'da hukukun gelişimine en büyük katkıyı sağlayan şehir devletlerinden biriydi. Atina demokrasisi, hukukun halk tarafından yapılmasını ve uygulanmasını temel alıyordu. Bu dönemde yasa yapma sürecine halk doğrudan katılabilirdi, mahkemelerde görev alabiliyordu. Atina'da mahkemeler, halk tarafından seçilen jüriler aracılığıyla yürütülüyordu. Bu durum, halkın adaletin sağlanmasında aktif bir rol oynamasına imkan tanıyordu (Todd, 1993: 108). Atina'da yasa yapma süreci, oldukça katılımcıydı ve her yurttaşın mahkemelerde dava açma hakkı bulunuyordu. Yargılama süreci, halk jürileri tarafından yürütülüyordu ve bu süreç, hukuk sisteminin toplumsal meşruiyetini artırıyordu. Atina demokrasisinin en önemli özelliklerinden biri, yurttaşların hem yasa yapma hem de yargılama sürecine katılım sağlamasıydı. Bu durum, hukukun devlet ile yurttaşlar arasında bir köprü görevi görmesini sağladı (Forsdyke, 2005: 92). Özellikle Atina'da devlet, yurttaşların katılımıyla hukuku uygulamış ve toplumsal düzenin korunmasını sağlamıştır (MacDowell, 1978: 14). Bu, modern hukuk anlayışının temellerinden biri olan hukukun üstünlüğü ilkesine dayanıyordu (Harris, 2006: 33).

Antik Yunan'da devlet ve hukuk arasındaki ilişki, toplumun düzenini sağlamak için oluşturulmuş kurallara dayalı bir yapının öne çıkmasına neden olmuştur. Devlet, halkın güvenliğini, adaleti ve refahını sağlamak amacıyla hukuk sistemini geliştirmiş ve yönlendirmiştir. Atina demokrasisinin temeli, halkın yasama, yürütme ve yargı süreçlerine doğrudan katılmasına dayanmaktaydı. Her yurttaşın dava açabilme hakkı, yargı sürecine katılma imkanı ve halk mahkemelerinde jüri olarak görev yapma sorumluluğu vardı. Böylece hukuk, devletin egemenliği ile halkın katılımını birleştiren bir bağ işlevi görüyordu (Todd, 1993: 108). Ancak hukuk, sadece bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemekle kalmıyor, aynı zamanda devletin yönetim yapısını ve işleyişini de belirliyordu. Özellikle devlet yöneticilerinin, seçilmiş yetkililerin ve yurttaşların görev ve sorumlulukları hukuki düzenlemelerle belirlenmiştir.

Antik Yunan'da hukuk, aynı zamanda devletin meşruiyetini sağlayan en önemli araçlardan biriydi. Hukukun varlığı, devletin keyfi kararlar almasının önüne geçiyor ve toplumda adaletin sağlanması için bir temel oluşturuyordu. Devletin yasalara bağlı kalması, hukukun üstünlüğünü pekiştiren bir unsurdur. Bu, modern hukuk anlayışında da yer bulan bir ilkedir ve devletin otoritesini pekiştirirken aynı zamanda birey haklarının korunmasına olanak tanır. Hukuk, bireyler arası ilişkileri düzenlemekten öte, devletin işleyişini belirleyen ve

toplumu yönlendiren bir güç olarak görülmüştür. Bu yapı, Antik Yunan'ın mirası olarak modern hukuk anlayışına önemli katkılarda bulunmuştur.

7.4. Roma İmparatorluğu

Roma İmparatorluğu, Antik Çağ'da hukuk sistemini en çok geliştiren uygarlıklardan biri olarak kabul edilir. Romada hukuk, devletin gücü ve otoritesi ile sıkı sıkıya bağlı olarak var olmuş ve gelişmiştir. Bu hukuk sistemi, Roma İmparatorluğu'nun genişleyen sınırları içinde düzeni korumanın en önemli araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Roma hukukunun temel özelliklerinden biri, hem Roma vatandaşları hem de yabancılar için farklı hukuk kurallarının uygulanmasıdır. Bu, Roma hukukunun esnek ve kapsayıcı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. *Jus civile* Roma toplumunun iç düzenini koruma amacı güderken, *jus gentium* ise Roma'nın geniş topraklar üzerindeki farklı kültür ve halkları yönetme ihtiyacına cevap veren, daha genel bir hukuk sistemi olarak geliştirilmiştir. Bu hukuk anlayışı, Roma İmparatorluğu'nun genişleyen sınırları içinde farklı toplumları entegre etmek ve merkezi otoriteyi sürdürebilmek adına kritik bir rol oynamıştır. Böylece Roma, hukuk aracılığıyla hem iç hem de dış toplumlar arasında düzeni sağlamayı başarmıştır.

Bu merkezi yapı, hukukun uygulanmasını mümkün kılan temel unsurdu. Hukukun, devletin otoritesi olmadan sürdürülebilmesi neredeyse imkansız hale gelmişti, çünkü yasaların uygulanması ve denetimi doğrudan devletin idaresine bağlıydı (Watson, 1989: 76). Roma hukukunun en önemli yapılarından biri olan *Corpus Juris Civilis*, hukukun ne kadar kapsamlı ve organize bir yapıya dönüştüğünü gösteren önemli bir örnektir. Bizans İmparatoru Justinianus tarafından 6. yüzyılda derlenen ve sistematize edilen *Corpus Juris Civilis*, Roma hukukunun toplumsal düzeni korumak için ne kadar önemli bir araç olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu kapsamlı yasalar, Roma hukukunun sadece vatandaşları arasında değil, aynı zamanda fethedilen topraklarda da etkin bir şekilde uygulanabildiğini ve devletin güçlü merkezi yapısı sayesinde bu yasaların hayata geçirildiğini ortaya koyar. İmparatorların iradesi ve devletin yasal düzenlemeleri doğrultusunda hukuk uygulanmış, böylece toplumsal düzen sağlanmıştır. Devlet otoritesinin zayıfladığı veya imparatorluğun çöküşe geçtiği dönemlerde, hukuki düzenin de bozulduğu gözlemlenmiştir. Özellikle Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, merkezi otoritenin kaybolmasıyla birlikte Roma hukuk sisteminin çözüldüğü ve yerel güçlerin ön plana çıktığı görülmüştür (Watson, 1989: 84).

Antik Çağ'da hukuk, Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinde olduğu gibi devletin güçlü bir rol oynadığı toplumlardan oluşmuştur. Bu medeniyetlerde hukuk, bazen

kralların bazen de yasaların meşruiyeti ile var olmuştur. Ancak modern dönemde tartışmaya açılan devletsiz hukuk kavramını dışlamamaktadır. Bazı toplumlar, modern hukuk teorileri çerçevesinde, devletsiz bir hukuki yapının var olabileceğini ve toplumsal düzenin sağlanabileceğini savunmaktadır (MacCormick, 2007: 135). Antik Çağ'ın deneyimleri, bu tartışmalar için tarihsel bir temel sunmakla birlikte, devletsiz hukuk sistemlerinin nasıl işleyebileceği sorusu modern dönemde daha derinlemesine incelenmektedir. Roma İmparatorluğu ve diğer Antik Çağ medeniyetlerinin deneyimleri, hukukun devletle olan sıkı bağı ve devletin hukuk üzerindeki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Antik dönem uygulamaları, hukukun devletin gücü ve düzenleyici yapısı olmadan etkin bir şekilde varlık gösteremediğini göstermektedir. Ancak modern dönemde, hukukun devlete olan bağımlılığı konusunda farklı yaklaşımlar ve teoriler geliştirilmiştir. Bu teoriler, özellikle toplumların kendi iç dinamikleri ve karşılıklı rızaya dayalı hukuk sistemlerinin devletsiz bir yapıda işleyebileceğini savunmaktadır. Antik Çağ'daki uygulamalar bu konuda tarihsel bir zemin sunarken, modern tartışmalar devletsiz hukuk kavramının nasıl işleyebileceğine dair daha geniş perspektifler getirmektedir.

8. Devletsiz Hukukun Tarihsel Bir Örneği Olarak Doğu Hindistan Şirketi

Doğu Hindistan Şirketi, devletsiz hukukun tarihsel bir örneği olarak gösterilebilecek önemli bir yapıdır. 1600 yılında İngiltere tarafından kurulan bu ticaret organı, zamanla Hindistan'da sadece ekonomik değil, siyasi ve askeri kontrolü de ele geçirmiştir. Şirket, kendi ordusunu kurmuş, geniş bir coğrafyada ekonomik ve siyasi düzeni sağlamış ve merkezi bir devlet otoritesine ihtiyaç duymadan kendi hukuk sistemini geliştirmiştir. Bu yapı, devletsiz hukukun geçmişte nasıl işlediğini ve günümüzde çok uluslu şirketler aracılığıyla nasıl yeniden canlanabileceğini gösteren önemli bir örnektir (Encyclopaedia Britannica, 2024). Doğu Hindistan Şirketi, başlangıçta sadece ticaret yapmak amacıyla kurulmuş bir şirketken, Hindistan'da geniş bir bölgeyi yönetmeye başlamıştır. Şirket, yerel halkla ve diğer devletlerle yaptığı anlaşmalarla, ticaret yollarını kontrol etmiş ve bu anlaşmaların ihlal edilmesi durumunda kendi hukuk sistemini devreye sokmuştur. Bu sistem, devlet müdahalesi olmadan şirketin kuralları ve yasaları çerçevesinde işleyen bir hukuki yapı sunmaktaydı (Dalrymple, 2002: 133). Şirketin bu yapısı, modern küresel şirketlerin, devletsiz bir hukuk düzeni içerisinde nasıl faaliyet gösterebileceğine dair tarihsel bir örnek sunmaktadır.

Doğu Hindistan Şirketi'nin uyguladığı bu sistem, hukukun devletin tekelinde olmadığı ve ekonomik aktörlerin kendi hukuk sistemlerini oluşturabileceği bir düzenin mümkün olduğunu

göstermektedir. Şirket, Hindistan'da sadece ticari değil, siyasi ve askeri bir güç olarak da faaliyet göstermiş ve devletin yetkilerini devralarak kendi kurallarını dayatmıştır. Bu durum, devletsiz hukukun tarihsel bir örneği olarak değerlendirilebilir ve günümüz dünyasında çok uluslu şirketlerin, kendi iç düzenlemelerini oluşturarak devletlerin yerine geçebileceğine dair bir model sunmaktadır (Encyclopaedia Britannica, 2024). Doğu Hindistan Şirketi'nin bu yapısı, modern dönemde küresel şirketlerin faaliyet gösterdiği bölgelerde, devlet otoritesine gerek duymadan kendi hukuk düzenlerini nasıl kurabileceğine dair önemli bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Şirket, yerel halkla yaptığı anlaşmalarla, ekonomik ve siyasi düzeni sağlamış ve bu süreçte devletin rolünü ortadan kaldırmıştır. Bu da modern dönemde çok uluslu şirketlerin, küresel ölçekte kendi hukuk sistemlerini nasıl inşa edebileceğine dair ipuçları vermektedir (Dalrymple, 2002: 136).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE MODERN DEVLETE AYRIKSI ÖRNEKLER

1. Günümüzde Birden Çok Devlet İddiası Olan Bölgeler

Günümüz dünyasında devletsiz hukuk kavramı, devlet otoritesinin etkisinin veya kontrolünün olmadığı, farklı organizasyonların veya yapıların hukuki düzenlemeleri ve uygulamaları çerçevesinde ortaya çıkan bir hukuk biçimini ifade eder. Bu hukuk anlayışında hukukun belirlenmesi, yorumlanması ve uygulanması genellikle devlet otoritesi yerine farklı toplulukların, örgütlerin veya uluslararası kuruluşların kararları ve anlaşmaları üzerinden şekillenir. Devlet otoritesinin olmaması durumunda hukukun uygulanmasında farklı kurumlar arasındaki anlaşmalar, geleneksel normlar, uluslararası sözleşmeler veya özel toplulukların oluşturduğu kurallar etkili olabilir.

Devletsiz hukuk, genellikle uluslararası ilişkilerde veya belirli toplulukların içinde, devletin otoritesinin dışında ortaya çıkar. Örneğin, uluslararası ticaret hukuku, uluslararası sözleşmeler ve anlaşmalar yoluyla farklı devletler arasında ticaretin düzenlenmesi ve uyuşmazlıkların çözülmesinde etkilidir. Ancak, tamamen devletsiz hukuk bir hukuk sistemi günümüzde genellikle pratikte zor görülmektedir. Çünkü hukukun belirlenmesi ve uygulanmasında devlet otoritesi ve yargı sistemi önemli bir rol oynar. Devlet içerisinde devletsiz hukuk bölgeler ve geçiş bölgelerinin mevcudiyetini tespit etmek gerekmektedir. Aşağıda ayrıntılı anlatılacak olmasına karşın günümüzde birçok devletin kolektif hukuk ile düzenlediği bölgeler ve hatta modern devletler içerisinde varlığını sürdüren devletsiz hukuk kabileler bulunmaktadır. Her ne kadar özel sektör veya sivil toplum kuruluşları da belirli hukuki düzenlemeleri oluşturabilir veya etkileyebilirse de genel olarak hukukun temelini devlet otoritesi oluşturur. Keskin bir yaptırım gücüne sahip olmayan bu tip yapılan ancak gelecek için görüş izah etmemize olanak sağlayabilecektir. Günümüzde devletsiz hukuk bölgeler, çeşitli nedenlerle devlet otoritesinin tam olarak geçerli olmadığı veya tanınmadığı bölgelerdir. Bu bölgeler genellikle belirsizlik, siyasi anlaşmazlık, çatışma veya uluslararası tanınmama gibi durumlar nedeniyle karakterize edilir.

Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Çin'in batısında bulunan Doğu Türkistan, Uygur Türklerinin yaşadığı bir bölgedir. Burada insan hakları ihlalleri ve Uygur kültürünün baskı

altında olduğu iddialarıyla uluslararası ilgiyi çeken bir durum söz konusudur. Çin'in azınlık ulusları arasında tarihsel olarak Uygurların isyan etmek için güçlü nedenlere sahip olduğu düşünülmektedir. Çin, bölgenin egemenliğini ve kontrolünü sürdürmektedir. Çin'in Doğu Türkistan olarak adlandırdığı Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Çin'in egemenliği altında bulunmaktadır. Ancak, bu bölge Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadığı ve uluslararası alanda insan hakları ihlalleri iddialarıyla dikkat çekmektedir. Bu bölgede uygulanan hukuk, Çin'in ulusal yasaları ve yerel yönetimin kuralları çerçevesinde şekillenir.

Kıbrıs ve Keşmir, devletler arası anlaşmazlıklar nedeniyle karmaşık hukuki durumlarla karakterize olan bölgelerdir. Ancak, tamamen devletsiz hukuk kavramıyla anılmaları doğru olmamakla birlikte, bu bölgelerde devletler arası sorunlar, çatışmalar ve hukuki belirsizlikler bulunmaktadır. Kıbrıs adası, Güney Kıbrıs Rum Cumhuriyeti (GKRC) ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) olmak üzere iki ayrı yönetim tarafından idare edilmektedir. Ada 1974 yılında gerçekleşen bir müdahalenin ardından ikiye bölündü. KKTC'nin sadece Türkiye tarafından tanındığı bir durum söz konusudur. Diğer tarafta ise GKRC, uluslararası alanda tanınan tek meşru hükümet olarak kabul edilir. Bu durum, adanın farklı bölgelerinde farklı hukuki düzenlemelerin ve otoritelerin geçerli olduğu karmaşık bir hukuki yapının varlığına işaret etmektedir. Keşmir ise Hindistan ve Pakistan arasında uzun süredir devam eden toprak anlaşmazlıkları nedeniyle karmaşık bir duruma sahiptir. Keşmir'in kontrolü ve idaresi, Hindistan'ın, Pakistan'ın ve Çin'in idari birimlerine ayrılmış durumdadır. Bu bölgeler arasında farklı hukuki düzenlemeler ve idari yapılar mevcuttur. Ancak, uluslararası toplumda Keşmir'in statüsü konusunda belirsizlik devam etmektedir. Her iki bölge de çatışmalı geçmişleri ve uluslararası düzeyde tanınmayan veya karmaşık bir şekilde tanınan statüleri nedeniyle hukuki belirsizliklerle karşı karşıyadır. Bu durumlar, farklı otoritelerin ve hukuki düzenlemelerin varlığına işaret ederken, tamamen devletsiz hukuk kavramını ifade etmek yerine, çoklu ve çatışmalı egemenlik yapılarının olduğu bölgeler olarak nitelendirilebilir.

1.1. Filistin Devleti ve İsrail Devlet İddiası

Filistin ve İsrail mücadelesinin temelinde devlet olma ve sınır belirlemedeki parametrelerin tayini yer almaktadır. Bu sebeple öncelikle günümüzde devlet nedir ve nasıl ortaya çıkmaktadır sorularına yanıt verilmesi gerekmektedir. Devlet tanımı ulus devlet ile kendisine yeni bir boyut getirerek günümüz toplumunda kendine has belli başlı yapılanmaları barındıran bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Bu sistemler bütünü ise uluslararası hukuk adı verilen bir hukuk ile yasal dayanak bulmaktadır. Böylece devlet, uluslararası hukukun temel

belgelerinden olan uluslararası anlaşmalar ile tanımlanmış olmalıdır. Nitekim 1933 yılında Uganda'nın Montevideo kentinde imzalanan Montevideo Sözleşmesi, uluslararası bir kişilik olarak devlet olma durumunu ilk maddede dört temel unsurla tanımlamaktadır. Sözleşmeye göre devlet olmak için; kalıcı bir insan nüfusuna sahip, belirli bir toprak parçası olan, sürekli hükümete sahip ve diğer devletlerle ilişkiye girebilme kapasitesine sahip olunması ile sağlanmaktadır (Montevideo Convention on the Rights and Duties of States, 1933: 1. madde).

Belirli bir toprak parçası üzerinde sürekli yerleşimde bulunan sayısına bakılmaksızın bir insan topluluğunun bulunması ilk şartın sağlandığını kabul edilmesini gerektirmektedir. Aynı zamanda bu insan topluluğunun vatandaşlık bağı ile devlete bağlı gerçek şahıslardan oluşması gerekmektedir. Bu bağ, öz belirleme ilkesiyle ilişkilidir ve insan topluluğuna devletin, ülke üzerindeki ve altındaki doğal kaynakların egemenliğini sağlama hakkını tanı (Pazarcı, 2018: 31). Sözleşmede ikinci ilke olarak kabul edilen ülke unsuru, devletin fiziki unsurlarından biridir. Bu kavram, kara, deniz ve hava sahasını içeren üç boyutlu bir alanı ifade eder. Ancak, bir devletin coğrafi bütünlüğü tek bir parçadan oluşmak zorunda değildir (Mutlu, 2019: 404). Deniz sanasının olması zorunluluk arz etmese de yılın tüm günlerinde insan yaşamına uygun şekilde su üzerinde bulunan bir kara parçasına sahip olma zorunluluğu söz konusudur. Devletin oluşumunda üçüncü temel şart, insan ve ülke unsurlarının yanı sıra siyasal yönetimin, ülke ve insan toplulukları üzerinde kontrol sahibi olması olarak belirlenmiştir (Mutlu, 2019: 404). Burada da aslında otorite ve iktidar kavramlarından bahsederken siyasal otorite ile devleti özdeşleştirmiş olmamızın bir yansıması görülmektedir. Siyasal otoritenin varlığı hem devletin ortaya çıkışı ile bağlantılı hem de devlet olmanın temel gerekliliklerinden bir tanesini oluşturmaktadır. Otorite burada yasama, yürütme ve yargı yetkilerini yerine getirebilen ve kurumlar tarafından temsil edilen bir kamu örgütlenmesini ifade eder.

Bu unsurların yanı sıra diğer ülkeler ile iletişim halinde bulunabilme yeteneği egemenlik olarak tanımlanmaktadır. Egemenlik yani emretme ve üstün iktidar olma hususu bir devleti devlet olarak kabile ya da topluluklardan ayıran temel durumu ifade etmektedir. Böylece Sözleşme'de yer alan dördüncü kıstas olan başka devletlerle ilişki kurabilme kapasitesi hem devlet içinde hem devlet dışı hak ve yükümlülöklere sahip olabilme kapasitesini ifade etmektedir (Mutlu, 2019: 405). Egemenlik kavramı devletler açısından hem iç hem de dış egemenlik olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Devletlerin iç egemenliği sağlamalarının yanı sıra diğer ölkeler ile iletişimleri de dış egemenliklerinin sağlandığını göstermektedir.

Günümüzdeki Filistin toprakları, 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Britanya Krallığı mandası altında yönetilmeye başlamıştır. Bunu takiben bölgeye

yoğun Yahudi göçü ile oluşan ikili egemenlik mücadelesi sonucunda 1993'te Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve İsrail arasında imzalanan Oslo Anlaşması imzalanarak İsrail'in Filistin halkının ulusal arzularını resmen tanımıştır (Khan, Giacaman ve Amundsen, 2004: 2). Uluslararası hukuk bağlamında yukarıda sayılan kriterlerden tümünün sağlanmasına karşın iç ve dış egemenlik ile alakalı sorunların olduğu yönünde görüşler yoğunlaşmaktadır. Filistin mücadelesinde, İsrail'in kuruluşu ve Filistin devletinin içinde ikinci bir devlet olarak şekillenen Yahudi toplumunun varlığı, devletsiz hukuk örneği olarak ele alınabilir. Bu süreçte, çeşitli işgaller ve toprak ele geçirmeleriyle Yahudi toplumunun Filistin devleti içindeki toprak genişlemesi devam etmiştir. İlerleyen dönemlerde ise bu Yahudi topluluğu, yeni bir devlet ilan etmiştir. Ancak bu devlet, var olan devlete dahi yaşam hakkı tanımayarak ve uluslararası hukuka aykırı olarak elde ettiği topraklarla varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

Siyonizm Hareketi, 19. yüzyılın son çeyreğinde doğan bir ideolojidir ve temel olarak *Sion* kelimesinden türetilir, bu terim Yahudilerin Kudüs'teki ilk tapınağının yıkılmasından sonra kullandıkları bir ifadedir. Siyonizm'in hedefi, dağılmış Yahudi halkını bir araya getirip aynı çatı altında yaşamalarını sağlayacak bir devlet kurmaktır (Greilsammer, 2007: 7). Siyonizm Hareketi'nin öncüsü Theodor Herzl'dir ve 1897'de I. Siyonist Kongre'yi düzenlemiştir. Herzl, Filistin'de Yahudi devleti kurma amacıyla II. Abdülhamit ile iki kez görüşmüş, ancak sonuç alamamıştır. Herzl'den sonra Siyonizm Hareketi'nin lideri Chaim Weizmann olmuş ve onun liderliğinde örgüt, İngiliz kabinesinin desteğini sağlamıştır. Siyonist liderler, bu çabalarının sonuçlarını kısa bir süre sonra 2 Kasım 1917'de *Balfour* Deklarasyonu ile almışlardır (Kutluay, 2010: 319).

Balfour Deklarasyonu, dolaylı bir biçimde ancak diplomatik bir üslupla Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulması fikrini ima etmiştir. Ardından, 1920'de San Remo Konferansı'nda Filistin, İngiltere'nin manda yönetimine verilmiştir. İngiltere, 24 Temmuz 1922'de resmen manda yönetimini tesis etmiştir. Bu süreçte, İngiltere'nin yönetimi altında Yahudiler, her geçen gün daha fazla göç etmiş ve daha fazla toprak satın almıştır. Filistin'de Siyonist güçlerin yükselişi, İngiltere'nin daha fazla güç kaybetmek istememesi üzerine konuyu Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nun gündemine taşımaya yol açtı. İsrail'in Filistin toprakları üzerindeki genişleme çabaları uluslararası hukuka genellikle aykırı olarak değerlendirilmektedir. BM Güvenlik Konseyi'nin 242 ve 338 sayılı kararlarına göre, İsrail'in 1967'de işgal ettiği Batı Şeria, Doğu Kudüs, Gazze Şeridi ve *Golan* Tepeleri gibi topraklardan çekilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bölgelerin işgali uluslararası hukukun temel prensiplerine aykırı olarak kabul edilir; çünkü işgal altındaki topraklarda kalıcı yerleşim

birimleri kurmak, uluslararası hukuka göre yasaktır. Filistin'in tanınmış sınırları üzerinde İsrail'in tek taraflı adımlarla yerleşim birimleri inşa etmesi, barış çabalarını zorlaştırır ve iki devletli çözümün önündeki engellerden biri olarak görülür. Bu durum, uluslararası toplumun geniş kesimlerince İsrail'in meşru sınırlar içinde ve barışçıl yöntemlerle var olması gerektiği düşüncesini güçlendirmektedir.

1.2. Kıbrıs Devleti Hukuk Kurgusu

Doğu Akdeniz havzasında bulunan Kıbrıs adası, Akdeniz'in Sicilya ve Sardinya'dan sonra en büyük üçüncü adasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun fethinden sonra yaklaşık üç yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimi altında kalmıştır. Ada üzerindeki Osmanlı egemenliği, 1878 yılında İngiltere'ye geçici olarak devredilmiştir. İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki etkisi, özellikle Kıbrıs Rum toplumunun lehine bir politika izleyerek, Türklerin adadaki siyasi, ekonomik ve kültürel haklarını kısıtlamasıyla kendini göstermiştir. Bu durum, Türk toplumunun adadaki siyasi yapıda marjinalize edilmesine ve Rum toplumunun adada hakimiyet kurma çabalarına katkı sağlamıştır (Vatansever, 2010: 1496). 1960'da Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması, adada yeni bir hukuki yapı oluşturmuş olsa da bu yapı, Rum ve Türk toplumları arasındaki siyasi ve hukuki gerginlikler nedeniyle uzun süre sürdürülebilir olamamıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti, kısa sürede iki toplum arasında çatışmalara sahne olmuş ve 1974'te Türkiye'nin askeri müdahalesi sonucunda ada fiilen ikiye bölünmüştür.

Adanın bugünkü hukuki yapısı, GKRC ve KKTC olmak üzere iki farklı siyasi yönetim altında bulunmaktadır. GKRC, uluslararası alanda tanınan, Avrupa Birliği (AB) üyesi bir devlet olarak kabul edilmektedir. AB müktesebatı ve uluslararası hukuk, GKRC'nin hukuki sistemine doğrudan etki etmekte ve adanın güneyinde AB normları uygulanmaktadır. Bu durum, GKRC'nin Avrupa'daki diğer devletlerle eşit düzeyde hukuki bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, bu durum KKTC açısından farklıdır. KKTC, uluslararası alanda yalnızca Türkiye tarafından tanınan bir siyasi varlık olarak kabul edilmektedir. KKTC'nin kendi iç hukuk sistemi ve yargı organları bulunmasına rağmen, uluslararası alanda tanınmaması nedeniyle adadaki hukuki yapı, karmaşık bir görünüm arz etmektedir. KKTC, kendi yerel yasaları ve yargı sistemi çerçevesinde hukuki düzenlemelerini sürdürmekte, bu yasalar adanın kuzeyinde uygulanmaktadır. Buna rağmen GKRC'nin tüm ada genelinde tek egemen hukuku yürüttüğü ülkelerce kabul edilmektedir. Bu durum, Kıbrıs'ta tek bir devlet varmış gibi görünmesine rağmen, fiili olarak iki ayrı devletin hukuki yapılarının varlığını sürdürmesi sonucunu doğurmuştur. Kıbrıs'ta devlet olma kriterleri açısından da bir karmaşıklık mevcuttur.

Devlet sayılabilmek için gereken unsurlar olan belirli bir toprak, nüfus, etkin bir hükümet ve diğer devletler tarafından tanınma koşulları göz önüne alındığında KKTC'nin bu kriterlerden yalnızca ilk üçünü karşıladığı, ancak uluslararası alanda geniş bir tanınma elde edemediği görülmektedir. Bu nedenle, KKTC'nin varlığı, uluslararası hukukun devlet olma kriterleri açısından tartışmalı bir durumda kalmaktadır (Davison, 1963: 45-49).

Kıbrıs'taki bu iki farklı hukuki sistem, devletsiz hukuk kavramı açısından da ilginç bir örnek sunmaktadır. Her ne kadar KKTC uluslararası toplum tarafından devlet olarak tanınmasa da adanın kuzeyinde kendi iç hukuk sistemi ve yargı organları aracılığıyla hukuki düzenlemeler yapmakta ve bu düzenlemeler adanın kuzeyindeki toplumsal yaşamı şekillendirmektedir. Bu bağlamda Kıbrıs'ta devletsiz bir hukuk uygulamasının varlığı tartışılabilir. Kıbrıs'taki durum, bir toprak parçası üzerinde iki farklı egemenliğin varlığını sürdürdüğü ve iki ayrı hukuki yapının uygulanmakta olduğu bir yapıya işaret etmektedir. GKRC'nin uluslararası hukuktaki tanınmışlığı ve AB hukuku çerçevesindeki egemenliği, bizim için devlet otoritesi olarak kabul edilmemekle birlikte adada tek bir devlet varmış gibi bir algı yaratırken, KKTC'nin kendi iç hukuki düzenlemeleri, adanın kuzeyinde fiilen uygulanan farklı bir hukuki yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Kıbrıs'ta devlet egemenliğinin olmamasına rağmen devletsiz hukuk uygulamalarının olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda Kıbrıs'taki hukuki ve siyasi yapı, devletsiz hukuk kavramının sınırlarını zorlayan bir örnek olarak değerlendirilebilir. GKRC ve KKTC arasındaki hukuki farklılıklar ve iki ayrı egemenlik anlayışı, Kıbrıs'taki hukuki yapının devletsiz hukuk açısından incelenmesi gereken önemli bir örnek olduğunu ortaya koymaktadır. GKRC'nin uluslararası alanda tanınan bir devlet olarak kabul edilmesi ve KKTC'nin sınırlı tanınma ile kendi hukuki düzenlemelerini sürdürmesi, Kıbrıs'ı devletsiz hukuk kurgusunun özel bir durumu haline getirmektedir.

1.3. Keşmir Bölgesi Hukuku

Keşmir, Hindistan ve Pakistan arasında uzun süredir devam eden bir ihtilafın merkezinde yer alan, hukuki statüsü belirsiz ve karmaşık bir bölgedir. Bu durum, Keşmir'in hem Hindistan'ın hem de Pakistan'ın üzerinde hak iddia ettiği bir toprak parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947 yılındaki bölünmeyle birlikte, Keşmir prensliği, Hindu bir hükümdar tarafından yönetilen, ancak nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bir bölgeydi. Bu durum, bölgenin Hindistan ve Pakistan arasında sürekli bir siyasi gerilim kaynağı olmasına yol açtı. Özellikle, bölgenin büyük bir kısmının Hindistan tarafından yönetiliyor olmasına rağmen, Pakistan da Keşmir üzerindeki hak iddiasını

sürdürüyor (Whitehead, 2008: 58). Keşmir'in hukuki durumu, özellikle 1950'de Hindistan Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra, özel bir statüye sahip oldu. Hindistan'ın diğer eyaletlerinden farklı olarak, kendi iç işlerinde önemli bir özerklik sağladı. Bu özerklik, Hindistan Anayasası'nın 370. maddesi kapsamında garanti altına alındı. Ancak, Hindistan hükümeti 2019 yılında bu özel statüyü kaldırarak, bölgeyi Hindistan'ın diğer eyaletleriyle aynı hukuki rejime tabi hale getirdi. Bu karar, Hindistan hükümetinin Keşmir üzerindeki kontrolünü pekiştirmekle birlikte, bölgedeki hukuki belirsizliği ve siyasi gerilimi daha da derinleştirdi (Rajalakshmi, 2019). Hindistan hükümeti, Keşmir'in özel statüsünü kaldırmanın bölgenin kalkınmasına katkı sağlayacağını savunduysa da yerel halk arasında bu karar büyük bir huzursuzluğa neden oldu ve geniş çaplı protestolara yol açtı (Zia, 2019: 5).

Keşmir'deki devletsiz hukuk durumu, bölgenin uzun süredir devam eden hukuki ve siyasi belirsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Özellikle Hindistan'ın Keşmir üzerindeki kontrolü, bölge halkı tarafından meşru görülme­yen bir yönetim şekli olarak algılanmaktadır. 2019'da özel statünün kaldırılmasıyla birlikte, Hindistan hükümeti Keşmir'de doğrudan federal yasaların geçerli olmasını sağlamış olsa da bu uygulamalar yerel halk tarafından reddedilmekte ve bölgenin siyasi statüsü konusunda önemli tartışmalar devam etmektedir. Keşmir'deki özel statü, uzun yıllar boyunca bölgenin yerel yönetimi tarafından uygulanan yasalar ile federal yasalar arasında bir dengenin korunmasını sağlamıştı. Ancak, Hindistan'ın bu özel statüyü kaldırmasıyla birlikte, bölgedeki hukuki düzenlemeler de ciddi bir dönüşüm geçirdi. Keşmir'in mülkiyet hakları, vatandaşlık düzenlemeleri ve yerel yönetim yetkileri gibi konular Hindistan'ın federal yasaları kapsamına alındı (Mohammad, 2019: 42). Hindistan hükümeti bu adımı, Keşmir'in ekonomik kalkınması için atılmış bir adım olarak sunmuş olsa da yerel halkın bu duruma karşı çıkması, devletsiz hukuk yapısının bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki topluluklar, merkezi hükümetin otoritesine karşı kendi hukuki normlarını koruma ve uygulama çabası içinde bulunmaktadır (Zia, 2019: 6). Keşmir'deki devletsiz hukuk ortamı, sadece siyasi statü belirsizliğinden kaynaklanmamakta, aynı zamanda insan hakları ihlalleriyle de ilişkilendirilmektedir. Hindistan'ın bölgedeki kontrolünü artırma çabaları, özellikle insan hakları konusunda ciddi eleştirilere yol açmıştır. Keşmir'de keyfi tutuklamalar, gözaltılar ve medya sansürü gibi uygulamalar, bölgenin hukuki ve siyasi yapısının daha da zayıflamasına neden olmuştur (Rajalakshmi, 2019). Uluslararası insan hakları örgütleri, Keşmir'deki durumu yakından takip etmekte ve Hindistan hükümetini, bölgedeki insan hakları ihlallerine son vermeye çağırmaktadır.

Hindistan hükümeti, *Cemmu ve Keşmir*'in özel statüsünün kaldırılmasının bölgeye sadece zarar verdiğini savunarak, Keşmir'deki yönetim yapısının tamamen değişmesi gerektiğini öne sürmüştür. Ancak bu argüman, yerel halk tarafından kabul görmemiş ve Keşmir'deki Müslüman çoğunluğun Hindistan hükümetinin baskıcı politikalarına karşı direnişini artırmıştır. *Bharatiya Janata Partisi* hükümetinin bu kararı, Hindu milliyetçiliği ve dini üstünlük politikalarının bir parçası olarak eleştirilmiştir (Mohammad, 2019: 44). Keşmir'deki hukuk sistemi, modern devlet yapısının dışına çıkan, yerel halkın merkezi otoriteye karşı kendi normlarını uygulamaya çalıştığı bir devletsiz hukuk örneğini yansıtmaktadır. Bölgenin siyasi ve hukuki statüsü üzerindeki belirsizlik, yerel toplulukların hukuku devletten bağımsız olarak organize etmesine yol açmış, bu da Keşmir'in hukuki yapısını devlet otoritesinin zayıfladığı bir alan haline getirmiştir. Bu durum, devlet teorisinin bir örneği olarak Keşmir'i, günümüz modern devletinin içinde yer alan, ancak ondan farklı işleyen bir bölge olarak öne çıkarmaktadır (Whitehead, 2008: 60).

2. Günümüzde Modern Devlet Egemenliğinin Hiç Olmadığı Bölgelerde Hukuk

Günümüzde küresel toplumun büyük bir kısmı, devletlerin egemenliği altında organize olmuş olsa da dünyada halen devletlerin doğrudan yönetim ve kontrolü altında olmayan bazı özerk bölgeler mevcuttur. Bu bölgeler, merkezi devlet yapısından bağımsız olarak, kendi hukuki yapılarına, geleneksel normlara ve topluluk temelli yönetime dayanır. Bu tür özerk bölgeler, devletsiz hukukun işleyişini gözlemlemek açısından önemli örnekler sunar. Bu bölgelerde hukuk, devletin yargı yetkisi dışında şekillenir ve topluluklar, kendi iç dinamikleri ve geleneksel yapıları çerçevesinde hukuki düzenlemelerini oluştururlar. Devletsiz hukuk kavramı, bu tür özerk bölgelerde yaşayan toplulukların kendi hukuk düzenlemelerini oluşturma ve uygulama süreçlerini analiz etmeyi mümkün kılar. Bu bağlamda Amerika'daki kabile bölgeleri gibi özerk alanlar, devletsiz hukukun var olabileceğine dair günümüzden somut örnekler sunmaktadır (Wilkins ve Lomawaima, 2002: 115). Modern dünya düzeninde devletlerin varlığı, genellikle ulusal sınırların ve egemenliğin garanti altına alındığı bir sistemi ifade eder. Ancak, yerli toplulukların yaşadığı özerk bölgeler, devlet dışı hukuki yapıların halen sürdürülebileceğini gösteren örneklerdir. Bu bağlamda devlet egemenliğinin eksik veya hiç olmadığı bu tür bölgelerde, hukukun gelenekler ve topluluk temelli otoriteler üzerinden uygulandığı gözlemlenebilir. Aşağıda Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) kabile bölgeleri, Pasifik Adaları'ndaki yerli topluluklar ve Haiti'deki özerk topluluklar gibi modern örneklere odaklanacağız.

2.1. Amerika'daki Kabile Bölgeleri

ABD'de yerli halkların yaşadığı kabile bölgeleri, devletsiz hukukun modern bir örneğini oluşturan özerk alanlar oluşturmaktadır. ABD'deki bu kabileler, kabile egemenliği adı altında belirli bir özerklik kazanmış ve kendi iç hukuk sistemlerini oluşturarak merkezi devletin yargı yetkisinden kısmen muaf tutulmuştur. Bu durum, federal devlet ile yerel topluluklar arasında bir denge oluşturur ve kabileler, kendi iç işlerini yönetme hakkına sahiptir (Wilkins ve Lomawaima, 2002: 98). Bu bölgelerde, kabile yasaları ve gelenekler, federal yasalarla birlikte uygulanır. Kabileler, iç uyuşmazlıklarını kendi mahkemeleri aracılığıyla çözerler ve kendi yasalarını yapma hakkına sahiptirler. Örneğin, *Navajo* Ulusu, Amerika'nın en büyük özerk kabile bölgelerinden biridir ve *Navajo* yasaları ile yönetilir. *Navajo* hukuk sistemi, geleneksel *Navajo* normlarına dayanır ve modern hukukla birleşerek özgün bir hukuk modeli oluşturur. Bu bölgede yaşayan insanlar, federal yasalar tarafından korunmakla birlikte, kabile yasalarına da uymak zorundadırlar (Wilkins ve Lomawaima, 2002: 142). Kabile bölgelerinde, yerel topluluklar kendi iç hukuki sistemlerine göre yönetilirler. Bu hukuki sistemler, mülkiyet hakları, aile hukuku, ceza hukuku ve diğer toplumsal meseleleri kapsar. Ayrıca, bu bölgelerde kendi polis kuvvetleri ve cezaevi sistemleri de bulunmaktadır. Kabileler, Amerika'daki federal devletin sınırları içinde, kendi topluluklarını devletsiz bir hukuki yapıyla yönetmektedirler. Modern dünyada devlet egemenliğinin tamamen tesis edilmediği yerlerde hukukun topluluk temelli bir yapı içinde işleyebileceğini gösteren önemli örneklerdir.

Amerika'daki Kabile Bölgeleri, modern devlet yapılarından ayrılarak kendi egemenliklerini ve kültürel miraslarını koruyan alanlar olarak dikkat çeker. Bu topluluklar, merkezi devletin kontrolünden uzak, kendi hukuk sistemlerini oluşturmuş ve kendi toplumsal düzenlerini sağlamışlardır. Bu nedenle, bu bölgeler devletsiz hukuk uygulamalarının önemli örneklerini sunar. Kabile toprakları, ABD'nin egemenliği altında yer alsa da kabilelerin iç işlerinde geniş bir özerklik alanına sahip olmaları, modern devlet yapısı içinde ayrıksı bir hukuki düzenin var olabilmesine olanak tanır (Wilkins ve Lomawaima, 2002: 45-47). Bu bölgelerde uygulanan hukuk sistemi, yerel geleneksel normlar ve kabile liderleri tarafından şekillendirilir. Kabilelerin kendi içlerinde yargı yetkisine sahip olmaları, onlara toplumsal düzeni sağlama konusunda büyük bir özerklik verir. Örneğin, *Navajo* Kabilesi ABD'deki en büyük kabile rezervasyonu olarak, Arizona, New Mexico ve Utah eyaletleri arasında geniş bir coğrafyada yer alır. Bu bölgede yaşayan Navajo halkı, kendi geleneksel hukuk sistemlerini sürdürmekte ve toplumsal düzeni sağlamak için federal hükümetten bağımsız bir yargı mekanizması kullanmaktadır. *Navajo* hukuk sistemi, daha çok topluluk temelli çözümlere ve

uzlaşmaya dayalı olup, modern devletin cezalandırıcı hukuk anlayışından farklıdır. Toplumsal çatışmalar, genellikle kabile liderleri ve meclisler tarafından çözülür.

Benzer şekilde, *Cherokee* Kabilesi Oklahoma eyaletinde yer almakta ve tarihsel olarak Güneydoğu ABD'den gelen *Cherokee* halkı, kendi özerk hukuk sistemini sürdürmektedir. *Cherokee* topluluğu, topluluk içi uyuşmazlıkları çözmek için kendi yargı mekanizmalarını kullanır. Toplumsal meselelerde kabile liderleri ve meclisler, karar verme yetkisine sahiptir. Bu durum, *Cherokee* Kabilesi'nin modern devlet yapısı içinde özerk bir hukuk düzenine sahip olduğunu ve federal sistemle paralel, ancak ondan bağımsız bir yargı süreci işlettiğini gösterir. *Cherokee* halkı, tarım ve hayvancılık gibi geleneksel geçim kaynaklarının yanı sıra, turizm ve federal hükümetle yapılan anlaşmalardan da ekonomik olarak yararlanmaktadır (Sturm, 2002: 99-101). *Sioux* Kabilesi, Güney *Dakota*, Kuzey *Dakota* ve *Montana* eyaletlerinde yer alan geniş bir alanda yaşamını sürdürmektedir. *Sioux* halkı, tarihsel olarak avcılık, balıkçılık ve tarım ile geçimini sağlamış olup, günümüzde ise hayvancılık ve turizm önemli gelir kaynakları arasında yer alır. *Sioux Kabilesi*, geleneksel liderler aracılığıyla kendi hukuk sistemini yürütür ve toplumsal çatışmaları çözmede yine kabile meclislerine başvurur. ABD'deki Kabile Bölgeleri, modern devlet yapısı içinde kendine özgü bir hukuki özerklik ve toplumsal düzen sağlayan yerlerdir. *Navajo* Kabilesi, *Cherokee* Kabilesi ve *Sioux* Kabilesi gibi önde gelen kabileler, federal hükümetle yapılan anlaşmalar doğrultusunda kendi yargı yetkilerini koruyarak, toplumsal düzenlerini geleneksel normlar üzerine inşa etmişlerdir. Bu bölgelerde uygulanan hukuk sistemleri, modern devletin merkezi yönetiminden bağımsız olarak işleyen ve yerli halkların kendi toplumsal normlarına dayalı bir düzeni temsil eder.

2.2. Pasifik Adaları'ndaki Yerli Topluluklar

Pasifik Adaları'ndaki yerli topluluklar, bir başka devletsiz hukuk örneğini sunmaktadır. Pasifik'teki bazı ada halkları, büyük devletlerin egemenliği altında olsa da hukuki düzenlemeler bakımından yerel yönetimlerin ve geleneksel otoritelerin ağır bastığı bir sistemle varlıklarını sürdürmektedir. Özellikle Solomon Adaları, Papua Yeni Gine ve Vanuatu gibi bölgelerde yaşayan yerli topluluklar, resmi devlet yapısına tam entegre olmamışlardır ve kendi geleneksel hukuk sistemlerini kullanmaya devam ederler. Bu yerel yönetim sistemleri, toplumsal düzeni sağlamak için geleneksel normlar, ritüeller ve yerel liderler tarafından yönetilir (Ghai 2000: 57). Pasifik Adaları'ndaki bu yerli topluluklar, çoğunlukla *kastom* adı verilen bir hukuk sistemiyle yönetilirler. *Kastom*, yerel toplulukların uzun yıllardır uyguladığı geleneksel normları ve ritüelleri ifade eder. Bu sistem, mülkiyet, evlilik, ticaret ve suçların çözümü gibi

birçok toplumsal konuda rehberlik sağlar. Devletin resmi hukuk sistemleriyle paralel işleyen kastom, yerel liderler tarafından uygulanır ve çoğu zaman devlet otoriteleriyle çatışmaz. Yerel halk, hem devletin yasalarına hem de *kastom*'a saygı göstererek toplumsal düzeni sağlar (Forsyth, 2009: 115). Bu bölgelerde, devlet otoritesi sınırlı olsa da toplumsal düzen ve adalet, yerel liderlerin yönetimi altında sürdürülebilir bir biçimde varlığını devam ettirmektedir. Bu durum, devletsiz bir hukuk sisteminin nasıl işleyebileceğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Özellikle Papua Yeni Gine gibi bölgelerde, merkezi devlet otoritesinin olmadığı kırsal alanlarda *kastom* topluluklar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde kritik bir rol oynar (Forsyth, 2009: 210).

Pasifik Adaları'ndaki yerli topluluklar, geleneksel hukuk sistemleri ve yönetim mekanizmaları ile dikkat çekmektedir. Modern devlet yapılarının bu bölgedeki etkisi sınırlı kalmış ve pek çok ada topluluğu, tarihten gelen toplumsal örgütlenme biçimlerini ve hukuk sistemlerini sürdürmektedir. Bu, özellikle büyük okyanus alanlarına yayılan ve geniş bir coğrafyada yer alan yerli halkların, merkezi otoritelerden bağımsız olarak yaşamlarını sürdürebilmeleri açısından önemlidir (Ratuva, 2020: 89). Pasifik Adaları'ndaki yerli halkların yaşamları, modern devletin merkezi bürokrasi ve hukuk sistemlerinden oldukça ayrıksı bir durumu yansıtmaktadır. Yerel topluluklar, sosyal yapılarında kolektif sorumluluk, topluluk dayanışması ve yerel liderlerin rehberliği ilkelerine dayanır.

Pasifik Adaları'ndaki pek çok yerli topluluk, modern devlet otoritesinin etkisinden uzak, gayri resmi hukuk sistemleri ile yaşamlarını sürdürebilmektedir. Özellikle *Fiji*, *Samoa*, *Vanuatu* gibi ülkelerde yerli topluluklar, devletin resmi yargı organlarına başvurmaksızın kendi yerel liderleri ve toplumsal normları aracılığıyla hukuki sorunları çözmektedirler (Forsyth, 2009: 215). Bu sistem, merkezi hükümetin zayıf olduğu yerlerde daha da ön plana çıkmakta, toplumsal düzeni ve adaleti sağlamada büyük bir rol oynamaktadır. Geleneksel hukuk sistemi, adaleti sağlama noktasında sadece hukuki bir mekanizma olarak değil, aynı zamanda toplumsal bütünlüğü koruyan bir araç olarak işlev görür (Ratuva, 2020: 91).

Özellikle toprak mülkiyeti, Pasifik Adaları'ndaki yerli halklar için son derece önemlidir. Yerli topluluklar, topraklarını kolektif mülkiyet anlayışı ile yönetir ve bu toprakların satışı ya da devri topluluğun genel onayına bağlıdır. Toprak, bu topluluklar için hem maddi hem de manevi anlamda kutsal bir değere sahiptir. Dolayısıyla, toprakla ilgili anlaşmazlıklar ya da bölünmeler, toplumsal normlar ve geleneksel liderler tarafından çözülür. Pasifik Adaları'ndaki bu devletsiz hukuk sistemi, modern devletin merkezi otoritesine karşı bir direniş olarak değil,

aksine yerli toplulukların kendi sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına göre şekillenmiş bir hukuk sistemi olarak karşımıza çıkar. Bu sistem, Batı hukuk sistemlerinden farklı olarak, yazılı olmayan ancak topluluk içinde herkes tarafından bilinen ve kabul edilen normlar üzerinden işler.

2.3. Haiti Özerk Topluluklarında Devletsiz Hukuk

Haiti, merkezi devletin zayıf olduğu ve birçok yerel topluluğun kendi geleneksel hukuk sistemlerine dayandığı bir diğer örnektir. Haiti’de, özellikle kırsal bölgelerde, devletin hukuki yetkisi oldukça sınırlıdır ve yerel topluluklar, kendilerine ait bir hukuk sistemi geliştirerek yaşamlarını sürdürebilmektedir. Bu hukuk sistemi, yerel liderlerin ve dini otoritelerin rehberliğinde şekillenir. Haiti'deki yerel topluluklar, tarih boyunca devlet otoritesinden bağımsız bir şekilde kendi yasalarını uygulamış ve toplumsal düzeni sağlamıştır (Farmer, 2005: 129). Haiti'nin kırsal bölgelerinde yaşayan halk, devletin yargı yetkisinden ziyade, yerel geleneklere ve topluluk liderlerine bağlı bir hukuk düzeni geliştirmiştir. Bu bölgelerde, köy liderleri ve geleneksel şefler, yerel uyuşmazlıkların çözümünde ve toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynar.

Haiti'nin bu yerel toplulukları, devletsiz bir hukuk sisteminin modern dünyadaki işleyişine dair örnekler sunar. Merkezi hükümetin otoritesinin zayıf olduğu ya da hiç olmadığı bu alanlarda hukukun varlığı tamamen toplulukların iç işleyişine ve yerel geleneklere dayanmaktadır. Bu bölgelerde, devletin doğrudan müdahalesi olmadan da hukuki düzen ve toplumsal barış sağlanabilmektedir. Günümüzde devlet egemenliğinin olmadığı veya zayıf olduğu bölgelerde hukuk, genellikle toplulukların geleneksel normları ve yerel otoriteler aracılığıyla uygulanmaktadır. Amerika’daki kabile bölgeleri, Pasifik Adaları’ndaki yerli topluluklar ve Haiti’deki özerk topluluklar, devletsiz hukukun modern dünyada nasıl işlediğini gösteren önemli örnekler sunar. Bu tür bölgelerde, devletin doğrudan varlığı olmadan da toplumsal düzen korunabilir ve hukuk işler hale gelebilir. Devletsiz hukuk, modern devletler sisteminin dışında varlık sürdüren toplulukların kendi yasaları ve gelenekleriyle yönetilmeye devam ettiğini kanıtlar. Haiti'deki devletsiz hukuk yönetimi, tarihsel ve sosyo-politik bağlamda modern devlet yapısına aykırı bir durumu temsil eder.

Yerel liderler, topluluk içerisinde saygı gören şahıslar ya da geleneksel otoriteler, Haiti'de devletsiz hukuk sisteminin temel taşlarıdır. Bu liderler, topluluk içindeki uyuşmazlıkları çözmek, çatışmaları yatıştırmak ve toplumsal düzeni sağlamak amacıyla yerel hukuk kurallarına başvururlar. Bu süreç, bir nevi toplumsal sözleşmeye dayalı olarak işler ve merkezi

devletin yargı organlarına başvurulmadan sonuçlandırılır. Bu tip yerel yönetim mekanizmaları, Haiti'nin resmi hukuk sistemine alternatif bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Modern devlet anlayışına göre, hukuk düzeni ve adalet sistemi merkezi bir otoriteye bağlıdır. Ancak Haiti'deki bu devletsiz hukuk yönetimi, devletin işlevsiz olduğu bölgelerde hukukun ve düzenin sağlanmasının farklı yollarının da mümkün olduğunu göstermektedir. Toplulukların bu yapısı, Batı'nın modern hukuk ve devlet teorilerinden bağımsız olarak, halkın kendi yaşam pratiklerine dayanır. Devletsiz hukuk yönetiminin Haiti'deki en önemli örneklerinden biri, *vodou* liderleri (*houngan* ve *mambo*) gibi dini otoritelerin de toplumsal uyuşmazlıkların çözümünde önemli bir rol oynamasıdır. Bu liderler, sadece dini rehberler değil, aynı zamanda topluluk içinde saygı gören otorite figürleri olarak, adeta toplumsal hakemlik yaparlar. Bu, Haiti'nin kendine has bir hukuk yapısının ve toplumsal normlarının var olduğunu gösterir. Haiti'deki devletsiz hukuk yönetimi, modern devletin merkezi hukuki otoritesine bağımlı olmayan bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerel liderler, sosyal dayanışma ağları ve geleneksel değerler aracılığıyla toplumsal düzenin sürdürüldüğü bu sistem, modern devlet anlayışından ayrışır ve Haiti gibi zayıf devlet yapılarının bulunduğu bölgelerde işlevsel bir çözüm sunar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETSİZ HUKUK OLGUSUNUN GELİŞİMİ

1. Müşterek Hukuk

Müşterek hukuk yapılanmaları, farklı ülkelerin veya paydaşların ortak çıkarlarını korumak, belirli konularda iş birliği yapmak veya ortak kararlar almak amacıyla kurulan yapılar ve mekanizmalardır. Bu yapılar, uluslararası anlaşmalar, sözleşmeler, uluslararası örgütler, ortak komiteler veya diğer uzlaşma mekanizmaları aracılığıyla oluşturulabilir. Uluslararası hukukun normları iki şekilde oluşturulmaktadır. İlki, teamül hukukunda belirli bir teamülün geliştirilmesiyle olan normlardır. Bu normlar genel nitelikte olup tüm devletleri yasal olarak bağlayabilir veya bölgesel nitelikte olup belirli bir bölgedeki devletleri yasal olarak yükümlü kılabilir. İkinci kaynak ise uluslararası antlaşmalardır ve sadece antlaşmalara taraf olan devletleri bağlar. Bu durumlarda normları oluşturan devletlerdir ve bu da norm oluşturma süreci ile devlet egemenliği arasındaki yakın ilişkiyi yansıtır. Uluslararası hukukun temel ilkesi, devletlerin egemen olduğu ve sadece gönüllü olarak uydukları normlarla (teamül hukuku veya antlaşmalar) yasal olarak bağlanabilecekleridir.

Birden çok ülkenin hukuku da devletler ötesi bir hukuk kurgusu oluşturmaktadır. Birden çok ülkenin müşterek hukuku genellikle uluslararası anlaşmalar, antlaşmalar veya özel düzenlemelerle belirlenir. İki veya daha fazla ülkenin ortak çıkarları, belirli konularda veya belirli koşullarda birleşerek ortak hukuki zemin oluşturabilir. Birden fazla ülkenin müşterek hukuku, genellikle uluslararası iş birliği ve ortak çıkarlar doğrultusunda ortaya çıkar. Bu tür hukuk, farklı uluslararası kuruluşlar, antlaşmalar, sözleşmeler veya diğer özel düzenlemeler aracılığıyla şekillenebilir. Özellikle belirli konularda veya koşullarda birden fazla ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak ve ortak bir temel oluşturmak adına oluşturulan bu tür hukuk, uluslararası ilişkilerin ve iş birliğinin önemli bir yönünü oluşturur. Örneğin, insan hakları alanında uluslararası sözleşmeler, insan haklarının evrenselliği ve korunması için ortak bir hukuki zemin oluşturur. Çevre koruma, ticaret, deniz hukuku veya uluslararası ticaret hukuku gibi alanlarda kabul edilen uluslararası anlaşmalar ve düzenlemeler, farklı ülkeler arasında ortak bir hukuki çerçevenin oluşmasına katkı sağlar. Yanı sıra, özellikle AB gibi uluslararası örgütler, üye ülkeler arasında müşterek hukuk sistemleri benimsenerek, standartlar ve yasalar geliştirilir.

Bu durum, üye ülkeler arasında uyumlu ilişkilerin sürdürülmesine, ekonomik uyumluluğa ve ortak politika oluşturmaya olanak tanır. Denizcilik ile ilgili konularda birden fazla ülkenin müşterek hukuku olabilir. Örneğin, deniz ticareti, gemi trafiği, limanlar, deniz kirliliği ve uluslararası deniz hukuku; birçok ülkenin kabul ettiği uluslararası anlaşmalar ve protokoller çerçevesinde düzenlenir. Müşterek hukuk, farklı ulusların kültürel, tarihsel ve hukuksal farklılıklarını göz önünde bulundurarak, ortak çıkarların korunmasına ve uluslararası iş birliğinin güçlenmesine katkıda bulunur. Bu hukuki yapılar, uluslararası alanda diplomasi ve anlaşmazlıkların çözümü için önemli bir araç olarak kabul edilir.

1.1. Birleşmiş Milletler

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda zafer kazanan devletler tarafından kurulan Milletler Cemiyeti (MC), savaş sırasında bozulan dünya düzenini yeniden oluşturmayı ve sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bu örgüt, BM'nin temelini oluşturması açısından önemlidir ve öncelikle incelenmelidir. 20. yüzyılın başlarında insan hakları alanındaki ilk büyük gelişme, Lahey Barış Konferansları ile yaşandı. 1899 ve 1907 yıllarında düzenlenen ve dönemin önde gelen devletlerinin katılımıyla gerçekleşen bu konferanslar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası insan hakları standartlarının geliştirilmesi yolunda atılan önemli bir adım olarak görülür. İnsan onurunun korunmasında modern savaş hukuku, insancıl hukuk ve barış gibi konular, özellikle silahlanmanın sınırlandırılması ve savaşlarda sivillerin korunması başta olmak üzere, bu konferanslarda ele alınmıştır. İlk kez bir uluslararası belgede ifade bulan bu konular, katılımcı devletler tarafından imzalanmış, ancak onaylanmamıştır. Ayrıca, 20. yüzyılda insan haklarının uluslararası korunmasına yönelik çabalara engel olan temel sorunlar da bu konferanslarda belirgin hale gelmiştir.

MC zamanında hukuki yapılanma içerisinde de günümüz BM sistemini tamamlayacak nitelikte belirli yapılanmalar mevcuttur. Bunlardan en önemlisi ise MC Genel Kurulu, diplomatik bir konferans niteliğinde faaliyet göstermekteydi. Kurul, MC Misakında belirtilen usul kurallarına uygun olarak çalışıyordu. Milletler Cemiyeti dönemi boyunca Hükümet Dışı Kuruluşlar, resmi bir işbirliği mekanizması olmamasına rağmen Cemiyet ile yoğun ve gayri resmi bir danışmanlık ilişkisi geliştirmiştir. Bu dönemde Hükümet Dışı Kuruluşların bazı komitelerde konuşma yapması, önerilerde bulunması ve silahsızlanma gibi alanlarda aktif rol alması, devlet dışı aktörlerin uluslararası sahada etkili olabileceğini göstermiştir. Uluslararası Adalet Divanı'nın kuruluşuna katkıları ve davalara katılımları, Hükümet Dışı Kuruluşların "devletsiz hukuk" yapısına doğru bir geçişin temelini atmış, devlet kontrolü dışında da hukuki

işbirliği modellerinin gelişebileceğini ortaya koymuştur. (Bilal, 2023: 55-56) BM, dünya genelinde barış ve uluslararası iş birliği temelinde kurulmuş olan uluslararası bir örgüttür. 24 Ekim 1945 tarihinde kurulan BM, 51 ülkenin katılımıyla oluşturulmuş ve günümüzde 193 üye ülkeye sahiptir (United Nations, 2024). BM'nin temel amacı, uluslararası barış ve güvenliği korumak, uluslararası ilişkilerde iş birliğini teşvik etmek, uluslararası sorunlara çözüm bulmak ve insan hakları ile sürdürülebilir kalkınma gibi konularda küresel çözümler üretmektir. BM'nin ana organları arasında Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve Sekreteryaya bulunmaktadır. Genel Kurul, tüm üye ülkelerin temsilcilerinin katıldığı asli karar alma organıdır ve her ülkenin eşit oy hakkına sahip olduğu bir platformdur. Güvenlik Konseyi ise uluslararası barış ve güvenliği korumakla görevli olup, beş daimi üye (ABD, Çin, Fransa, Rusya ve İngiltere) ile on geçici üyeden oluşur (United Nations, 2024). Uluslararası krizlerde çeşitli devlet üstü yaptırım mekanizmalarının işletilmesi için karar alma yetkisine sahiptir. BM, çatısı altında bir dizi program ve ajansı barındırarak çeşitli alanlarda faaliyet gösterir. Bu alanlar arasında çocukların hakları, insan hakları, sağlık, eğitim, çevre koruma, barışı sağlama, insani yardım gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca BM, uluslararası hukuku geliştirme, çatışmaların önlenmesi, silahsızlanma ve savaş suçlarının yargılanması gibi uluslararası adaletin sağlanmasına da katkıda bulunur.

BM, tüm ülkeler arasında iş birliği ve diyalogu teşvik ederek, küresel sorunlara çok taraflı ve kapsamlı çözümler getirmeyi hedefler. Bununla birlikte, BM'nin bazı eleştirilere maruz kaldığı durumlar da olmuştur. Özellikle Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinin veto hakkı ve bazı kararların uygulanma gücü konusundaki kısıtlamalar, örgütün etkinliği ve adaleti konusunda tartışmalara neden olmuştur. Ancak BM, uluslararası alanda önemli bir platform olarak, barışı, iş birliğini ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etme amacını sürdürmektedir. BM içerisinde müşterek hukuk yapısının temeli, üye devletler arasında ortak kabul edilen uluslararası hukuk ilkelerine dayanır. BM'nin hukuki yapısı, üye devletler arasındaki ilişkileri düzenlemek, uluslararası barışı korumak ve küresel düzeyde iş birliği sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. BM'nin müşterek hukuk yapısının temel taşlarından biri, BM Antlaşması veya Carter'dır. Bu belge, üye devletlerin BM'ye üye olurken kabul ettikleri ve taahhüt ettikleri prensipleri içerir. *Charter*, BM'nin temel ilkelerini, organlarını ve işleyişini düzenler. Üye devletler, *Charter*'a uygun olarak hareket etmeyi ve BM'nin amacına ulaşmasını sağlamayı taahhüt ederler. BM'nin yasal yapısı içerisinde yer alan UAD, uluslararası hukukun uygulanması ve yorumlanması konusunda önemli bir rol oynar. UAD, üye devletler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için başvurulmuş bir platformdur. Bu anlamda UAD uluslararası

hukukun gelişmesine ve yorumlanmasına katkıda bulunur. BM'nin müşterek hukuk yapısı, üye devletler arasında eşitlik ilkesine dayanır. Bu çerçevede, üye devletlerin eşit haklara sahip olduğu ve uluslararası hukukun tüm tarafı oldukları kabul edilir. Ancak, BM'nin hukuki yapısında Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinin (ABD, Çin, Fransa, Rusya ve İngiltere) veto hakkı gibi bazı eleştirilen noktalar da bulunmaktadır. Bu durum, bazı kararların alınmasında eşitlik ilkesine zarar verebileceği endişelerini beraberinde getirebilir. BM içerisinde müşterek hukuk yapısı, üye devletler arasında kabul edilen prensipler, uluslararası anlaşmalar ve UAD gibi unsurları içerir. Bu yapı, uluslararası ilişkilerde uyumu sağlamak, barışı korumak ve uluslararası iş birliğini teşvik etmek amacıyla önemli bir rol oynar.

BM'ye bağlı alt uluslararası örgütler, BM'nin çatısı altında belirli alanlarda faaliyet gösteren ve BM'nin hedeflerine ulaşmak için kurulmuş örgütlerdir. Bu örgütler, belirli konularda uzmanlaşmış olup, uluslararası düzeyde iş birliği yaparak küresel sorunlara çözüm bulmaya çalışırlar. Bu örgütler, sağlık, çocuk hakları, insani yardım, kalkınma, insan hakları, çevre koruma, beslenme, barışı koruma gibi geniş bir yelpazede faaliyet gösterirler. Örneğin, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) küresel sağlık sorunlarına odaklanırken, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) çocukların haklarını korumaya yönelik çalışmalar yapar. Küresel sağlığa yönelik en son tehdit, solunum yolu hastalığına neden olan SARS-CoV-2 virüsünün yol açtığı Koronavirüsü Hastalığı (COVID-19)'dır. Bu virüs, Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) ile yapısal olarak benzerdir. DSÖ, bu yeni virüsü ilk kez 31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde görülen viral pnömoni vakaları bildirildikten sonra tanımlamıştır (Fauci ve diğerleri, 2020: 1268). Özellikle DSÖ kapsamında alınan tedbirlerden 2019 pandemisi sürecinde aşı konusu dikkat çekici tedbirlerin alındığı bir süreç olarak karşımıza çıkmıştır. Bu noktada aşı zorunluluğu yokmuş gibi görünse de aslında temelde seyahatlerde ve hayatın olağan akışında kullanılacak meskenlere girişlerin zorunlu aşı istemesi sebepleri ile zorunlu hale getirilmiştir. Bu yaptırımlar devletlerin üzerinde vuku bulan söz konusu uluslararası örgütler sebebi ile uygulanan yaptırımlar olarak devletsiz hukuk bir hukuk düzenine örnek oluşturacak nitelik taşımıştır. Üye devletler tarafından finanse edilen ve desteklenen bu örgütler, ülkeler arası iş birliği ve dayanışma içinde çeşitli projeler yürütürler. BM'ye bağlı alt uluslararası örgütler, uluslararası toplumun ortak sorunlarına çözüm bulmak için önemli birer aktör olarak kabul edilirler. Bu örgütler, uluslararası iş birliğinin ve koordinasyonun güçlendirilmesine katkıda bulunur ve dünya genelindeki insanların yaşam standartlarını iyileştirmeye çalışırlar.

Eski Genel Sekreter Kofi Annan 31 Ocak 1999'da Davos'ta düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu'nda iş dünyasına hitap ederken “Davos'ta toplanan iş dünyası liderleri olarak sizler ve

Birleşmiş Milletler olarak bizler, küresel pazara insani bir yüz kazandıracak, ortak değer ve ilkelerden oluşan küresel bir sözleşme başlatıyoruz” önerisinde bulunmuştur (United Nations, 1999). Bu konuşma sadece Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin doğuşuna işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda BM ile özel sektör arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasına da yardımcı olmuştur. Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin ne olduğunu, nasıl işlediğini ve neden bu şekilde kurulduğunu tam olarak anlamak için BM iş dünyası ilişkilerinin tarihsel bağlamını araştırma kapsamında ele almalıyız.

BM'nin kuruluş yıllarından bu yana, devletlerin uluslararası hukuk sistemindeki merkezi konumu giderek zayıflamış ve yerini çok aktörlü bir yönetim yapısına bırakmıştır. Bu süreçte devletlerin yanı sıra, uluslararası örgütler ve küresel şirketler gibi devlet dışı aktörler de hukukun gelişimine katkı sağlamaya başlamıştır. Bir hükümetler arası kuruluş olan BM'nin akreditasyon işlemleri, doğrudan idari organ kararlarıyla yapılabilmektedir. Örneğin, BM Genel Sekreterliği Küresel İletişim Dairesi, Ekonomik ve Sosyal Konsey'in 1968 tarihli 1297 sayılı Kararı'na dayanarak hükümet dışı kuruluşlara akreditasyon verebilmektedir. Bu karar, aslında BM statüsü değiştirilmeden, devletleri bağlayıcı bir yetkilendirme sağlamaktadır ve uluslararası bir örgütün devlet onayı olmaksızın bağlayıcı karar alma kapasitesini göstermektedir. (Bilal, 2023 :102) Bu uygulama, devletler üstü bir yetkinin kullanımı olarak, devletsiz hukuk anlayışına geçişin somut bir örneği olarak değerlendirilebilir.

BM'nin devlet dışı aktörlerle iş birliği yapmaya başlaması, devletlerin egemenlik alanlarını kısıtlayan bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu durum, uluslararası hukukta devletin tek düzenleyici ve yasa koyucu olma konumunu zayıflatmıştır. Örneğin, BM'nin çevre, insan hakları ve kalkınma gibi konularda devlet dışı aktörlerle iş birliği yaparak uluslararası anlaşmaların ve normların geliştirilmesine katkı sunması, ulus-devlet merkezli bir hukuk anlayışının ötesine geçildiğini göstermektedir (Ruggie, 2004: 512). Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, devlet dışı aktörler BM'nin küresel yönetim yapısında daha etkili olmaya başlamıştır. Sivil toplum örgütlerinin insan hakları ve çevre konularındaki talepleri, BM'nin bu alanlardaki politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, küresel şirketlerin sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda BM ile iş birliği yapması, devletlerin uluslararası alandaki tek otorite olma özelliğini sarsmıştır (Rasche ve Esser, 2006: 49).

BM'nin kuruluş amacında devletler arası iş birliği merkezi bir yer tutarken, zamanla devlet dışı aktörlerin etkinliğinin artması, uluslararası sistemde devletlerin karar alma gücünün azalmasına yol açmıştır. Özellikle 20. yüzyılın sonlarına doğru, uluslararası ticaretin ve küreselleşmenin hızlanması, devletlerin küresel ekonomik düzen üzerinde tam kontrol sahibi

olmasını zorlaştırmıştır. Bu gelişmeler, uluslararası hukukun devlet dışı aktörler tarafından şekillendirilmeye başlanmasına zemin hazırladı. Özellikle çevre ve insan hakları alanındaki uluslararası anlaşmalarda devletler dışında birçok aktörün yer alması, devletlerin hukuki düzenlemeler üzerindeki tek taraflı egemenliğini azaltmıştır. Devletlerin bu süreçteki karar alma gücünün azalması, BM'nin uluslararası hukuk alanında yeni norm ve standartlar geliştirme kapasitesinin artmasına paralel olarak ilerlemiştir. BM'nin devlet dışı aktörlerle iş birliğini artırarak küresel normlar geliştirmesi, devletlerin kendi ulusal politikaları üzerinde tam kontrol sahibi olma gücünü zayıflatmış ve küresel normların ulusal hukuk sistemlerine entegrasyonunu hızlandırmıştır.

BM'nin gelişim süreci, devletlerin uluslararası hukuk üzerindeki tek düzenleyici güç olma durumunu zayıflatırken, çok aktörlü bir küresel yönetim yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır. Devlet dışı aktörlerin, özellikle sivil toplum örgütleri ve özel sektörün, BM aracılığıyla küresel politikaların şekillendirilmesinde artan rolü, devletlerin egemenlik alanlarını daraltmış ve devletsiz hukuk anlayışının gelişmesine yol açmıştır. Bu durum, uluslararası hukukun sadece devletler arası değil, aynı zamanda çok paydaşlı bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Devletlerin küresel hukuktaki karar alma gücünün azalması, aynı zamanda BM'nin uluslararası normların geliştirilmesinde merkezi bir aktör olarak konumunu güçlendirmiştir (Ruggie, 2004: 510). Küresel İlkeler Sözleşmesi gibi girişimler, devletlerin resmi düzenleyici mekanizmalarından bağımsız olarak özel sektörün gönüllü taahhütlerle küresel hukuk normlarına uyum sağlamasına olanak tanımış, böylece devlet dışı aktörlerin küresel hukuk üzerindeki etkisi artırılmıştır. Bu süreç, BM'nin devlet dışı aktörlerle iş birliği yaparak devletsiz hukuk olgusunu daha da pekiştirdiği bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir.

1.2. Avrupa Birliği

Avrupa Birliği (AB), temel olarak Roma Antlaşmaları ve onların türetilmiş antlaşmaları gibi temel antlaşmalarla oluşturulan bir hukuki çerçevede hareket eder. Avrupa Topluluklarının yetki alanları, hedeflere ulaşmak için zamanla genişlemiştir. *Maastricht* Antlaşması, katmanlı yetki ilkesini getirmiştir. 1997 Amsterdam Antlaşması, güçlendirilmiş iş birliği mekanizması oluşturmuş ve Nice Antlaşması bu mekanizmayı geliştirmiştir (Bayram, 2021: 90). Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda Belçika ve Lüksemburg'dan oluşan İlk Altılar, Roma Antlaşması'na giden yolda bazı farklı dinamiklere, motivasyonlara ve hedeflere sahip olsalar da hepsinin yolu ekonomik iş birliğini geliştirme ve derinleştirme hedefinde birleşiyordu. Tüm taraflar,

Avrupa'yı birleştirme amacının önemini kabul ediyorlardı (Mor, 2010: 508). Bu antlaşmalar, AB'nin temel prensiplerini, hedeflerini ve kurumlarını belirler.

William Penn, 1693 yılında yazdığı Avrupa'nın Şimdiki ve Gelecekteki Barışı Üzerine Deneme (An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe) adlı eserinde, bir Avrupa Parlamentosu kurulmasını ve bu parlamentoya Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu temsilcilerinin de katılarak sorunları tartışmalarını ve çözüme kavuşturmalarını önermiştir (Meray, 1977: 31). Yine de gönüllülük esasına dayanan bu tür projeler ve öneriler, sadece teorik olarak kalmış; pratikte ancak İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde, genellikle tek taraflı hakimiyet ve güç kullanımı yoluyla Avrupa'yı birleştirme girişimleri yapılmıştır. İç piyasa oluşturma amacı, serbest dolaşım, rekabet politikası ve birlik değerleri bu antlaşmaların odak noktaları arasındadır. Avrupa bütünleşmesi bağlamında Avrupa Birleşik Devletleri fikri son derece tutarlı ve anlamlı bir yaklaşımdır. Ancak bu vizyonu gerçeğe dönüştürmek oldukça büyük zorluklar içermektedir (Mor, 2010: 518).

AB'nin işleyişinde kilit rol oynayan kurumlar arasında Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi, Avrupa Merkez Bankası (AMB) ve Avrupa Adalet Divanı (AAD) yer almaktadır. Avrupa Komisyonu, AB'nin yürütme organı olarak yasama önerilerini hazırlar ve politikaların uygulanmasını denetler. Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi ise yasama sürecinde karar alıcı organlar olarak görev yapar. Yasama süreci, Komisyon tarafından sunulan yasa önerilerinin Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi'nde görüşülmesi ve onaylanması aşamalarından oluşur. Bu süreç, demokratik katılım ve karar alma mekanizmaları çerçevesinde işler (Craig ve De Búrca, 1998: 54). AAD, AB hukukunu yorumlama yetkisine sahip en yüksek yargı organıdır ve AB'nin yasalarının üye devletler tarafından uygulanmasını denetler. AB hukukunun, ulusal hukukun üstünde yer aldığı ilkesi (öncelik ilkesi), üye devletlerin egemenliklerinin sınırlandığı bir durum yaratır. AB'nin temel hedeflerinden biri, mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımını içeren bir iç pazarın oluşturulmasıdır. Bu hedef doğrultusunda çeşitli direktifler ve düzenlemeler geliştirilmiştir. Örneğin, Tek Pazar programı, bu dört özgürlüğün hayata geçirilmesi adına AB düzeyinde birçok yasal düzenlemeyi beraberinde getirmiştir (Barnard, 2013: 114). AB'nin bu yapısı, üye devletlerin egemenliklerini belirli ölçülerde paylaştığı ve ortak karar alma süreçlerine katıldıkları karmaşık bir sistem sunar. Bu da AB'nin ekonomik, sosyal ve politik iş birliğini güçlendiren bir unsur olarak öne çıkar (Weatherill, 2016: 92).

AB'nin hukuki rejimi, AB'nin yapısal ve hukuki çerçevesini belirleyen kurallar, prensipler ve kurumlar bütünüdür. Bu rejim, temelde AB'nin kurucu antlaşmaları ve bu antlaşmalarla

oluşturulan kurumlar ile AB hukukuyla ilgili diğer belgelerden oluşur. AB'nin hukuki rejimi, AB'nin işleyişini, karar alma süreçlerini ve üye devletler arasındaki ilişkileri düzenleyerek, modern devlet yapısı içinde devletsiz hukuka doğru bir geçiş sürecinin örneğini sunmaktadır. AB'nin yasama, yürütme ve yargı süreçleri, ulus-devlet modelini aşarak, çokuluslu bir yapı içinde karar alma yetkisini dağıtır. Bu dağılım, üye devletlerin egemenliklerini paylaştığı bir düzen yaratır ve AB'yi devletsiz hukuka evrilen bir oluşum haline getirir. Temel antlaşmalar, AB'nin hukuki rejiminin temelini oluşturur. Bu antlaşmalar arasında Roma Antlaşmaları ve Maastricht Antlaşması, AB'nin temel değerlerini, hedeflerini ve yetkilerini belirlerken, özellikle serbest dolaşım ve iç piyasa oluşturma gibi alanlarda bütünleşmeyi hedeflemektedir (Barnard, 2013: 45). Bu antlaşmalar, aynı zamanda AB'nin yasama, yürütme ve yargı organlarının görev ve sorumluluklarını da düzenler.

Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi, AMB ve AAD gibi kurumlar, AB'nin hukuki rejiminin ana bileşenleridir. Bu kurumlar, AB'nin yasama, yürütme ve yargı süreçlerini organize eder ve üye devletlerin ulusal egemenliklerinden feragat ederek ortak karar alma süreçlerine dahil olmasını sağlar. Avrupa Komisyonu, AB'nin yasama önerilerini hazırlar ve politika uygulamalarını denetlerken, Parlamento ve Konsey, bu önerileri müzakere ederek yasaları kabul eder (Craig ve De Búrca, 1998: 112). AB'nin demokratik katılımı artıran bu mekanizması, modern devlet anlayışının sınırlarını zorlayarak, çok devletli bir yasama sürecinin nasıl işleyebileceğini gösterir. AB hukuku, üye devletlerin ulusal hukuklarının üzerinde bir yerde durur ve doğrudan uygulanabilir. AAD, AB hukukunun üstünlüğünü sağlayarak, üye devletlerin AB hukukuna uymasını denetler ve hukukun üstünlüğünü garanti eder (Weatherill, 2016: 78). Bu durum, ulus-devletler üzerinde daha güçlü bir uluslararası hukuk düzeni kurma yönünde bir gelişme olarak değerlendirilebilir ve modern devletin merkezîyetçi yapısından uzaklaşan bir düzenin sinyallerini verir. AB'nin yasama süreci, Avrupa Komisyonu tarafından sunulan yasama önerilerinin, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi tarafından görüşülmesi ve kabul edilmesi ile tamamlanır. Bu süreç, demokratik katılımı artırır ve karar alma mekanizmalarını paylaşan üye devletler arasında bir denge kurar. AB hukukunun üstünlüğü ilkesi, ulusal hukuklara üstün gelerek AB'nin devletsiz bir hukuk düzenine doğru evrildiğini işaret eder (Chalmers, Davies ve Monti, 2019: 134).

Üye devletler, AB hukukunu ulusal hukuklarına entegre etmek ve uygulamakla yükümlüdür. Bu durum, ulus devletlerin geleneksel egemenlik anlayışını aşındırarak, AB içindeki hukukun devletsiz bir yapıda işleyebileceği fikrini destekler. Bu hukuki yapı, devletlerin karar alma yetkilerini merkezden uzaklaştırarak, daha geniş bir katılım süreci

yaratır. AB'nin hukuki rejimi, üye devletler arasında ortak hareket etme ve politika oluşturma süreçlerini teşvik ederek, devletsiz hukuk olgusuna doğru bir geçiş süreci sağlar. Bu yapı, modern devletin birey odaklı merkezîyetçi sisteminden farklı olarak, çok taraflı bir hukuk sistemi yaratarak, devletlerin tek başına hareket etme yetkilerini sınırlayan ve daha geniş bir uluslararası hukuk düzeni yaratan bir mekanizma sunar. AB, bu süreçle birlikte, devletsiz hukuka yönelik bir model oluşturmakta ve küresel düzeyde devlet egemenliğinin yeniden tanımlandığı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Weiler, 1999: 96). Avrupa Komisyonu, AB'nin en önemli yürütme organı olarak, AB'nin genel çıkarlarını korumak ve politikalarını uygulamakla görevlidir. Avrupa Komisyonu üye ülkeler ve diğer paydaşlarla iş birliği yaparak, çeşitli politika alanlarındaki gelişmeleri izler, araştırır ve raporlar hazırlar. Bu süreç, AB'nin ortak çıkarlarını koruyarak politika oluşturmaya katkıda bulunur (Craig ve De Búrca, 1998: 112).

Komisyon, sadece iç politikalarla sınırlı kalmayıp, AB'nin uluslararası arenadaki temsilini de sağlar. Dış ilişkilerde AB'yi diğer ülkeler ve uluslararası kuruluşlar karşısında temsil eder ve AB'nin dış politika hedeflerini savunur. Bu yönüyle Komisyon, AB'nin uluslararası alandaki stratejik hedeflerini belirleyen ve uygulayan bir organ olarak kilit rol oynar (Barnard, 2013: 45). AB'nin yasama mekanizması, Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi gibi üç ana kurum etrafında şekillenir. İlk olarak, Avrupa Komisyonu, AB'nin genel çıkarlarını gözeterek politika önerileri hazırlayıp sunar. Bu öneriler yasama sürecinin ilk adımıdır. İkinci olarak, Avrupa Parlamentosu, AB vatandaşlarını doğrudan seçilmiş üyeler aracılığıyla temsil eder ve Komisyon'un sunduğu yasama önerilerini inceleyerek, bunlarda değişiklik yapabilir ya da bunları kabul veya reddedebilir. Üçüncü kurum olan Avrupa Konseyi ise, üye devletlerin liderlerinden oluşur ve AB'nin stratejik yönelimini belirleyip genel politikalarını saptar. Konsey, Parlamento ile AB'nin yasama süreçlerinde karar alıcı bir rol oynar (Weatherill, 2016: 78). Yasama süreci, Avrupa Komisyonu'nun sunduğu yasama önerilerinin hem Avrupa Parlamentosu hem de Avrupa Konseyi tarafından değerlendirilmesi, müzakere edilmesi ve nihai olarak onaylanması ile işler. Bu süreç, AB'nin demokratik karar alma mekanizması olarak işlev görür ve AB politikalarının şekillendirilmesinde kritik bir rol oynar (Chalmers, Davies ve Monti, 2019: 134).

AB'nin bu karmaşık karar alma ve yasama süreci, devletsiz bir hukuk düzenine geçişin örneklerinden biridir. Birçok devletin bir araya gelerek, ortak bir yasama, yürütme ve yargı mekanizması oluşturmaya, ulus devletlerin egemenlik anlayışını aşındıran bir gelişme olarak kabul edilebilir. Avrupa Komisyonu, Parlamento ve Konsey gibi kurumlar aracılığıyla, AB'nin

demokratik süreçlere dayalı karar alma mekanizması, üye devletlerin ulusal egemenliklerini paylaştığı bir model sunar. Bu durum, AB'nin devletsiz hukuk olgusuna doğru bir adım attığını gösterir; zira üye devletler, ulusal yasalarını aşan bir ortak düzen içinde karar alarak, ekonomik, sosyal ve politik iş birliğini geliştirir (Weiler, 1999: 96). AB hukukunun üstünlüğü ilkesi, ulusal hukukları aşarak, AB'yi bir nevi çok uluslu devletsiz bir hukuk düzenine dönüştürür. AAD, AB hukukunun üye devletler tarafından uygulanmasını sağlarken, bu hukukun üstünlüğünü korur. Böylece AB, ulusal sınırları aşan bir hukuki yapı sunar ve modern devlet yapılarının ötesinde ortak bir yönetim ve iş birliği platformu oluşturur (Craig ve De Búrca, 1998: 124). AB, geleneksel ulus-devlet modelinin aksine, egemenlikten feragat etmeyi ve bu egemenliğin bir kısmını daha büyük bir yapıya devretmeyi temel alır. Bu süreç, özellikle AB'nin yasama, yürütme ve yargı mekanizmalarının işleyişinde görülmektedir. Bu mekanizmalar, üye devletlerin ulusal hukuki ve siyasi süreçlerinin üzerinde işleyen bir yapı ortaya koyar ve böylece modern devlet yapılarının ötesinde ortak bir yönetim modeli oluşturur.

AB'nin devletsiz hukuk düzenine geçişi, ilk olarak Avrupa Komisyonu'nun rolüyle başlar. Komisyon, AB'nin yürütme organı olarak, AB'nin genel çıkarlarını gözeterek politika önerileri sunar. Bu yasama önerileri, üye devletlerin egemenlik alanlarına doğrudan müdahale eden, ulusal yasaların üzerinde bir bağlayıcılık gücü olan kararlar içerebilir. Üye devletler, ulusal çıkarları doğrultusunda yasa yapma gücünü, AB'nin ortak çıkarlarına dayalı bu mekanizmaya devrederek ulusal egemenlikten feragat ederler (Craig ve De Búrca, 1998: 120). Bu durum, devletlerin tam anlamıyla egemen olmadıkları, aksine hukuki düzenlemelerin bir kısmını ortak bir üst yapıya devrettikleri devletsiz bir hukuk düzenine geçişi işaret eder. Parlamento'nun AB yasalarını inceleme, değiştirme ve onaylama yetkisi, üye devletlerin ulusal yasama süreçlerinden bağımsız olarak hareket edebilen bir mekanizma olduğunu gösterir. Bu, ulus devletin karar alma gücünü azaltan ve karar süreçlerinin kolektif bir yapıya devredildiği bir sistemdir (Weatherill, 2016: 84).

Avrupa Konseyi ise, üye devletlerin liderlerinden oluşsa da AB'nin stratejik yönelimini belirleyerek yasama ve yürütme süreçlerinde etkilidir. Konsey'in aldığı kararlar, AB'nin uzun vadeli politikalarını ve genel yönelimini şekillendirir. Bu, ulus-devlet egemenliğini paylaşma ve birlikte hareket etme mantığına dayanır (Chalmers, Davies ve Monti, 2019: 128). Dolayısıyla Konsey, hem üye devletlerin çıkarlarını hem de AB'nin genel çıkarlarını dengelemeye çalışır. Bu yapının hukuki ve siyasi işleyişi, AB'nin devletsiz hukuka geçiş sürecinin merkezinde yer alır. AB hukuku, üye devletlerin ulusal hukuku üzerinde üstün bir konumda yer alır ve AAD bu hukukun uygulanmasını denetler. AAD, ulusal yasalarla çelişen durumlarda AB yasalarının

öncelikli olduğunu belirler, bu da ulus-devletlerin kendi hukuki yapılarından feragat ettiği ve AB hukukuna tabi olduğu bir devletsiz hukuk düzenine işaret eder (Craig ve De Búrca, 1998: 140). AB'nin yasama ve karar alma süreçleri, ulus-devletlerin geleneksel anlamda egemenlik anlayışını aşarak, daha kolektif, çok devletli ve devletsiz bir hukuk düzenine evrildiğini göstermektedir. AB'nin merkezi kurumları, üye devletlerin egemenliklerinden feragat ettikleri bir yapı ortaya koyarak, ulusal sınırların ötesinde ortak bir yönetim ve hukuki düzen oluşturmuştur. Bu sistem, modern devlet yapılarının yerini alabilecek karmaşık bir yapı sunarken, AB'nin devletsiz hukuk düzenine doğru evrilen bir organizasyon olduğunu gözler önüne sermektedir (Weiler, 1999: 100).

1.3. Brexit Olayı

24 Haziran 2016'da Brexit referandumunun sonuçları, Birleşik Krallık siyasetinde devrim niteliğinde bir an olarak tanımlandı. Referandumdan önce İngiltere, İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda'dan oluşan Birleşik Krallık'ın AB üyeliği, 40 yıldan uzun süredir tartışmalı bir konu olmasına rağmen, ana siyasi partiler olan Muhafazakar Parti ve İşçi Partisi tarafından genel olarak kabul edilmişti ve ülkenin iç ve dış politikasının temel taşlarından biriydi. Ancak Brexit referandumu, Birleşik Krallık'ta büyük bir siyasi değişime yol açtı. Muhafazakar Parti neredeyse tamamen bir Brexit Partisi'ne dönüşürken, İşçi Partisi AB üyeliği konusunda daha az istekli hale geldi. Brexit, halkı kimlik, ülkenin dünya üzerindeki rolü ve çok kültürlü bir toplumda yaşama konusundaki temel sorular etrafında böldü. Brexit'in üzerinden sekiz yıl geçmesine rağmen, kamuoyu hala bölünmüş durumda. Yapılan araştırmalar, halkın büyük bir kısmının bugün yeniden referandum yapılırsa aynı şekilde oy vereceğini gösteriyor. Üzerinde birçok analistin hemfikir olduğu, AB'nin Birleşik Krallık'ın çıkışını yönetmeye harcayacağı zaman ve kaynaklar, göç, terörizm ve zayıf ekonomik büyüme gibi diğer eş zamanlı ve acil sorunlarla başa çıkma kapasitesini azalacağı yönünde olmuştur. Birleşik Krallık'ın dış politika etkisi ve savunma yetenekleri göz önüne alındığında Brexit AB'nin uluslararası bir aktör olarak rolünü zayıflatabilecektir. Bazı uzmanlar, Brexit'in AB'nin Türkiye dahil genişlemeye olan destekçilerinden biri olan Birleşik Krallık'ın desteğini kaybetmesi nedeniyle genişleme olasılıklarını da azaltabileceğini öne sürmektedir (Archick, 2017: 8)

Brexit, İskoçya'da bağımsızlık tartışmalarını canlandırdı ve Kuzey İrlanda'da siyasi istikrarsızlığa neden oldu. Ekonomik etkiler ise hala belirsiz, ancak AB ile ticaretin azalması ve finans sektörünün zarar görmesi gibi olumsuz sonuçlar gözlemleniyor. Brexit'in gelecekteki etkileri ve Birleşik Krallık'ın dünya üzerindeki konumuna ilişkin sonuçlar, tarihçiler tarafından

değerlendirilecek ve muhtemelen farklı yorumlar ortaya çıkacaktır. Bu durum, aslında devletsiz hukuka geçiş sürecinde üst iktidara yönelik farklı bir tutum olarak da değerlendirilebilir. Birleşik Krallık, AB'den ayrılmakla modern ulus-devletin egemenlik anlayışını koruma çabasıyla, dışsal bir otoriteye karşı bağımsızlığını yeniden kazanma sürecine girmiştir (Jessop, 1982: 114). Bu, aynı zamanda devletsiz hukuk anlayışına karşı ulus-devletin sönümlenmeden kaçış stratejisi olarak görülebilir. Marksist teoride, ulus-devlet ve hukuku, ekonomik altyapıya bağlı bir üstyapı olarak burjuva egemenliğini sürdürmek için kullanılır; ancak Brexit, devletin ve hukukun bu rolünün yalnızca içsel değil, dışsal dinamiklerle de şekillendiğini göstermektedir (Marx ve Engels, 1848: 24). Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma kararı, aslında küresel bir otoriteye bağlı kalmak yerine kendi ulusal egemenlik anlayışını güçlendirme yönünde atılmış bir adımdır. Ancak bu süreçte, hukukun ve devletin modern dünya sistemindeki rolü yeniden sorgulanmış ve devletsiz bir hukuk düzenine doğru evrilebilecek bir toplumsal düzenin ihtimalleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Brexit, sadece ekonomik ve siyasi etkilerle değil, aynı zamanda hukukun ve devletin sönümlenme sürecinde nasıl direnç gösterebileceğini ortaya koyan önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir. Birleşik Krallık, AB'den ayrılarak, devletin sönümlenmesine yönelik baskılara karşı direnç göstermekte ve kendisini bağımsız bir varlık olarak yeniden inşa etmeye çalışmaktadır (Pashukanis, 1924: 120).

1.4. Antarktika'da Hukuk

Antarktika, okyanusla çevrili bir kıta olarak dünyadaki konumu nedeniyle deniz hukukunun konusunu oluşturur. Antarktika; Hint, Pasifik ve Atlantik Okyanuslarını birleştiren Güney Okyanusu ile çevrilidir. Ayrıca, Antarktika etrafında batıdan doğuya esen dünyanın en büyük hava döngüleri de bulunmaktadır. Bu akıntı sayesinde, Güney Okyanusu'ndaki soğuk sular kuzeydeki daha sıcak sularla karışır ve yüksek besin konsantrasyonlarına yol açar (Elzinga ve Bohlin, 1993: 20). 19. yüzyılda keşfedilen Antarktika'nın 14 milyon kilometrekarelik bir alanı vardır. Keşiften sonra kıta, dünyanın %10'unu oluşturan 5. büyük kıta haline gelmiştir. Dünyanın en soğuk ve en kurak bölgesidir, bazı yerlerde buz levhaları 5 kilometreye kadar derinliğe ulaşır; Ayrıca, dünyadaki buzulların %90'ı burada bulunur. Bu özellikle Antarktika kıtasını dünyanın en büyük içme suyu kaynağı yapar (%70'e kadar), ve gelecekteki olası su sıkıntısı göz önüne alındığında kıta devletler için daha da önemli hale gelir (Schnoor, 2015: 53). Bu nedenlerle, kıta ve çevresi besin açısından çok zengindir ve deniz yaşamıyla doludur. Kıta, canlılık potansiyeli dışında çok zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. En son keşfedilmiş kıta olarak Antarktika belirli bir halk topluluğunun yaşamadığı da tek kıtadır. Tek bir insanın bile

yaşamadığı bu kıtada modern uluslararası hukuk bağlamında bir devlet kurulumuna uygun unsurları içermemektedir. Bu sebeptendir, bölgede devletsiz hukuk söz konusudur. Böylelikle yine ikinci devletsiz hukuk türü olarak ele almış olduğumuz birden çok devletin yönetiminin olduğu bir coğrafya olarak günümüzde yönetim ve hukuk sistemi yürütülmektedir. Antarktika Antlaşması, 1 Aralık 1959 tarihinde Antarktika ve çevresinde bilim insanları faaliyet gösteren on iki ülke tarafından Washington'da imzalanmıştır. Yeterli çoğunluk 1961 yılında tamamlanarak antlaşma bu yıl yürürlüğe girmiş ve o zamandan beri birçok başka ülke tarafından kabul edilmiştir. Antlaşmaya Tarafların toplam sayısı günümüzde 56'dır. Kıtada yönetim ve hukuk yapılanması Antarktika Antlaşmalar Sistemi (ATS) çerçevesinde şekillenmiştir.

Kıta üzerinde yapılan bilimsel araştırmalar sonucunda şu anda birçok sektörde kullanılan antimon, krom, bakır, altın, demir, kurşun, molibden, kalay ve uranyum gibi birçok değerli metal içerdiği tespit edilmiştir. Ancak, 1991 Antarktika Antlaşması'na bağlı olarak, bu madenler ticari amaçla keşfedilip kullanılamaz. Model projeksiyonlarına göre, Antarktika'nın kıta üzerindeki deniz buzunu gelecek yüzyıl boyunca %33 oranında azalacak. Hatta çalışmalar, Batı Antarktika Buz Levhasının çökmesi durumunda dünya deniz seviyesine ek olarak 1.5 metre daha eklenebileceğini öngörmektedir (French ve Scott, 2009: 635). İnsanların adlandırmalarından bağımsız, dünyada insanların yapmadığı isimlendirmelerden yoksun olan tek bir deniz olduğu söylenebilir çünkü her biri birbirine bağlıdır; deniz seviyesindeki yükselme, tüm deniz rotalarında ve deniz alanlarında değişiklikleri içerecektir. Bu nedenle, deniz konusu en temel düzeyde etkilenir.

1950'den günümüze süregelen bilimsel araştırmalar, Arktik'in bazı bölgelerinde deniz buzunu kalınlığının azaldığını ve önemli ölçüde buz alanı ve kalınlığında azalmaların olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, doktrinde bazı görüşlere göre, Arktik Okyanusu'nun gelecekte buzdan arınmış kalabileceği öngörülmektedir (Watson, 2008: 308). Antarktika Antlaşması'nın coğrafi kapsamı, 60° güney enleminin güneyi olarak tanımlanmış olup, tüm buz raflarını içerir. Söz konusu bölge, Antarktika Antlaşma Sistemi (ATS) olarak adlandırılan kapsamlı, yasal olarak bağlayıcı bir rejime tabidir. Antarktika Antlaşması bu sistemin temelidir ve Antarktika'yı barışçıl amaçlara ve bilimsel çabalara adanma konusunda koruma sağlar. (French ve Scott, 2009: 639). ATS nispeten bağımsız bir rejim olsa da genel anlamda uluslararası hukuktan izole bir şekilde işleyemez. Bölgede faaliyet gösteren devletler, deniz hukuku ile ilgili özellikle ilgili uluslararası ve bölgesel sözleşmelerin ve diğer uygulanabilir araçların düzenlemelerine uymak zorundadır (French ve Scott, 2009: 640). Uluslararası deniz

hukuku çerçevesinde değerlendirilen gri alanlardaki hak iddiaları gibi, bölgeden geçişler de deniz hukuku rejimine tabidir. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS)'nin 234. maddesi, buzla kaplı alanlar kapsamındaki hakları ele alan bölüm olarak ortaya çıkmaktadır (United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982).

Antarktika Antlaşması, Antarktika kıtası üzerindeki iddia ve egemenlik haklarını dondurarak, bölgenin barışçıl amaçlarla kullanılmasını ve bilimsel araştırmaların teşvik edilmesini amaçlayan bir uluslararası anlaşmadır. Bu antlaşma, 1959 yılında imzalanmış olup, dondurulan iddiaların sürdürülmesini önlemek amacıyla belirli bir süre için geçerli olacak şekilde tasarlanmıştır. Antarktika Antlaşması 1 Aralık 1959 tarihinde Washington'da 1957-58 Uluslararası Jeofizik Yılı sırasında Antarktika ve çevresinde bilim adamları faaliyet gösteren on iki ülke tarafından imzalanmıştır. Sözleşme 1961 yılında yürürlüğe girmiş ve o tarihten bu yana pek çok ülke tarafından kabul edilmiştir. Antlaşmanın toplam Taraf sayısı şu anda 56'dır (The Antarctic Treaty, 1961). Antlaşmayı imzalayanlar arasında Arjantin, Avustralya, Şili, Fransa, Yeni Zelanda Norveç ve Birleşik Krallık olmak üzere, toprak iddiaları bazen çakışan yedi ülke bulunmaktadır. Diğer ülkeler herhangi bir hak iddiasını tanımamaktadır. ABD ve Rusya hak iddiası temelini korumaktadır. Tüm pozisyonlar, statükoyu koruyan 4. madde açıkça korunmaktadır (The Antarctic Treaty, 1961).

Antarktika Antlaşması'na taraf olan devletler, Antarktika kıtası üzerindeki egemenlik haklarını dondurmuşlar ve bölgeyi sadece barışçıl amaçlar için kullanma ve bilimsel araştırmalar yapma hakkına sahiptirler. Antlaşma, araştırma istasyonları kurma, çevresel koruma, biyolojik çeşitliliğin korunması ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi gibi konuları da içeren çeşitli hususları düzenler. Antlaşmaya taraf olan devletler arasında Avustralya, Arjantin, Şili, Norveç, İngiltere, Fransa, Yeni Zelanda Rusya, ABD, Çin ve diğer birçok ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler, Antarktika'nın barışçıl amaçlarla kullanılmasını desteklemek ve bölgede bilimsel araştırmaların yapılmasını teşvik etmek için bir araya gelmişlerdir. Bu antlaşma, Antarktika'nın korunması ve bölgeyle ilgili hassas dengeyi sürdürmek adına önemli bir uluslararası anlaşma olarak kabul edilir.

Antarktika Antlaşması'na üye olan ülkeler iki kategoriye ayrılır: danışman ve danışman olmayan üye ülkeler. Danışman üye statüsü, Antarktika Antlaşması'nın anahtar bir bileşenidir. Antlaşmaya taraf olmasının yanı sıra Antarktika araştırmalarında kendisini kanıtlayarak danışman üye ülkelerin oy birliği ile olur vermiş olması gerekmektedir. Bu noktada taraf devletin Antarktika'da ve bölgenin geliştirilmesine ilişkin uluslararası toplantılarda aktiflik önem taşımaktadır. Özellikle Antarktika Antlaşması çerçevesinde gerçekleştirilmesi beklenen

işbirlikleri ve etkin bilimsel yayınlar diğer ülkelerin olumlu oyunun alınmasında etkili olmaktadır. Geçmişten bugüne diplomatik süreçlerin son derece bilim ile iç içe tutulduğu bir yönetim biçimi olarak tüm uluslararası örgütler arasında farkını belirlemiş olan Antarktika Antlaşması danışma toplantısı kendine has bir de bilim diplomasisi kavramını yaratmış, siyasal diplomasiye bir alternatif olarak tartışılmaya açık bir durum ortaya çıkartmıştır. Bilim ile insanlar arası münasebetleri bu denli iyi harmanlayan bir toplantı ve yönetim modeli olarak devam ederken son yıllarda Ukrayna-Rusya gerginliğinin bilim diplomasisini siyasal diplomasiye nasıl evirdiği görülmektedir. Kanada ve Belarus'un aynı anda danışman üye olma başvurusu karşısında devletler Rusya tarafı ve diğer taraf olmak üzere destekleyici ve desteklemeyecek tutum takınmıştır. Bu durum sonucunda gelişmişlik ya da bölgeye olan tutum ve katkılardan ziyade tamamen ülkelerin siyasi tutumu işin içine dahil olarak her ülkenin yorum ve görüşlerini savaşta tuttukları taraf belirler bir hale gelmiştir.

Bu durum temelinde akıllara barışın korunması söyleminin sadece barış sağlandıktan sonra mı bir gerçeklik ifade ediyor yok ve barışın olmadığı yerde de bir önem arz edecek mi sorusunu akıllara getiriyor. Tek örnek çıkarımının yanlışlığına inanmamakla birlikte genele bakıldığında da daha önce hiç bu kadar ciddi bir dünyayı ilgilendiren meselenin de yaşanmamış olması aslında toplantı üye ülkelerinin başarısızlıklarını da göstermektedir. Antarktika Antlaşması, Antarktika'nın barışçıl amaçlarla kullanılması, bilimsel araştırmaların teşviki ve bölgenin çevresel korunması amacıyla imzalanan bir anlaşmadır. Antlaşmaya taraf olan ülkeler, Antarktika'da bilimsel araştırmalar yapmak ve bu bölgeyi keşfetmek isteyen ülkelerdir. Danışman üye statüsüne sahip ülkeler, Antarktika'da aktif olarak bilimsel araştırmalar yapan ve bu alandaki karar alma süreçlerine katılan ülkelerdir. Bu ülkeler, Antarktika'da yapılan araştırmaları koordine eder, bölgeye ilişkin politikaların belirlenmesine katkıda bulunur ve Antarktika'nın korunması ve sürdürülebilirliği üzerine kararlar almak için daha fazla yetkiye sahiptir. Bu statü, Antarktika'daki bilimsel çalışmalara ve bölgenin korunmasına önemli bir katkıda bulunan ülkeleri öne çıkarır ve bölgenin geleceği üzerinde etkili bir rol oynarlar. Danışman üye statüsü, Antarktika Antlaşması'nın hükümlerine katkıda bulunan ülkelerin bu kıtadaki politika oluşturma sürecine daha fazla katılımını sağlar.

Uluslararası hukukta, gözlemci statüsü, bir uluslararası örgütün veya ülkenin, belirli bir uluslararası örgüt veya toplulukta tam üye olmadan gözlemci olarak katılma hakkını ifade eder. Gözlemci statüsü, bu örgütlerin veya ülkelerin, söz konusu örgütün faaliyetlerine katılma ve toplantılara katılma yetkisi sağlar, ancak tam üyelik haklarına sahip olmazlar. Gözlemci statüsü, uluslararası örgütlerin veya ülkelerin, belirli bir uluslararası topluluğun faaliyetlerini yakından

takip etmelerine ve bu toplulukların karar alma süreçlerine sınırlı bir şekilde katılmalarına olanak tanır. Genellikle, gözlemci statüsüne sahip olan örgütler veya ülkeler, toplantılarda konuşma hakkına sahip olabilir, ancak oy kullanma yetkileri olmaz. Bu durum, Antarktika'da sürdürülen müşterek devletler hukukunun çağdaş bir devletsizlik örneği olarak ele alınmasına olanak tanır. Antarktika Antlaşması Sistemi (AAS) çerçevesinde, bölge üzerindeki egemenlik iddiaları askıya alınmış, devletler arası bir düzen yerine uluslararası iş birliği ön planda tutulmuştur. Gözlemci statüsüne sahip ülkeler veya örgütler, bu iş birliğinin bir parçası olarak faaliyetleri takip etme ve sürece katkıda bulunma imkânı bulurken, bölge üzerinde bir egemenlik veya tam yetki iddiasında bulunamazlar. Bu düzen, geleneksel devlet otoritesine dayalı hukuktan farklı olarak, bölgenin yönetiminde hukukun devletlerden bağımsız bir şekilde işlediği bir yapıyı ortaya koyar. Böylece Antarktika, uluslararası hukukun devletsiz bir yapıda işleyebileceğini gösteren nadir ve güncel bir örnek sunmaktadır.

1.5. Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Arktik Bölge Hukuku

Arktik Bölge, hukuki anlamda karmaşık bir yapı sunan ve uluslararası deniz hukukunun çeşitli uygulamalarına sahne olan bir alandır. Bölgenin coğrafi ve hukuki sınırlarının tam olarak belirlenememesi, Arktik'teki yönetim yapısının ve deniz hukukunun, küresel çapta devletsiz bir hukuka geçiş potansiyelini arttırmaktadır. Arktik Bölge, devletlerin egemenlik iddiaları ile uluslararası hukukun karmaşık ilişkilerinin kesiştiği, küresel deniz hukukunun devletsiz bir yönetim modeli geliştirme olanağını sunan nadir bir bölge olarak öne çıkmaktadır (Liu, 2017: 98). İklim değişikliği ve deniz buzlarının erimesiyle birlikte Arktik Bölge'ye erişim kolaylaşmış, ticari ve ekonomik faaliyetler artmıştır. Özellikle, yeni ticaret yollarının ortaya çıkması ve doğal kaynakların keşfi, Arktik'in küresel deniz ticareti açısından stratejik önemini artırmıştır. Örneğin, Kuzey Deniz Rotası, Asya ve Avrupa arasında en kısa deniz yolu olarak giderek daha fazla kullanılmakta ve bu durum Arktik Bölge'deki ekonomik faaliyetleri yoğunlaştırmaktadır. Bu gelişmeler, devletlerin egemenlik iddialarını artırsa da uluslararası deniz hukukunun bölgedeki rolü, bu iddiaların düzenlenmesinde kritik bir yer tutmaktadır.

BMDHS, Arktik Bölge'de deniz ticareti, doğal kaynakların kullanımı ve çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası düzenlemelerin temel çerçevesini oluşturmaktadır. BMDHS, kıyı devletlerine münhasır ekonomik bölgelerinde haklar tanırken, açık denizlerde tüm devletlere serbest dolaşım ve kullanım hakkı verir. Arktik'te devletlerin egemenlik hakları ve uluslararası deniz hukuku arasındaki dengenin sağlanması kritik önem taşımaktadır. Bu denge, Arktik Konsey gibi bölgesel aktörler aracılığıyla yönetilmektedir. Ancak, deniz ticaretinin

yoğunlaşması ve bölgedeki ekonomik fırsatların artması, hukuki düzenlemelerde ek ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Arktik Bölge, bu bağlamda uluslararası deniz hukukunun devletsiz yönetim yapısına geçiş yapabileceği bir alan olarak öne çıkmaktadır. Devletlerin egemenlik iddiaları ve ulusal çıkarları, bu bölgede uluslararası deniz hukukunun normları ile sınırlanmış ve şekillendirilmiştir. Özellikle ticaret yollarının artan önemi, bölgedeki devletlerin yalnızca kendi egemenlik sınırları içinde değil, aynı zamanda küresel deniz hukukuna uymak zorunda olduklarını göstermektedir (Young, 2016: 202). Arktik Konsey, bu süreçte bölgesel bir yönetim modeli geliştirerek uluslararası hukukun devletsiz işleyişini desteklemiştir.

Bu devletsiz hukuki yapının en belirgin örneği, Arktik Bölge'deki ticaret yollarının ve doğal kaynakların kullanımı konusunda uluslararası işbirliğinin artırılmasıdır. Devletler, egemenlik iddialarını sürdürmek için uluslararası deniz hukukuna dayanmakta ve bu hukuk aracılığıyla sınırlarını tanımlamaya çalışmaktadırlar. Ancak Arktik Bölge'de, bu yasal süreç giderek devletlerin mutlak egemenliğinden öteye geçerek, uluslararası hukukun işleyişine dayalı bir sistemin yerleşmesine zemin hazırlamaktadır (Liu, 2017: 100). Deniz ticareti, özellikle Kuzey Deniz Rotası gibi yolların açılmasıyla birlikte, Arktik'teki uluslararası deniz hukukunun merkezine yerleşmiştir. Bu durum, deniz ticaretinin küresel önemini artırmış ve bölgedeki devletlerin ticaret yolları üzerindeki egemenlik iddialarını da güçlendirmiştir. Ancak bu iddialar, uluslararası deniz hukukunun ilkelerine uygun olarak düzenlenmektedir. Arktik'te ticaret yollarının güvenli bir şekilde işletilebilmesi için, uluslararası deniz hukuku ve bölgesel işbirliği mekanizmaları devreye girmektedir (Young, 2016: 210). Arktik Konsey, bu sürecin yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Arktik Bölge, uluslararası deniz hukukunun devletsiz yönetim yapısına geçiş yapabileceği bir örnek sunmaktadır. Bu bölgede, devletlerin egemenlik iddialarını sınırlandıran ve küresel hukukun işleyişini öne çıkaran bir model gelişmektedir. Arktik Konsey gibi yapılar, bölgedeki egemenlik meselelerinin çözümünde devletlerin ötesine geçen yönetim modelleri sunarak, küresel hukuki normların uygulanmasını sağlamaktadır. BMDHS gibi uluslararası düzenlemeler, Arktik'te devletlerarası işbirliği ve devletsiz hukuk uygulamalarının temelini oluşturmaktadır. Bu durum, Arktik Bölge'nin uluslararası hukukta devletsiz bir hukuki düzenin nasıl işleyebileceğine dair önemli bir örnek olduğunu göstermektedir.

1.6. Devletlerin Müşterek Hukuku: Arktik Konsey

Arktik bölgede özel yönetim modellerinin ortaya çıkmasının ana nedeni, deniz yetki alanlarının geniş yayılımıdır. BMDHS tarafından düzenlenen çerçeve kurallar, bölgedeki kıyı

devletlerinin genellikle özelleştirilmiş düzenlemeleri formüle etmek suretiyle varlıklarını sağladığı temel oluşturur. Kanada Danimarka, Norveç, Rusya ve ABD (Arktik Beşlisi) tarafından başlangıçta alınan Orta Arktik Okyanusu'ndaki balıkçılık moratoryumu genelleştirmek kesinlikle makuldür. Ancak, Çin, Japonya, Kore, İzlanda ve AB dahil olmak üzere beş ek aktörü içeren mevcut uygulama, BMDHS'nin veya Arktik Konsey'in temel hükümlerine dayanak sağlamaması nedeniyle haklı görünmemektedir. Arktik Okyanusu'nun en geniş alanını kapsayan Orta Arktik Okyanusu, bölgedeki Kanada Danimarka, Norveç, Rusya Federasyonu ve ABD'nin Münhasır Ekonomik Bölgesi (MEB) tarafından çevrilmiştir. Orta Arktik Okyanusu, yaklaşık 2.8 milyon kilometrekarelik bir alanı kapsayarak Akdeniz Denizi'ne benzerlik göstermektedir (Exploring the Arctic Ocean Agreement, 2023). Arktik Konsey, iklim ve coğrafi koşulların aynı zamanda siyasi düzeni de etkilediği bir bölgenin siyasi duruşunu yansıtarak en uygun yönetim modeli olarak hizmet verir. Coğrafi olarak tanımlanan Arktik Yüksek Denizde yer olmaması, Arktik Kıyı Devletlerinin BMDHS hükümlerine uygun olarak bölge içinde yetki ve bölüşüm tesis etme çabalarını teşvik etmiştir. Bu hükümler, uluslararası deniz hukuku ve deniz hukukunun geleneksel kurallarının temelini oluşturur. Araştırmacılar, bölgenin dünya keşfedilmemiş fosil enerji kaynaklarının %25'ini barındırdığını ileri sürmektedir (İlbuğa, 2016: 67) ve bu da küresel devletlerin bölgeye olan ilgisini artırmaktadır.

Arktik Konsey, 19 Eylül 1996'da *Ottawa* Bildirisi ile kurulmuş olup ülkeler arasındaki çatışmaları hafifletmek ve bölgedeki siyasi çalkantıları önlemeyi amaçlamıştır. Arktik Konsey'in kuruluşu, güvenlik ihtiyaçlarına ortak bir şekilde cevap vermek ve BMDHS'de belirtilen benzersiz koşullara uygun olarak bölgesel devletlerin yetki alanlarının dışındaki açık deniz bölgelerini yönetmeyi hedeflemiştir. Uluslararası bir forum olarak, Arktik Konsey çeşitli katılımcı grupları içerir. Konsey, Arktik kıyı devletleri (Rusya, Kanada Norveç, Danimarka/Grönland ve ABD) ile Arktik Okyanusu'ta iddialarda bulunan üç ek Arktik devleti (İzlanda Finlandiya ve İsveç) içerir. Bu sekiz devlet Konsey'in daimi üyeleridir ve yalnızca bu ülkeler karar alma sürecine aktif olarak katılabilir. (İlbuğa, 2016: 67) Altı grup tarafından temsil edilen yerli halklar da daimi katılımcılar olarak dahil edilmiştir. Yukarıda bahsedilen 6 + 8 grupların dışındaki diğer devletler veya organizasyonların Konsey'de daimi katılımcı statüsü elde etmesi mümkün değildir. Diğer devletler belirli koşulları karşılamaları durumunda gözlemci üye olabilir. Şu anda gözlemci üye devletler arasında Singapur, Çin, Birleşik Krallık, Fransa, Güney Kore, Hindistan, İsviçre, İtalya, Japonya, Hollanda Polonya, İspanya ve Almanya bulunmaktadır (Exploring the Arctic Ocean Agreement, 2023). Arktik Konsey, yönetiminde uluslararası hukuk ilkelerine bağlı kalmaktadır. Genel olarak, uluslararası hukuk,

insan faaliyetlerini etkili, verimli ve adil bir şekilde yönetmeyi ve sınır ötesi sonuçları ele almaya yöneliktir (Rayfuse, 2019: 1-2).

AB'nin Arktik kıyı şeridi bulunmamasına rağmen, bölgedeki potansiyel navigasyon ve balıkçılık çıkarları göz önüne alındığında Arktik için daha kapsayıcı bir yönetim düzenlemesi alternatifi, AB'nin çıkarlarına Arktik kıyı devletleri veya hatta Arktik Konsey tarafından benimsenen bir deniz hukuku yaklaşımından daha uygun olabilir. Parlamantonun bu kapsayıcı Arktik yönetim düzenlemesi seçimi, karar tasarısında iyi yansıtılmıştır: ATS modelini Arktik için bir model olarak önermektedir. ATS, temelde Antarktika'da bilimsel araştırma yapan tüm devletlere açık olan çok kapsayıcı bir yönetim düzenlemesidir. En azından, parlamento, Arktik okyanusunun ortasında yer alan nüfussuz ve talep edilmemiş alanı kapsayan bir antlaşma fikrini önermektedir. Bu öneri, hukuken yanlış bir şekilde ifade edilmiş olsa da Arktik okyanusunun yüksek denizler ve derin deniz yatakları konusunda tüm devletlerin hak ve çıkarlara sahip olduğu göz önünde bulundurularak kapsayıcı bir Arktik yönetimi yaklaşımını benimsemektedir. AB Komisyonu ve ABD Hükümeti bile yakın zamanda yönetim alternatiflerini tartışmaya başlamıştır. Her ikisi de değişen Arktik'te daha etkili bir Arktik Konsey için bir rol öngörmekte, ancak bu aşamada Arktik'i yönetmek için kapsayıcı bir antlaşma rejimi müzakere sürecini savunmamaktadır. Ancak, her iki politika da çeşitli politika sektörlerinde daha güçlü yönetim alternatiflerini öngörmektedir. Bu, Arktik okyanusu kıyı devletleri, *Inuitler*, Avrupa Parlamentosu ve AB ve ABD yönetimlerinin gelecekteki Arktik yönetiminin nasıl olması gerektiğine dair çeşitli çerçevelendirmeleri, Arktik Konsey'in mevcut yapısını sorgulamamıza yol açar. Bu çerçevelendirmeler, Konsey'in değişip değişmeyeceği veya yavaşça yeni bir yönetim düzenlemesi veya düzenlemeleri tarafından yer değiştireceği sorularını gündeme getirmektedir.

Arktik Konsey'in mevcut yapısı, Arktik'in hızla değişen doğasıyla başa çıkma konusunda yetersiz kalabilir. Konsey, önemli ölçüde değişime dirençlidir ve mevcut kurumsal yapılar uzun bir süredir varlığını sürdürmektedir. Ancak, Arktik Konsey'in çalışma grupları, Değişen Arktik algısı temelinde hareket etmeye başlamış ve iklim değişikliğini konseyde yapılan çalışmaların merkezine yerleştirmiştir. Diğer yandan, Konsey'in sponsorluğunu yaptığı 2005 Arktik İklim Etki Değerlendirmesi (*The 2005 Arctic Climate Impact Assessment (ACIA)*) ve benzeri değerlendirmeler, Arktik'i değişen bir bölge olarak algılamak için bir katalizör olmuş ve bölgede ekonomik fırsatlar arayan devletlerin dikkatini çekmiştir (ACIA, 2005: 2). Ancak, Konsey mevcut durumu yönetmek için yeterince donanımlı değildir ve önümüzdeki yönetim zorluklarıyla başa çıkmak için ciddi bir şekilde düşünmeye başlaması gerekebilir. Arktik

Konsey'in kuruluş amacı ve yapısı, uluslararası hukukun devletsiz yönetim anlayışını destekleyen bir model sunmaktadır. Bölgesel güvenlik ihtiyaçlarına ve açık denizlerin benzersiz koşullarına cevap vermek üzere tasarlanan Konsey, sadece devletler arası bir yapı olarak değil, yerli halkların ve gözlemci üyelerin katılımıyla çok taraflı ve kapsayıcı bir yönetim mekanizması oluşturmuştur. Konsey'in yerli halkları karar alma süreçlerine dahil etmesi, geleneksel devlet odaklı yönetim anlayışını aşan, devletsiz hukukun işlerlik kazandığı bir örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yerli halkların tam karar alma yetkisi bulunmaması ve gözlemci statüsündeki devletlerin sınırlı katılımı, uluslararası hukukun devlet merkezli doğasının yerel ve küresel yönetim üzerinde devam eden etkisini ortaya koymaktadır. Bu durum, Arktik Konsey'in, devletsizlik kavramını modern yönetim çerçevesinde yeniden düşünmek için önemli bir laboratuvar olduğunu göstermektedir. Konsey, yerli halkların bu değerli katkılarını tanımak ve onları karar alma süreçlerine daha fazla dahil etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, yerli halk temsilcileri ve liderleri, Konsey toplantılarına davet edilerek görüş ve önerilerini paylaşma fırsatına sahip olmuşlardır. Uluslararası yasa yapma süreçlerine katılım söz konusu olduğunda uluslararası hukukun yerli halklar için çok da umut verici bir yol olmadığı görülmektedir. Yerli halklar devlet oluşturmazlar. Aslında çok azının devlet olma hevesi vardır ve çoğu mevcut ulus-devletler içinde bir tür özyönetim kurmaya çalışmaktadır. Ancak devlet statüsü olmadan yerli halklar uluslararası yasa yapma süreçlerinde söz sahibi olamamaktadır. Uluslararası politika oluşturma sürecine katılan diğer gruplarla birlikte düzenli olarak sivil toplum kuruluşları olarak kategorize edilirler ve bu sürece katılımda çok sınırlı haklara sahiptirler. Bu ikili temsil yapısı adaletsiz ve tuhaf sonuçlara yol açmakta, sanayi ve çevre dernekleri yerli halklarla aynı kefeye konulmaktadır (Koivurova ve Heinämäki, 2006: 103).

Yaklaşık 30 yıldır, uluslararası alanda önem kazanan bir norm yaratma yöntemi olan yumuşak hukuk, bağlayıcı uluslararası anlaşmalara varılmadan aktörlerin norm oluşturma sürecini ifade eder. Bu yöntem, genellikle deklarasyonlar ve eylem programları gibi geniş ve belirsiz normatif rehberlik içeren metinlerle ortaya çıkar. Yumuşak hukuk, uluslararası hukukun kaynakları arasında yer alıp almadığı ve normların ne kadar bağlayıcı olduğu konusunda tartışmalara neden olmuştur. Ancak, uluslararası iş birliğinde yaygın olarak kullanılan bu yöntem, katılımcılar arasında normların yasal olarak bağlayıcı olmasa da siyasi olarak bağlayıcı olduğu fikrini destekler. Yumuşak hukuk, zaman içinde daha katı hukuka dönüşen normların geliştirilmesinde ilk adım olarak kabul edilirken, bağlayıcılığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır (Koivurova ve Heinämäki, 2006: 103). 2007'de BM Genel Kurulu

tarafından kabul edilen BM Yerli Halkların Hakları Bildirgesi, yerli halkların kültür, dil, kimlik, sağlık, eğitim, istihdam ve diğer önemli konularda haklarını belirler. Bu haklar arasında madde üç, yerli halkların siyasi statülerini serbestçe belirleme ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini serbestçe sürdürme haklarını tanıırken, dördüncü madde, yerli halklara iç ve yerel işlerine ilişkin özerklik veya özyönetim hakkını, beşinci madde ise siyasi, hukuki, ekonomik, sosyal ve kültürel kurumlarını koruma ve güçlendirme haklarını korur (Fondahl ve diğerleri, 2015: 12).

Yerli halkların katılımı için uzun zamandır sivil toplum örgütü muamelesi yapan uluslararası hukuka farklı bir bakış Arktik Konsey sayesinde kazandırılmıştır. Bu egemenliğe karşı direniş her zaman mevcuttu, ancak son yarım yüzyılda güç kazandı ve 1970'lerden bu yana Arktik'in yerli halkları hem özyönetim hem de ulusal ve uluslararası düzeyde siyasi katılımı önemli kazanımlar elde ettiler (Fondahl ve diğerleri, 2015: 12). Yerli halk örgütlerinin gözlemci olarak katıldığı daha önceki politikaların aksine, Bildirge yeni bir daimi katılımcı kategorisi yaratmıştır. Paragraf 2 şunu öngörmektedir: *Aleut Uluslararası Derneği*, Arktik *Athabaskan* Konseyi, Uluslararası *Gwich'in* Konseyi, *Inuit Circumpolar* Konseyi, Rusya Kuzey Yerli Halkları Birliği ve *Saami* Konseyi Arktik Konsey'in Daimi Katılımcılarıdır. Daimi katılım, çoğunluğu Arktik yerlilerinden oluşan diğer Arktik yerli halk örgütlerine de eşit derecede açıktır. Daimi katılımcı kategorisinin, Deklarasyon'un 3. paragrafında tanımlanan gözlemci kategorisinden ayırt edilmesi ve Konsey'deki Arktik yerli temsilcileriyle aktif katılım ve tam istişare sağlamak için oluşturulması oldukça önemlidir (Koivurova ve Heinämäki, 2006: 104). Arktik Konsey'in çalışmaları yumuşak hukuka dayandığı için, devletler yerli halklara ulusal statülerini daha iyi yansıtan bir statü vermeye daha istekli olabilirler (Koivurova ve Heinämäki, 2006: 105).

Arktik Bölge'de çevre ve kaynak yönetimi, devletler arası iş birliği ve uluslararası hukuk temelleri üzerine kurulmuş bir sistemle yürütülmektedir. Arktik Konsey, bölgedeki çevresel dengeyi korumak ve doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanımını sağlamak amacıyla devletlerin rızasına dayalı, gönüllü iş birliği ile işleyen bir mekanizmadır. Bu yapı, devletsiz bir hukuk düzeni gibi işleyerek devletlerin egemenlik yetkilerini sınırlamaları ile işler hale gelmektedir (Koivurova, 2013: 18). Arktik Bölge'de çevresel koruma ve kaynak yönetimi, uluslararası hukuk ve devletlerin bu hukuka taraf olma iradesine dayanır. BMDHS Arktik'teki deniz alanlarının kullanımına dair temel kurallar ortaya koysa da bu düzenlemeler devletlerin rızasına dayanır. Konseyin kararları bağlayıcı olmamakla birlikte, uluslararası toplum ve taraf devletler arasında bir fiili bağlayıcılık oluşur, çünkü kararlar çevresel sürdürülebilirlik ve

küresel barışa katkı sağlamaktadır (Young, 2016: 43). Konseyin meşruiyeti, devletlerin bu rızası ve iş birliği istekliliğinden kaynaklanır. Her ne kadar konseyin kararları yasal bağlayıcılık taşımasa da taraf devletlerin çevre ve kaynak yönetiminde ortak hareket etme eğilimi meşruiyeti güçlendirir. Devletler, Konsey'in sunduğu uluslararası iş birliği platformu üzerinden ulusal çıkarlarını gözetirken, çevresel koruma ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de yerine getirmektedirler.

Arktik Bölge'deki zengin doğal kaynaklar (petrol, doğal gaz, mineraller), uluslararası ticaret ve ekonomik faaliyetlerin bölgeye yönelmesine neden olmaktadır. Kuzey Deniz Yolu, ticaretin hızlanması ve maliyetlerin düşmesi açısından önemli bir ticaret rotası haline gelmiştir. Ancak bu tür ticari faaliyetler, bölgenin ekosistemine büyük zarar verme potansiyeline sahiptir. Arktik Konsey, bu faaliyetlerin çevresel etkilerini denetlemek için uluslararası iş birliği ve çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine dayalı düzenlemeler yapmaktadır (Young, 2016: 49). Konseyin kararları, devletler arası çıkar dengesi etrafında şekillendiği için yerli halkların ihtiyaçlarının göz ardı edilmesi riski bulunmaktadır. Bu noktada yerli halkların haklarını koruyacak uluslararası düzenlemelerin uygulanması ve devletlerin bu düzenlemeleri benimsemesi önemlidir (Koivurova, 2013: 19). Arktik Konsey, uluslararası hukuk ve devletler arası iş birliğine dayalı olarak çevre ve kaynak yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu kararların bağlayıcılığı ve meşruiyeti, devletlerin egemenlik yetkilerini gönüllü olarak sınırlandırmaları ile mümkündür. Arktik Konsey'in yerli halkların haklarını ve çıkarlarını koruma çabaları, devletlerin iş birliği ve uluslararası hukuk çerçevesinde şekillenirken, bu sürecin daha fazla yerel katılım ve denetimle güçlendirilmesi gerekmektedir (Kaya, 2018: 102). Arktik Konseyi, üye devletlerin yanı sıra yerli halkların daimi katılımcı olarak temsil edildiği, müşterek yönetime dayalı bir yapı sunmaktadır.

2. Uzak Hukuku

Uzak hukuku, devletler arasında olduğu kadar devlet dışı aktörler, özel şirketler ve uluslararası kuruluşlar arasında uzayın barışçıl kullanımı, kaynakların paylaşımı, çevrenin korunması ve insanlığın ortak çıkarlarını gözetme amacıyla oluşturulan bir hukuk dalıdır. Uzak, hiçbir devletin egemenliği altında değildir ve bu nedenle uzak hukuku, uluslararası hukukun bir alt dalı olarak gelişmiştir. Uzak hukukunun temel ilkeleri, devlet egemenliğinin dışında kalan ve uluslararası iş birliği çerçevesinde faaliyetlerin sürdürüldüğü bir alan olarak belirlenmiştir. 1967 yılında yürürlüğe giren Dış Uzak Antlaşması (*Outer Space Treaty*), uzak hukukunun temel çerçevesini çizer. Bu antlaşmaya göre, uzak, tüm insanlığın ortak malıdır ve hiçbir devlet

uzay üzerinde egemenlik iddiasında bulunamaz (United Nations, 1967: 1. ve 2. madde). Uzay hukuku, uzayın keşfi ve kullanımında devletlerin ve özel aktörlerin sorumluluklarını belirlerken, aynı zamanda uluslararası barış ve güvenliği korumayı hedefler. Uzay, dünya yüzeyindeki egemen devlet sınırlarının ötesinde bir alan olduğu için, buradaki faaliyetler uluslararası iş birliğine dayanmak zorundadır. Hiçbir devlet uzayı tek başına sahiplenemez ve bu nedenle uzay hukuku, devletler arası ilişkilerin ötesinde, insanlığın ortak çıkarlarını gözetten bir yapı kurar (Fawcett, 1968: 45).

2.1. Devlet Egemenliğinin Ötesinde Uzay Hukuku

1967 tarihli Dış Uzay Antlaşması'na (*Outer Space Treaty*) göre, uzay hiçbir devletin egemenliğinde olamaz ve devletler uzayda kendi egemenlik haklarını ilan edemezler. Bu, uluslararası hukukun temel ilkelerinden biri olan *res communis* ilkesine dayanır. *Res communis* ilkesi, denizlerin özgür kullanımı ve uluslararası hava sahası gibi, hiçbir devletin egemenliği altına girmeyen alanları ifade eder. Aynı ilke uzay için de geçerlidir ve bu alan, devletler arasında ortak kullanım için tahsis edilmiştir (United Nations, 1967: 2. madde). Buna göre, uzayın keşfi ve kullanımı, yalnızca devletlerin değil, tüm insanlığın yararına olacak şekilde düzenlenmelidir. Bu bağlamda uzayda faaliyet gösteren devlet dışı aktörler (şirketler, araştırma kuruluşları ve diğer özel tüzel kişiler), ulusal devletler tarafından sorumlu tutulmakla birlikte, uluslararası hukuk çerçevesinde de düzenlenir. Herhangi bir devletin doğrudan uzayda egemenlik iddiasında bulunamaması, bu alanın hukuki olarak özgün bir yapıya sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla uzay hukuku, devletlerin ve devlet dışı aktörlerin uluslararası sorumluluklarını netleştiren bir hukuk dalı olarak öne çıkar (Jakhu, 2010: 23).

Bir devletin uzayda kurduğu bir tesis veya yerleşke üzerinde egemenlik iddiasında bulunması uluslararası hukuka aykırıdır. Bunun yerine, devletler uzayda yapılan her türlü faaliyet için, Birleşmiş Milletler bünyesindeki Uzayın Barışçıl Kullanımı Komitesi'ne rapor vermek zorundadırlar (Lyal ve Larsen, 2018: 72). Uzayın insanlık adına kullanılması ilkesi, uzay hukukunun temel taşlarından biridir. Devletler, uzaydaki faaliyetlerinde yalnızca ulusal çıkarlarını gözetemezler; bu faaliyetler, tüm insanlığın ortak yararına hizmet etmek zorundadır (Gabrynowicz, 2004: 1055). Ayrıca, devletler uzayda özel şirketlerin faaliyetlerini kontrol etmek ve denetlemek zorundadırlar. Bu, devletlerin uluslararası sorumluluğunun bir parçasıdır. Örneğin, 2015 yılında ABD tarafından kabul edilen Uzay Madenciliği Yasası (*Space Resource Exploration and Utilization Act*), özel şirketlerin uzayda elde ettikleri kaynaklar üzerinde mülkiyet hakkı talep etmelerine izin vermekte, ancak bu kaynakların mülkiyeti yine de devlet

egemenliğinin dışında kalmaktadır. Bu bağlamda uzay hukuku, devletlerin egemenlik iddialarını dışlayarak insanlığın ortak çıkarlarını merkeze alan bir yönetim sistemi oluşturur. Uzay, hiçbir devletin mülkiyetinde olmadığı için, buradaki düzenlemeler devletsiz bir müşterek hukuk yapısının çağdaş bir örneğini sunar. Bu yapı, uluslararası iş birliğini teşvik ederken, bireyler ve devletler üstü bir hukuki düzenin nasıl işleyebileceğine dair önemli bir model oluşturmaktadır.

2.2. Uzayda Uluslararası İş Birliği ve Devletsiz Hukuk

Uzayda uluslararası iş birliği, uzayın tüm insanlık için barışçıl kullanımını sağlamak amacıyla önem taşır. Hiçbir devletin uzay üzerinde egemenlik iddiasında bulunamaması, devletler ve devlet dışı aktörler arasında daha yoğun bir iş birliği ihtiyacını doğurur. Uzay hukuku, devletler arasında değil, devletlerin ötesinde bir düzeni ifade eder. Uluslararası uzay hukuku, devletsiz bir hukuk alanı olarak, devletlerin egemenliğinden bağımsız bir şekilde insanlığın ortak çıkarlarını gözetir (Jakhu ve Pelton, 2010: 123). Bu iş birliğinin bir örneği, 1998'de başlatılan Uluslararası Uzay İstasyonu (ISS) projesidir. Bu proje, ABD, Rusya, Japonya, Kanada ve Avrupa Uzay Ajansı gibi devletlerin ve uluslararası kuruluşların iş birliği ile hayata geçirilmiş ve uzayın barışçıl kullanımının bir sembolü haline gelmiştir. ISS, devletler arasındaki sınırların ötesinde, tüm insanlık için bilimsel araştırma yapmak amacıyla kullanılan uluslararası bir platformdur. Bu, uzayda devlet egemenliği olmaksızın bir tür uluslararası iş birliği düzeninin nasıl işleyebileceğini göstermektedir.

Uzay hukuku ayrıca, uzayın çevresel olarak korunmasını ve kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını da kapsar. Bu nedenle, devletler uzaydaki faaliyetlerini çevresel etkiler açısından da değerlendirmek zorundadır. Uzayda gerçekleştirilen faaliyetler, Dünya üzerindeki çevresel dengeleri etkileyebilir ve bu nedenle, uzay hukuku bu faaliyetlerin denetlenmesi ve düzenlenmesi için uluslararası bir çerçeve oluşturur. Ay Antlaşması (*Moon Agreement*, 1979), Ay ve diğer gök cisimlerinin yalnızca barışçıl amaçlarla kullanılmasını şart koşar ve bu cisimler üzerinde hiçbir devletin egemenlik iddia edemeyeceğini belirtir (United Nations, 1979: 11. madde). Bu bağlamda uzay kaynaklarının çıkarılması ve kullanılması, ancak uluslararası iş birliği çerçevesinde mümkün olabilir. Uluslararası iş birliği çerçevesinde devletlerin uzayda sorumlulukları, uzay hukukunun en temel unsurlarından biridir. Herhangi bir devletin veya özel şirketin uzayda yaptığı faaliyetler, yalnızca ulusal çıkarları değil, tüm insanlığın çıkarlarını gözetmelidir. Bu nedenle uzay hukuku, devletsiz bir hukuk anlayışının geliştiği bir alan olarak

değerlendirilebilir. Bu alan, devletlerin kendi egemenlik çıkarlarını geri plana iterek ortak bir hukuk düzeni çerçevesinde birlikte hareket edilmesini zorunlu kılar (Marchisio, 2015: 88).

3. Spor Hukuku

Spor hukuku, özellikle uluslararası spor organizasyonlarının koyduğu kurallar, düzenlemeler ve tahkim sistemi ile devletlerin doğrudan müdahil olmadığı, kendi kendini düzenleyen bir hukuk sistemi olarak gelişmiştir. Bu, spor hukuku alanını devlet egemenliği ve yargısından bağımsız, uluslararası aktörler tarafından yönetilen bir alan haline getirmektedir. Spor hukuku, bu yönüyle, modern hukuk sistemlerinde devletsiz hukuka geçişin somut bir örneği olarak kabul edilebilir. Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği (FIFA) ve Avrupa Futbol Federasyonları Birliği (UEFA) gibi uluslararası spor kurumları, devletlerden bağımsız şekilde spor dünyasını düzenler, denetler ve spor hukuku çerçevesinde uyuşmazlıkları çözerler. Bu geçiş süreci, spor hukukunun modern uluslararası ilişkilerde ve hukuk sistemlerinde nasıl önemli bir örnek sunduğunu gösterir.

3.1. FIFA: Uluslararası Sporun Devletsiz Düzenleyicisi

FIFA, futbolun küresel düzeyde düzenlenmesi için en önemli kurumlardan biridir. Devletler, futbolu yönetmek için FIFA'nın koyduğu kurallara tabidir ve FIFA'nın kurallarına göre hareket ederler. FIFA'nın en önemli özelliği, devletlerden bağımsız bir şekilde spor dünyasını düzenleyebilmesidir. Örneğin, FIFA, ulusal federasyonların hükümet müdahalesine izin vermemesini talep eder. Eğer bir ulusal federasyon, hükümet müdahalesi nedeniyle bağımsızlığını kaybederse, FIFA bu federasyonu uluslararası müsabakalardan men edebilir (FIFA, 2016: 16). Bu, FIFA'nın devletlerin spor üzerindeki etkisini sınırlama yetkisine sahip olduğunu gösterir ve spor hukukunun devletsiz bir yapı olarak işleyişinin somut bir örneğidir. FIFA'nın disiplin ve lisanslama kuralları da tamamen uluslararası düzeyde düzenlenir. Bu kurallar, sporcular, kulüpler ve federasyonlar için bağlayıcıdır ve FIFA'nın tahkim sistemi (*CAS-Court of Arbitration for Sport*) aracılığıyla uyuşmazlıklar çözülür. Ulusal mahkemelerin müdahil olmadığı bu yapı, spor hukukunun devletsiz yapısının nasıl işlediğini gösterir. Örneğin, FIFA'nın ırkçılık, doping, şike veya mali düzenlemeler konusundaki disiplin kararları, ulusal yargı mercileri tarafından değil, CAS tarafından çözülür. Bu, FIFA'nın küresel ölçekte bir düzenleyici ve denetleyici otorite olarak devletlerin yargı sistemlerinden bağımsız olarak spor hukuku alanını düzenlediğini ortaya koyar (Morrow, 2014: 92).

Günümüzde spor hukukunun devletsiz yapısının belki de en önemli örneği, FIFA'nın futbolcuların uluslararası transfer süreçlerini yöneten *Transfer Matching System* (TMS) platformudur. Bu sistem, futbolcuların transfer süreçlerinin şeffaf ve düzenli bir şekilde yönetilmesini sağlar ve FIFA'nın küresel ölçekte devletsiz bir düzenleyici otorite olarak ne kadar etkili olduğunu gösterir. Devletlerin yasal müdahaleleri olmaksızın FIFA'nın bu sistemi, futbolcuların transferlerinin uluslararası kurallar çerçevesinde gerçekleşmesini sağlar (Sugden ve Tomlinson, 1998: 109).

3.2. UEFA: Avrupa Spor Hukukunun Devletsiz Yapısı

UEFA, Avrupa'daki futbol faaliyetlerinin düzenlenmesinde ve denetlenmesinde birinci derecede sorumlu kuruluştur. UEFA, devletlerin veya hükümetlerin doğrudan müdahalesine izin vermeyen bir yapıda faaliyet gösterir ve bu yönüyle devletsiz bir hukuk düzeni oluşturur. UEFA'nın spor hukuku alanındaki temel ilkeleri, rekabetin adil olmasını sağlamak, disiplin cezalarını uygulamak ve sporcuların haklarını korumaktır. Devletler, UEFA'nın kararlarına ve düzenlemelerine müdahale edemez ve UEFA, Avrupa spor hukukunun devletsiz yapısını pekiştiren bir otorite olarak işlev görür (UEFA, 2020: 35). UEFA'nın finansal düzenlemeler ve *Financial Fair Play* (FFP) kuralları, devletlerin müdahale edemeyeceği bir devletsiz hukuk düzeninin önemli bir örneğidir. FFP kuralları, kulüplerin mali açıdan sürdürülebilir olmalarını sağlamak amacıyla UEFA tarafından geliştirilmiştir ve bu kuralların uygulanması devletlerden bağımsız olarak gerçekleşir. Bu düzenleme, devletlerin spor kulüplerinin mali işleyişine karışamayacağını, UEFA'nın mali denetim ve ceza uygulamalarında tamamen bağımsız hareket ettiğini gösterir (Müller, Lammert ve Hovemann, 2012: 67). Örneğin, UEFA, bir kulübün FFP kurallarını ihlal ettiğini tespit ederse, o kulüp Avrupa kupalarından men edilebilir ve bu karar ulusal mahkemeler tarafından değiştirilmez.

Spor hukukunun devletsiz yapıdaki en önemli unsurlarından biri de UEFA'nın disiplin komitesidir. UEFA Disiplin Komitesi, şike, doping, ırkçılık ve diğer disiplin ihlallerine ilişkin kararlar alır ve bu kararlar, devletlerin müdahalesine açık değildir. Disiplin komitesinin verdiği kararlar, CAS tarafından incelenebilir ve bu sistem, spor hukuku içindeki devletsiz hukukun nasıl işlediğini somut bir şekilde ortaya koyar (Gardiner ve diğerleri, 2011: 144). Devletler, UEFA'nın kararlarına karşı çıkamaz ve bu kararların uygulanması spor hukukunun bağımsız yapısına bağlıdır.

3.3. Günümüz Spor Hukuku ve Devletsiz Hukuka Geçiş

Spor hukuku, uluslararası düzeyde devletsiz bir hukuk yapısının en iyi örneklerinden biridir. FIFA ve UEFA gibi kuruluşlar, spor dünyasında devletlerin egemenliğinden bağımsız olarak faaliyet gösteren uluslararası düzenleyici otoriteler olarak işlev görürler. FIFA, dünya genelindeki futbol faaliyetlerini düzenleyen üst çatı örgütü iken, UEFA, Avrupa kıtasındaki futbolun organizasyonu ve gelişiminden sorumlu bölgesel bir federasyondur. UEFA, FIFA'ya üye olan altı kıtasal konfederasyondan biridir ve Avrupa ülkelerindeki futbol federasyonlarını temsil eder. İki kuruluş arasında yetki paylaşımı bulunmakla birlikte, FIFA dünya çapında düzenlenen turnuvalar (örneğin FIFA Dünya Kupası) üzerinde nihai otoriteye sahipken, UEFA kendi bölgesindeki organizasyonları (örneğin UEFA Şampiyonlar Ligi ve Avrupa Şampiyonası) yönetir. Her iki kuruluş, futbolun evrensel kurallara göre oynanmasını sağlamak ve futbolu tüm dünyada yaygınlaştırmak için iş birliği yapar. Günümüzde spor dünyasında devletlerin etkisi giderek azalırken, spor hukuku alanında uluslararası organizasyonların önemi artmaktadır. Bu durum, modern hukuk sistemlerinin devletsiz hukuka geçişinde önemli bir aşama olarak kabul edilebilir. Örneğin, FIFA ve UEFA'nın kurallarına göre bir federasyonun hükümet müdahalesine uğraması, o federasyonun FIFA veya UEFA tarafından tanınmamasına ve uluslararası müsabakalardan menedilmesine yol açabilir. Bu, devletlerin spor üzerindeki etkisinin azaldığını ve uluslararası spor hukukunun bağımsız bir yapı haline geldiğini göstermektedir (Parrish, 2013: 159).

Devletsiz hukuk yapısının gelişmesi, spor dünyasında sadece futbol ile sınırlı kalmamış, diğer spor dallarında da benzer süreçler yaşanmıştır. Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC), Dünya Anti-Doping Ajansı (WADA) gibi kuruluşlar da spor hukukunun özerkliğini sağlayarak devletsiz hukuka katkı sağlayan önemli aktörlerindendir. Bu kuruluşlar, devletlerin müdahalesi olmaksızın spor dünyasını düzenlemekte ve uluslararası iş birliğini geliştirmektedir. Bu bağlamda spor hukuku, modern dünyada devletsiz hukuka geçişin önemli bir örneği olarak değerlendirilebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GELECEKTE DEVLETSİZ HUKUK VE FÜTÜRİST YAKLAŞIMLAR

1. Fütürist Hukuk ve Gelecek Devletsiz Hukuk Yaklaşımları

Fütürist devletsiz hukuk yaklaşımı, teknoloji ve dijitalleşmenin sunduğu olanaklar doğrultusunda devletin merkezi otoritesine ihtiyaç duyulmadan hukuki süreçlerin tamamen otomatikleştirildiği bir sistemi tanımlar. Bu sistemde hukuki düzenlemeler dijital platformlar, yapay zeka ve *blockchain* gibi araçlarla gerçekleştirilir. Teknolojinin sunduğu otonom çözümler, hukukun merkezi bir otorite olmadan da işleyebileceği bir zemin oluşturur. Fütürist devletsiz hukuk, teknolojinin sunduğu olanaklara dayanarak daha şeffaf, hızlı ve sınır tanımayan bir hukuk düzeni öngörmektedir.

Gelecek devletsiz hukuk yaklaşımı ise devletin tamamen devre dışı kaldığı bir hukuk anlayışını ifade eder. Bu yaklaşımda teknoloji önemli bir rol oynasa da merkezi unsur, bireyler ve toplumlar arası doğrudan anlaşmalara dayanmaktadır. Bu sistem, devletin müdahalesine gerek duymadan toplumsal mutabakatlar ve yerel normlar aracılığıyla hukukun sürdürülmesini savunur (Coulthard, 2014: 94). Devletin olmadığı bir ortamda bireylerin kendi kendine yetebileceği sosyal yapılar hukukun işlemesi için yeterli görülmektedir. Bu modelde hukukun meşruiyeti, teknolojiye değil, toplumsal sözleşmelere ve yerel düzenlemelere dayanmaktadır. Fütürist devletsiz hukuk, teknolojiyi (yapay zeka, *blockchain*, dijital kimlikler) merkezine alırken, gelecek devletsiz hukuk daha çok yerel toplulukların kendine yeterliliğine ve sosyal normlara dayanan bir hukuk düzeni önermektedir. Fütürist devletsiz hukuk, küresel ölçekte sınır tanımayan bir dijital hukuk sistemi yaratmayı hedeflerken, gelecek devletsiz hukuk yerel, topluluk temelli çözümlere odaklanmaktadır. Fütürist devletsiz hukuk, teknolojinin tarafsızlığı ve güvenliğine dayanarak meşruiyet kazanırken, gelecek devletsiz hukuk toplumların ortak kabulüne ve geleneksel sosyal yapıların gücüne dayanmaktadır (Shirky, 2015: 115). Her iki yaklaşım da geleceğin hukuk sistemlerine katkı sağlayabilecek potansiyele sahiptir.

2. Geleceğin Otoritesiz Hukuk Sistemleri

Gelecekte, blockchain ve yapay zeka gibi teknolojilerin yaygınlaşması, dijitalleşen hukukun merkezi devlet otoritesini zayıflatabileceği yönünde bir beklenti yaratmaktadır. Bu teknolojiler, hukuki süreçlerin merkezi otoriteler yerine otomatikleşmiş ve tarafsız sistemler tarafından yürütülmesine olanak tanıyabilir. Bu bağlamda, yerel toplulukların kendi hukuki sistemlerini kurma eğilimlerinin artması olasıdır. Bu sistemler, topluluk içindeki sosyal normlara ve ihtiyaçlara göre şekillenebilir, küçük topluluklar arasında karşılıklı güven ve sosyal sözleşmelere dayalı bir hukuk yapısının gelişmesine zemin hazırlayabilir. Böyle bir yapı, gelecekte devletin müdahalesine gerek duymadan işleyebilecek sistemler ortaya çıkarabilir (Coulthard, 2014: 92). Ayrıca, akıllı sözleşmelerin gelecekte hukuki anlaşmazlıkları çözmede kilit bir rol oynama potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir. Bu sözleşmeler, belirli koşullar gerçekleştiğinde kendiliğinden yürürlüğe girerek işlemleri otomatik olarak gerçekleştirme yeteneğine sahiptir.

2.1.Küresel Şirketlerin Hukuki Evrimi

Küresel şirketler, ulusal hukuka olan bağımlılığı azaltarak kendi düzenleyici sistemlerini kurmaya başlayabilirler. Bu sistemler, ticari anlaşmazlıklar ve iş süreçleri için kendi kurallarını belirleyen özel şirket hukuku olarak evrilebilecektir. Gelecekte büyük küresel şirketler, dijital platformlar üzerinde kendi düzenleyici mekanizmalarını geliştirerek, devletlerin yetkilerini zayıflatabilir. Örneğin, teknoloji şirketleri küresel dijital hizmetler sundukça, bu şirketler arası anlaşmalar ve yaptırımlar, devlet otoriteleri yerine şirketler tarafından belirlenen kurallarla yürütülebilir. Bu durum, devlet egemenliği kavramını köklü şekilde değiştirebilir (Shirky, 2015: 112).

Metaevren (*metaverse*) gibi sanal dünyalar, küresel şirketlerin kendi iç hukuk sistemlerini geliştirmeleri için yeni bir alan açabilir. Bu sanal evrenlerde şirketler, kendi sanal yasalarını ve düzenlemelerini uygulayabilir ve kullanıcıların bu sanal ortamlardaki faaliyetleri, gerçek dünyadaki yasal düzenlemelerden bağımsız olabilir. Böylece, küresel şirketler dijital ortamlarda kendi hukuki düzenlerini kurabilir ve bunları bağımsız olarak uygulayabilir (Ball, 2022: 59). Çok uluslu şirketlerin evrimi, küreselleşmenin etkisiyle ekonomik, sosyal ve hukuki yapılar üzerindeki değişimlerle yakından ilişkilidir. Özellikle 20. yüzyıldan itibaren, şirketler küresel ölçekte ekonomik aktörler haline gelmiş ve ulus devletlerin yetki alanlarının ötesine geçerek uluslararası ticaret, çevre, insan hakları ve iş hukuku gibi alanlarda belirleyici roller

üstlenmeye başlamışlardır. Bu dönüşüm, hukuk ve yönetim yapılarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Çok uluslu şirketlerin devletsiz bir hukuk modeli oluşturması, devlet otoritelerinin üzerinde bir güç yaratma potansiyelini taşır. Bu şirketler, kendi iç düzenlemelerini ve denetim sistemlerini oluşturarak, devletin kontrolünden bağımsız bir ekonomik ve hukuki yapı yaratır. Bu, devletsiz hukukun gelecekte nasıl işleyeceğine dair bir örnek sunmaktadır (Strange, 1996: 115). Tarihte, ticaretin düzenlenmesi için önemli bir rol oynayan ilk yapılar, ticaret loncaları ve tacir birlikleri idi. Bu örgütlenmeler, ticari faaliyetlerin düzenlenmesi, uyuşmazlıkların çözümü ve ticari standartların belirlenmesi gibi görevleri üstlenmişlerdir. Ancak, Sanayi Devrimi ve ulus devletlerin yükselişiyle birlikte şirketlerin yapıları da değişmeye başlamıştır. 1600 yılında kurulan İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi, yalnızca ticaretle ilgilenmek yerine Hindistan'da bir devlet gibi davranarak ekonomik ve siyasi kontrolü ele geçirmiştir. Bu, devletsiz hukuk yapılarının erken bir örneği olarak değerlendirilebilir (Encyclopaedia Britannica, 2024).

Sanayi Devrimi ile şirketlerin yapıları karmaşıklaşmış, anonim ve limited şirketler gibi daha büyük yapılar ortaya çıkmıştır. Özellikle sınırlı sorumluluk, bu dönemde şirketlerin daha fazla sermaye biriktirmesini sağlamış ve daha geniş çapta faaliyet göstermelerine olanak tanımıştır. Şirketlerin bu dönemde kazandığı güç, ulus devletlerin ekonomik alanda üzerindeki etkisini sınırlamaya başlamıştır. 20. yüzyılın sonlarından itibaren, küreselleşme süreci hızlanmış ve çok uluslu şirketler, ulusal ekonomilerdeki etkilerini artırarak küresel ölçekte ekonomik ve siyasi güç kazanmaya başlamıştır. Bordo ve diğerlerinin (1999: 686) belirttiği gibi, çok uluslu şirketler yabancı pazarlara girerek ve yüz milyonlarca yeni müşteriye erişerek ekonomik yapıyı dönüştürmüşlerdir. Bu şirketler, ulusal düzenleyici yapıları aşan faaliyetleri ile devlet dışı aktörler olarak küresel ekonomik ve hukuki düzeni şekillendirmeye başlamıştır. Çok uluslu şirketlerin artan gücü, özellikle küresel ticaret ve dijitalleşmenin etkisiyle, devlet otoritesine bağımlı olmayan bir hukuk yapısı doğurmuştur. Bağımsız olarak kendi düzenleyici yapılarını kurmalarına olanak tanımaktadır. Çok uluslu şirketlerin devletsiz bir hukuk modeli oluşturması, devlet otoritelerinin üzerinde bir güç yaratma potansiyelini taşır. Çok uluslu şirketler kendi iç düzenlemelerini ve denetim sistemlerini oluşturarak, devletin kontrolünden bağımsız bir ekonomik ve hukuki yapı yaratır. Bu, devletsiz hukukun gelecekte nasıl işleyeceğine dair bir örnek sunmaktadır (Strange, 1996: 115).

Çok uluslu şirketler, sadece ekonomik alanlarda değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel sorumluluk alanlarında da önemli roller üstlenmişlerdir. Sürdürülebilirlik projeleri, insan hakları ihlallerine karşı duruşlar ve çevreyi koruma girişimleri gibi alanlarda bu şirketler devletler üstü bir yönetim modelini uygulamaktadırlar. Son yüzyılda küreselleşmeyle birlikte

şirketlerin faaliyet alanları genişleyerek *multinasyonel* şirketler ortaya çıkmıştır. Bu durum, farklı ülkelerdeki hukuki düzenlemelerin ve uluslararası ticaretin karmaşıklığını artırdı. Küreselleşme bizatihi yeni değildir: yenilik, ulusal hükümetlerin direnişi yerine talebi doğrultusunda ne kadar ilerlediğidir. Birçok devlet hükümeti, iç düzenlemelerini küreselleşmeyi kısıtlamaktan ziyade teşvik etmeye yönelik gözlerle yeniden düzenlemek için düzenlemelerin gevşetilmesi, özelleştirme ve liberalleştirme benimsemişlerdir. Günümüzde, şirketlerin toplumsal ve çevresel sorumluluklarına yönelik beklentiler arttı. Şirketlerin sürdürülebilirlik ilkelerini benimsemeleri, çevresel etkilerini azaltmaya yönelik çabaları ve sosyal sorumluluk projelerine yatırım yapmaları beklenmektedir. Dünya pazarı odaklı politikaları destekleyerek, sadece kendi şirketlerine değil, aynı zamanda dünyanın kaynaklarını etkili bir şekilde kullanabilen uluslararası kurumların gelişimini teşvik edeceklerdir (Powers Jr, 1968: 15).

Bu evrim süreci, şirketlerin işleyişinde ve hukuki statülerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Şirketlerin faaliyetlerini yürütürken çeşitli düzenlemelere ve yasalara uymaları gerekmektedir ve bu, şirketlerin hukuki evrimi sürecindeki belirgin bir özelliktir. Çok uluslu şirketlerin çıkarlarını ayrıcalıklı hale getirdiği görülen bir süreç, normatif ve operasyonel cephelerde muhalefet yaratmaya başlamıştır. Normatif olarak, dünya nüfusunun sadece küçük bir yüzdesinin küreselleşmenin nimetlerinden faydalanabileceği, önemli eşitsizlik endişeleri yaratmıştır. İnsan haklarını ihlal eden, asgari geçim düzeyinde ücretler ödeyen ve çevreye kötü muamelede bulunan tartışmalı davranışların ortaya çıkması, küreselleşmenin karanlık yüzünün sembolik özünü oluşturmuştur (Eden ve Lenway, 2001: 390). Çok uluslu şirketlerin gelişimi, küresel ekonomide devletsiz hukuk yapılarının nasıl şekillenebileceğini göstermektedir. Tarihsel olarak Doğu Hindistan Şirketi gibi örneklerden modern dijitalleşmiş şirketlere kadar, şirketler ekonomik ve hukuki yapıların yeniden şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreç, devletlerin otoritesini zayıflatmış ve çok uluslu şirketler devletsiz hukuk yapıları inşa ederek küresel düzeni kendi çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemeye başlamıştır.

2.2. Topluluk Bazlı Devletsiz Yönetim

Topluluk bazlı devletsiz yönetim modeli, merkezi devlet otoritesine ihtiyaç duymadan yerel toplulukların kendi kendini yönetebileceğini savunan teoriler üzerine kuruludur. Bu teoriler, bireylerin karşılıklı sorumlulukları, sosyal normlar ve yerel gelenekler temelinde bir hukuk ve yönetim sistemi oluşturabileceğini öne sürer. Bu yaklaşımda devletin otoritesi yerel yönetimler tarafından devralınır ve merkezi hükümetin rolü tamamen ortadan kalkar. Bu

modelde, topluluklar, sosyal adalet, çevre koruma, ticaret ve eğitim gibi konularda kendi kendine yeterli bir düzen kurabilirler. Örneğin, yerel kaynakların yönetimi topluluk bazlı olarak yürütülebilir, böylece yerel ekosistemlerin korunması sağlanabilir ve sürdürülebilir bir kaynak kullanımı teşvik edilebilir. Aynı zamanda bu yönetim modeli, ekonomik faaliyetlerin ve ticari ilişkilerin, topluluklar arası sosyal mutabakatla düzenlenmesine de olanak tanır. Bireyler ve gruplar arasında karşılıklı anlaşmalar yapılarak, merkezi hükümetin müdahalesine gerek duyulmadan hukuki sorunlar çözülebilir. Bu da yerel toplulukların kendi hukuk sistemlerini oluşturarak adalet sistemini işlettiği bir yapıya işaret eder (Tormey, 2013: 120).

Bu tür topluluk bazlı devletsiz yönetim modellerinin tarihi kökenleri vardır. Örneğin, yerel halkların kendi kendini yönettiği birçok yerli topluluk, bu tür sistemler üzerinde var olmuştur. Modern dünyada ise kooperatif hareketleri ve kolektif üretim biçimleri, topluluk bazlı yönetim modellerine örnek olarak gösterilebilir. Bu sistemler, sosyal ve ekonomik adaleti sağlama amacıyla kolektif karar alma süreçlerine dayalıdır ve bireylerin topluluk çıkarları doğrultusunda birlikte çalışmasını teşvik eder. Bununla birlikte, bu tür bir modelin uygulanabilirliği ve sürdürülebilirliği, toplulukların homojen yapısına, ortak değerlerine ve kültürel normlarına bağlıdır.

2.3. Özel Yönetişim Bölgeleri ve Serbest Şehirler

Gelecekte devletsiz hukuk ve yönetim modellerinden biri de özel yönetim bölgeleri ve serbest şehirler olabilir. Bu bölgeler, devletin yetki alanının sınırlı olduğu veya tamamen ortadan kalktığı, özel yönetim sistemleri veya şirketler tarafından kontrol edilen bağımsız hukuk sistemleri ile yönetilmektedir. Tarihsel olarak, özel yönetim bölgeleri, belirli ekonomik faaliyetlerin özgürce gerçekleştirilmesine izin veren ve devletin müdahalesinin en aza indirildiği alanlar olarak ortaya çıkmıştır (Strange, 1996: 140). Modern dönemde ise bu tür bölgeler, Dubai'nin serbest bölgeleri ve Hong Kong gibi özerk yapılarla somut bir örnek oluşturmaktadır.

Özel yönetim bölgeleri, özellikle ekonomik faaliyetlerin merkezi hükümetten bağımsız bir şekilde yürütülebilmesi için oluşturulmuştur. Bu bölgelerde, ticaret, vergi, yatırım ve işgücü politikaları, genellikle ulusal düzenlemelerden farklı olarak, daha liberal ve esnek bir şekilde uygulanmaktadır. Örneğin, Dubai Serbest Bölgeleri, uluslararası şirketlerin vergi avantajları ve minimum devlet müdahalesi ile faaliyet göstermesine olanak tanıyan özerk ekonomik alanlardır. Serbest şehirler kavramı ise, ekonomik ve hukuki özerkliğin daha da genişletildiği

şehir yapılarında ortaya çıkar. Bu şehirlerde, yönetim, merkezi hükümetin müdahalesi olmaksızın, özel aktörler veya yerel yönetimler tarafından yürütülür.

Bu tür bölgeler, özellikle küreselleşmenin etkisiyle daha fazla önem kazanabilir. Küresel şirketler, bu özel bölgelerde faaliyet göstererek ulusal düzenlemelere tabi olmaksızın ticaret yapabilir ve kendi hukuki yapılarında işlerini sürdürebilirler. Örneğin, serbest ticaret bölgeleri, çok uluslu şirketlerin devletin denetiminden bağımsız olarak faaliyet göstermesine izin veren yapılar olarak giderek daha fazla yaygınlaşmaktadır (Strange, 1996: 143). Ayrıca, bu tür yönetim bölgelerinin gelecekte daha fazla yaygınlaşması beklenmektedir. Bu durum, devletin egemenlik anlayışını yeniden şekillendirebilir ve merkezi devletin yerini, yerel veya özel yönetimlerin aldığı bir sistemin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu bölgeler, küresel ekonomik dinamiklerin bir parçası olarak devletin yerini alabilecek bir yapıyı temsil etmektedir ve gelecekte daha fazla uygulanabilirliği olan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, devletlerin ekonomik odaklı birer aktör haline gelerek ticari devletlere dönüşmesi mümkün olabilir.

2.4. Gelecekte Merkeziyetsiz Toplum

Merkeziyetsiz bir toplum geleceği, sadece teknolojik gelişmelere değil, aynı zamanda siyasal, sosyal ve ekonomik teorilere dayalı bir model olarak da ele alınabilir. Devletin tamamen ortadan kalkabileceği bir dünya, çeşitli sosyal bilimciler ve düşünürler tarafından uzun süredir tartışılmaktadır. Bu yaklaşımların bazıları, bireylerin ve toplulukların devlet olmaksızın kendi kendini organize edebileceğini savunurken, diğerleri devletin işlevlerinin piyasa koşullarına devredilebileceği düşüncesine dayanır. Bunlardan biri, devletin güvenlik ve adalet fonksiyonlarının tamamen özel sektöre devredilmesidir. David Friedman ve Murray Rothbard gibi düşünürlerin geliştirdiği *anarşo-kapitalizm* teorisi, bireylerin güvenlik hizmetlerini ve hukuki anlaşmazlıkları çözmek için özel şirketlerden hizmet satın alabileceğini savunur. Bu yaklaşımda, devletin yerine güvenlik firmaları ve özel mahkemeler geçerek toplumsal düzenin sağlanmasında etkin bir rol oynar (Friedman, 2015: 72). Bireyler, kendilerine en uygun güvenlik hizmetini veya yargı hizmetini piyasa koşulları altında seçer. Bu model, serbest piyasanın devletin yerine geçebileceğini ve toplumsal hizmetlerin daha verimli bir şekilde sunulabileceğini iddia eder.

Küresel vatandaşlık teorisi ise ulus-devletlerin yerini küresel yönetim sistemlerinin alabileceği bir gelecek sunar. David Held, bireylerin ulus-devletler yerine küresel organizasyonlara entegre olduğu bir sistemin gelişebileceğini öngörmektedir. Bu modelde

devlet sınırları ve otoritesi giderek zayıflar, yerini uluslararası kurumlar ve küresel yönetim yapıları alır. Çevre sorunları, insan hakları ve ticaret gibi konular uluslararası organizasyonlar tarafından ele alınır ve bu yapılar ulusal hükümetlerden daha güçlü hale gelir (Held, 1995: 84). Liberal kapitalist bir yaklaşımla bakıldığında, küresel vatandaşlık, devletin sınırlarını aşarak bireylerin özgürlüklerini genişletebilir ve bireylerin küresel sorunlara daha etkin bir şekilde katılmasını sağlayabilir (Archibugi, 2008: 102). Devletin tamamen ortadan kalkabileceği bir diğer model ise gönüllülük esasına dayalı toplumsal düzenlemelere dayanmaktadır. Bu model, bireylerin gönüllü olarak bir araya gelip kooperatifler veya kolektifler aracılığıyla kendi yaşamlarını organize edebileceğini savunur. Robert Nozick (1977: 183), bireylerin devlet olmadan kendi iradeleriyle kurdukları gönüllü birlikler aracılığıyla sosyal ve ekonomik hayatlarını düzenleyebileceğini öne sürmüştür. Bu yaklaşımda, bireyler arasında gönüllü ilişkiler ve karşılıklı anlaşmalar yoluyla sosyal düzen sağlanır ve devletin yerini topluluk içi mutabakatlar alır. Bu model, devletin yerini alacak merkezi olmayan yapılar aracılığıyla bireylerin kendi kendini yönetebilme kapasitesine vurgu yapar.

Bu bölgelerde devletin yetkisi sınırlı ya da tamamen ortadan kaldırılmış olup, yönetim özel şirketler veya yerel topluluklar tarafından yürütülmektedir. Tarihte İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi gibi örnekler, devletsiz bir hukuki yapının nasıl işleyebileceğini göstermektedir (Encyclopaedia Britannica, 2024). Günümüzde ise Dubai Serbest Bölgeleri ve Hong Kong gibi bölgeler bu tür yapıların modern örnekleri arasında yer almaktadır. Liberal kapitalist bir bakış açısından bu model, devletin rolünü en aza indirerek piyasa temelli bir yönetim sistemini öne çıkarmakta ve bireylere daha fazla özgürlük tanımaktadır. Bu teoriler, devletin işlevlerini özel sektör, yerel topluluklar veya küresel organizasyonlar gibi farklı aktörlere devredecek bir yapıyı savunmaktadır. Sonuç olarak, gelecekte merkeziyetsiz bir toplum, serbest piyasa ve gönüllülük esasına dayalı bir düzenin hakim olduğu, bireylerin kendi yaşamlarını daha özgür bir şekilde organize edebileceği bir sistem olarak karşımıza çıkabilir.

3. Fütürist Devletsiz Hukuk Beklentileri

Fütürizm, teknolojinin ve toplumsal gelişmelerin gelecekteki etkilerini inceleyen bir yaklaşımdır. Bu bağlamda hukuk alanında devletsiz hukukun nasıl ortaya çıkabileceği giderek daha fazla tartışılmaktadır. Devletin hukuki düzenlemelerdeki merkezi rolünün yerini, dijital platformlar, *blockchain*, yapay zeka ve akıllı sözleşmeler gibi teknolojiler alabilir. Bu yenilikler, hukuki süreçlerin devlet müdahalesi olmadan, dijital ortamlarda yürütülebileceğini göstermektedir.

3.1. Devletsiz Hukukun Teknolojik Temeli: Blockchain ve Akıllı Sözleşmeler

Blockchain, dağıtık dijital kayıt teknolojisi olarak bilinen bir sistemdir ve devletsiz hukuk düzenine geçişin en önemli adımlarından biri olarak kabul edilmektedir. *Blockchain* teknolojisi, merkezi bir otoriteye bağlı olmaksızın, taraflar arasında güvenli ve şeffaf işlemler gerçekleştirilmesini sağlar. Bu sistemin temel özelliklerinden biri, verilerin tüm taraflarca doğrulanabilir ve değiştirilmez olmasıdır. *Blockchain*'de kayıt altına alınan her işlem, sistemdeki tüm kullanıcılar tarafından doğrulanır ve bu işlemler değiştirilemez, dolayısıyla güvenlik ve şeffaflık en üst düzeyde tutulur (Çekin, 2019: 336). Bu teknolojinin en yenilikçi uygulamalarından biri olan akıllı sözleşmeler, *blockchain*'in hukuki süreçlerde nasıl dönüştürücü bir rol oynayabileceğine dair somut bir örnektir. Akıllı sözleşmeler, belirli koşulların gerçekleşmesi durumunda otomatik olarak devreye giren, taraflar arasında dijital ortamda yapılan anlaşmalardır. Bu sözleşmeler, taraflar arasında önceden tanımlanan koşullara göre yürürlüğe girer ve merkezi bir otoritenin (örneğin bir mahkeme ya da devlet kurumunun) müdahalesine gerek kalmadan işlemlerin gerçekleşmesini sağlar.

Uygulamalar özellikle mülk alım-satımı, ticari işlemler, sigorta poliçeleri ve diğer finansal anlaşmalar gibi hukuki süreçlerde büyük bir değişime yol açmaktadır. Örneğin, emlak sektörü gibi alanlarda *blockchain* tabanlı akıllı sözleşmeler aracılığıyla mülk devri gibi işlemler, geleneksel süreçlerin aksine çok daha hızlı ve güvenilir bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca, akıllı sözleşmelerin devlet kurumlarına olan bağımlılığı azaltarak hukuki işlemlerin hızlanmasını ve tarafsızlığını artırdığı düşünülmektedir (Çekin, 2019: 324).

3.2. Sanal Dünyalarda Devletsiz Hukuk: Metaevren (*Metaverse*)

Metaevren (*metaverse*), dijital dünyada bireylerin etkileşimde bulunduğu, ticaret yaptığı ve çeşitli hukuki işlemleri gerçekleştirdiği bir sanal alan olarak gelecekte devletsiz hukukun somut bir örneğini sunma potansiyeline sahiptir. Metaevren, bireylerin, devletin düzenleyici kontrolü dışında kalabilecekleri, merkezi bir otoritenin olmadığı bir dijital platform oluşturur. Bu platformda bireyler dijital mülkler satın alabilir, ticaret yapabilir, sözleşmeler imzalayabilir ve çeşitli hukuki süreçleri gerçekleştirebilirler. Bu işlemler, *blockchain* teknolojisi aracılığıyla güvence altına alınır, böylece devletin müdahalesine gerek kalmaksızın sanal dünyada hukuki işlemler gerçekleştirilir (Ball, 2022: 45). Örneğin, metaevren içinde dijital varlıkların sahipliği ve transferi gibi işlemler, merkezi bir otoriteye gerek kalmaksızın *blockchain* ile güvence altına alınarak gerçekleştirilebilir.

Metaevren, aynı zamanda bireyler arasındaki etkileşimlerin dijital hukuk sistemleri ile düzenlenebileceği bir yapı sunar. Örneğin, kullanıcılar arasında yapılan ticari anlaşmalar, dijital platformlarda *blockchain* teknolojisi kullanılarak güvence altına alınabilir. Bu durum, dijital mülkler, hizmetler ve diğer ticari faaliyetler açısından devletsiz bir düzenin nasıl işleyebileceğini gösteren bir model oluşturur. Metaevren, gelecekte dijital hukuk sistemlerinin nasıl gelişebileceğini ve devletin bu süreçlerdeki rolünün nasıl azalabileceğini gözler önüne sermektedir (Ball, 2022: 48). Böylesi bir yapının başarıyla işlemesi için bireyler ve şirketler arasındaki güvenin artırılması gereklidir. *Blockchain* teknolojisi ve akıllı sözleşmeler, bu güveni sağlamanın temel araçlarıdır. Merkezi bir otoriteye gerek kalmadan işlemlerin güvenilir bir şekilde gerçekleştirilebildiği bu sanal ortamlar, gelecekte hukukun devlet kontrolünden bağımsız olarak nasıl işleyebileceğini ve gelişebileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Hukuk, insanlık tarihi boyunca sürekli bir değişim ve gelişim geçirmiş, farklı toplum ve kültürlerde çeşitli biçimlerde var olmuş ve bu farklılaşmalar günümüze kadar devam etmiştir. Hukukun, bir kurumsal düzenleme sistemi olarak, yalnızca modern devletlerin ortaya çıkışıyla değil, çok daha öncesinde de toplumların varlığını sürdürebilmesi, ilişkilerini düzenleyebilmesi ve iç çatışmalarını çözebilmesi için farklı kaynaklardan beslendiğini görüyoruz. Hukukun varlığı, ilk insandan bu yana toplumsal düzeni sağlama amacıyla gelişmiş ve insanlık tarihi boyunca karmaşılaştıkça, çeşitli kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Bu çalışmanın bulgularına dayanarak, hukukun evrimsel sürecinin temel dinamiklerinden birinin, insan doğasının içsel bencil eğilimleri ile toplumsal düzen ve adalet arayışları arasındaki sürekli çatışma ve etkileşim olduğu sonucuna varıyoruz. İnsanlar, kendi bireysel çıkarlarını koruma arzusu ve toplumsal düzeni sağlama gerekliliği arasında gidip gelen bir dengeyi gözetmişlerdir. Toplumların zamanla değişen bu ihtiyaçlarına ve dinamiklerine bağlı olarak hukuki kurallar oluşmuş ve bu kurallar da yine toplumsal gereksinimlere göre evrilmiştir. Bu süreç, kimi zaman dini kaynaklardan, kimi zaman geleneksel toplumsal onay ve uygulamalardan, kimi zaman da pratik ihtiyaç ve iş birliği gereksinimlerinden doğmuştur. Bu nedenle, hukukun evrimi, aslında toplumların değişen koşullarına cevap verme becerisini yansıtan dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızda devletli ve devletsiz hukuk sistemleri arasındaki farklılıklar kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Devletsiz hukuk, tarihsel açıdan ilk devletlerin oluşumundan önceki dönemlerde bile toplumların kendi içlerinde hukuki düzenlemeler oluşturduğunu ve bu düzenlemeleri etkin bir şekilde uyguladığını göstermektedir. Toplulukların düzenini ve sürekliliğini sağlamak amacıyla, yazılı olmayan fakat toplumun tüm üyeleri tarafından bilinen ve uyulan kurallar oluşturulmuştur. Özellikle kadim toplumlarda kabile içi anlaşmazlıkların çözümü, ticaretin düzenlenmesi gibi hukuki konular, topluluğun üyelerince uygulanan kurallar bütününe dayanmıştır. Devletin merkezi otoritesinin olmadığı dönemlerde, feodal sistemler, şehir devletleri ve diğer yerel yönetimler de benzer şekilde kendi hukuk kurallarını oluşturmuş ve uygulamıştır. Bu süreçte, modern devletlerin merkeziyetçi yapısının gelişimiyle birlikte hukuk, toplumsal düzenin sağlanması ve yönetim için güçlü bir araç haline gelmiştir. Ancak, küreselleşme, uluslararası ilişkilerdeki karmaşıklık ve devletler arası iş birliği gibi faktörler, ulusal hukuk sistemlerini ve uluslararası hukukun rolünü yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

Uluslararası hukuk, özellikle devletler arası ilişkileri düzenleyen ve küresel düzeyde adalet ile barışı sağlamayı hedefleyen bir düzenleyici mekanizma olarak önem kazanmıştır. Bu durum, hukukun evrimsel süreçte sadece devletlerin iç işleyişi ve toplumsal düzenlemeleri değil, aynı zamanda küresel düzeydeki etkileşimleri ve uluslararası normları da kapsayan bir yapıya büründüğünü göstermektedir.

Çalışmamızın bulguları ışığında devletsiz hukuk kavramının yüzeyde devletin varlığına bağımlı gibi görüldüğü, ancak daha derinlemesine bir analizle bu durumun tam tersine işaret ettiği sonucuna varılmıştır. Devletin var olmadığı veya merkezi otoritenin zayıf olduğu toplumlarda bile topluluklar kendi hukuk sistemlerini oluşturmuş ve bu sistemleri uygulamışlardır. Örneğin, yerli toplulukların modern devlet hukuk sistemlerinden bağımsız olarak geleneksel hukuk kurallarını uygulamaya devam etmeleri, hukukun evrensel ve sürekli bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olgu, hukukun devlet varlığıyla sınırlı olmadığını, aksine insan topluluklarının temel bir düzen ihtiyacı olarak her zaman var olduğunu ve olmaya devam edeceğini kanıtlamaktadır. Ancak devletsiz hukuk yapılanmasında meşruiyetin sağlanması temel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletli hukuk sistemlerinde meşruiyet, genellikle devletin otoritesi ve halkın rızası üzerine kuruludur. Kuralların devletin otoritesiyle uygulanıyor olması, bireylerin bu kurallara uymasını zorunlu kılar. Devletsiz hukukta ise meşruiyetin kaynağı çok daha belirsiz olabilir. Meşruiyetin dini, geleneksel, kültürel veya toplumsal normlardan kaynaklandığı sistemlerde, bu kuralların herkes tarafından kabul görüp uygulanması bir sorun teşkil edebilir. Bir devlet otoritesinin olmadığı bir hukuk sisteminde, bireylerin ya da grupların belirli kurallara uyma konusunda neden bir zorunluluk hissetmeleri gerektiği sorunu ortaya çıkar.

Devletsiz hukuk sistemlerinde meşruiyetin sağlanması için, kuralların toplumsal bir mutabakatla kabul edilmesi ve bu mutabakata dayalı olarak uygulanması gerekmektedir. Ancak, her bireyin ya da topluluğun çıkarlarının birbirinden farklı olabileceği göz önüne alındığında böyle bir mutabakatın sağlanması her zaman mümkün olmayabilir. Topluluk içindeki sosyal bağlar ve bireylerin sorumluluk anlayışları, meşruiyetin temel dayanağı haline gelebilir. Fakat bu tür sistemlerde meşruiyet, bireysel katılım ve toplumsal kabul üzerine kurulu olduğu için, dışsal baskı ve zorlayıcı bir otoritenin eksikliği, hukuk kurallarının uygulanabilirliğini zayıflatabilir. Bu durum, özellikle geniş ve heterojen topluluklar için ciddi bir sorun teşkil edebilir. Toplumun geniş kesimlerinin mutabakatını sağlamak ve kuralların kabulünü sürekli kılmak zor olabilir. Buna rağmen, küçük topluluklarda veya homojen

gruplarda meşruiyet daha kolay sağlanabilir, çünkü bireyler arasındaki sosyal bağlar, karşılıklı çıkar ilişkileri ve toplumsal sorumluluk anlayışı, kurallara uyumu destekleyebilir. Bu bağlamda devletsiz hukuk sistemlerinin meşruiyet sorununun çözümü, büyük ölçüde toplumsal dinamiklere ve ilişkilerin doğasına bağlıdır.

Devletli hukuk ve devletsiz hukuk sistemlerinin avantaj ve dezavantajları da çalışmamızda detaylı şekilde ele alınmıştır. Devletli hukuk sistemleri, özellikle iktidar kaynağının net olması ve kuralların uygulayıcı bir otorite tarafından garanti altına alınması açısından avantaj sağlamaktadır. Ancak, devletsiz hukuk sistemleri esneklik ve toplumsal katılım açısından daha fazla fırsat sunabilir. Devletsiz hukukta kuralların uygulanmasında toplumsal anlaşmanın ve bireysel sorumluluğun ön planda olması, topluluk içi uyumu artırabilir. Devletsiz hukuk sistemleri, özellikle çok uluslu şirketlerde ve büyük topluluklarda bireysel motivasyon ve katılımı artırma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda devletsiz hukuk sistemlerinin bireysel sorumluluk ve toplumsal katılımı teşvik edici yapıları, toplulukların etkin bir şekilde işlemesine katkıda bulunabilir. Çalışmanın sonuçlarına dayanarak, gelecekte devletlerin gücünün azalması ve sermayenin, özellikle ekonomik sistemler aracılığıyla yönetimde daha etkili bir konum almasının olası bir senaryo olduğu tespit edilmiştir. Sermayeye dayalı yönetim modelleri, devletin otoritesinin yerini alabilecek bir sistem olarak ortaya çıkma potansiyeline sahiptir. Bu modelde, sermaye sahiplerinin ekonomik gücü, siyasal ve hukuki sistemleri kontrol etme yetkisine dönüşebilir. Böyle bir sistemin uygulanabilirliği, meşruiyet açısından çeşitli sorunları da beraberinde getirebilir. Sermayeye dayalı yönetim modellerinde meşruiyet sorunu, gücün ekonomik kaynaklara dayanması ve bu gücün halkın rızasıyla değil, sermaye birikimiyle sağlanmasıyla daha da belirgin hale gelmektedir. Bu sistemde halkın söz hakkının azalması, demokratik katılımın yerini ekonomik çıkarların belirlediği bir yönetim anlayışına bırakabilir. Bu da meşruiyeti sorgulanan bir yönetim modelinin doğmasına neden olabilir. Ancak, sermaye gücünün liyakate dayalı bir yönetim anlayışını öne çıkarma potansiyeli de mevcuttur. Sermayeye dayalı yönetim sistemlerinde, verimlilik ve yetkinliğin ön planda tutulması, toplumsal yapının ekonomik açıdan güçlü bir hale getirilmesi gibi olumlu sonuçlar doğurabilecektir.

Sonuç olarak, bu çalışmada hukukun evrimi ve devletli-devletsiz hukuk sistemleri detaylı şekilde tartışılmış ve gelecekte sermaye temelli yönetim sistemlerinin devletli hukuk sistemlerine alternatif olarak ortaya çıkma olasılığı incelenmiştir. Sermayeye dayalı yönetim modellerinin, hukuki düzenlemelerin ve yönetsel yapıların şekillenmesinde belirleyici bir

role sahip olabileceği görüşü ortaya çıkmıştır. Hukukun varlığı ve işlevselliği, toplumların ihtiyaçlarına ve dinamiklerine göre sürekli olarak yeniden şekillenmektedir. Bu gelişmeler ışığında, devletin hukukun zorunlu bir unsuru olma rolü tartışmaya açılmış ve alternatif hukuk düzenlerinin gerçekçi bir olasılık haline gelebileceği anlaşılmıştır. Küresel şirketlerin kendi iç düzenlemelerini oluşturma, sanal dünyaların kendi hukuk sistemlerini kurma potansiyeli, gelecekte hukukun devletlerle sınırlı olmayabileceğini göstermektedir. Bu dönüşüm, devletin geleneksel hukuki fonksiyonlarını yavaş yavaş özel şirketlere, teknolojik sistemlere ve uluslararası örgütlere bırakabileceği bir dünya düzenine işaret etmektedir. Hukukun devletsiz biçimde işleyebileceğine dair tartışmalar, gelecekte hem teknolojik yeniliklerin hem de küresel yönetim sistemlerinin etkisiyle daha da derinleşecektir. Bu bağlamda, hukukun merkezi bir otoriteye olan bağımlılığı zayıflarken, ulusal sınırların ötesine geçen ve devlet dışı aktörlerin yönettiği bir hukuk düzeni olasılığı daha da belirgin hale gelecektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbasi, M. U. R. (2023). "Comparative Analysis of Political Thoughts of Al-Kindi and Imam Ghazali", *International Journal of Social Sciences and Humanities*, 8(1), ss. 9-18.

Arctic Climate Impact Assessment. (2005). "Arctic Climate Impact Assessment". Erişim adresi: <https://www.amap.no/documents/download/1105/inline> [Erişim tarihi: 5 Nisan 2024].

Ağaoğulları, M. A. Ed. (2022). *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akad, M., Vural Dinçkol, B. ve Bulut, N. (2024). *Genel Kamu Hukuku*. İstanbul: Der Yayınevi.

Akbay, M. (1947). "Kelsen'in Hukuk ve Devlet Teorisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), ss. 29-47.

Akdemir, F. (2023). "Spinoza'da Düşünce, İnanç ve İfade Hürriyeti Bağlamında Din-Devlet İlişkisi", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 13(3), ss. 320-329.

Albrow, M. (1970). *Bureaucracy*. Londra: Macmillan.

Antarctic Treaty. (1959, yürürlüğe girme tarihi 1961) "The Antarctic Treaty". Erişim adresi: <https://www.ats.aq/e/antarctictreaty.html> [Erişim tarihi: 8 Şubat 2024].

Archibugi, D. (2008). *The Global Commonwealth of Citizens: Toward Cosmopolitan Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Archick, K. (2017). *The European Union: Current Challenges and Future Prospects*. Washington, D.C.: Congressional Research Service.

Arctic Council. (2023). "Exploring the Arctic Ocean Agreement". Erişim adresi: <https://arctic-council.org/news/exploring-the-arctic-ocean-the-agreement-that-protects-an-unknown-ecosystem/> [Erişim tarihi: 10 Mayıs 2024].

Arendt, H. (1998). *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*. Çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları.

Arıcan, M. K. (2000). "Spinoza'nın Hürriyet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, ss. 401-414.

Arsava, A. F. (2012). "Uluslararası Hukukta Güç ve Hukuk İlişkisi", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 10, ss. 351-380.

Ashcraft, R. (1986). *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government*. Princeton: Princeton University Press.

Aslan, M. E. (2021). *Devlet ve Egemenlik Teorisi*. İstanbul: Dara Yayınları.

Avrupa Birliğinin Kurumları. (2020). "Avrupa Birliğinin Kurumları". Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-kurumlari_45641.html [Erişim tarihi: 26 Haziran 2024].

Aybay, R. (2017). *Genel Kamu Hukuku Devlet (18.-20. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Baali, F. (1988). *Society, State, and Urbanism: Ibn Khaldun's Sociological Thought*. Albany: State University of New York Press.

Bakar, O. (1997). *Classification of Knowledge in Islam*. Cambridge: Islamic Texts Society.

Bal, H. (2014). "Siyaset Teorisinde 'Otorite' Kavramı", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(2), ss. 247-255.

Balibar, E. (1998). *Spinoza and Politics*. Londra: Verso.

Ball, M. (2022). *The Metaverse: And How It Will Revolutionize Everything*. New York: Liveright Publishing.

Barbara, J. (2008). "Rethinking Neo-Liberal State Building: Building Post-Conflict Development States", *Development in Practice*, 18(3), ss. 307-318.

Barnard, C. (2013) *The Substantive Law of the EU: The Four Freedoms*. Oxford: Oxford University Press.

Başgil, A. (1950). "Devlet Nizamı ve Hukuk: Devletle Hukuk Arasındaki Münasebet Üzerinde Bir İzah Denemesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1-2), ss. 27-52.

Bayram, M. H. (2021). *Avrupa Birliği Hukuku Dersleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

BBC Türkiye. (2021) “Brexit: Birleşik Krallık'ta Referandum Sonrası 5 Yılda Neler Değişti?” Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57576648> [Erişim tarihi: 20 Mayıs 2024].

Beetham, D. (1989). *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. Cambridge: Polity Press.

Bell, T. W. (2017). *Your Next Government?: From the Nation State to Stateless Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bendix, R. (1977). *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Berkeley: University of California Press.

Berki, R. N. (1979). "On the Nature and Origins of Marx's Concept of Labor", *Political Theory*, 7(1), ss. 35-56.

Berman, H. J. (1983). "Religious Foundations of Law in the West: An Historical Perspective", *Journal of Law and Religion*, 1(1), ss. 3-43.

Bilal, M. S. (2023). *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hükümet Dışı Kuruluşların Tanınması ve Rolü*. Ankara: Onikilevha Yayınevi.

Black, A. (2011). *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Blau, P. M. (1963) "Critical Remarks on Weber's Theory of Authority", *American Political Science Review*, 57, ss. 305-316.

Bobonich, C. (2002). *Plato's Utopia Recast: His Later Ethics and Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Bodin, J. (1955). *Six Books of the Commonwealth*. Çev. M. J. Tooley. Oxford: Basil Blackwell.

Boetie, E. D. (2020). *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*. Çev. M. A. Ağaoğulları. Ankara: İmge Yayınları.

Bordo, M. D., Eichengreen, B. ve Irwin, D. A. (1999). *Is Globalization Today Really Different than a Hundred Years Ago?* (Working paper No. 7195). Cambridge: National Bureau of Economic Research.

Borkowski, A., ve Du Plessis, P. (2020). *Borkowski's Textbook on Roman Law*. Oxford: Oxford University Press.

Braude, B. Ed. (2014). *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Breasted, J. H. (1906). *Ancient Records of Egypt, Volume II: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*. Chicago: University of Chicago Press.

Brett, A. S. (1997). *Liberty, Right and Nature: Individual Rights in Later Scholastic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Breuilly, J. (2011). "Max Weber, Charisma and Nationalist Leadership", *Nations and Nationalism*, 17, ss. 477-499.

Brzinski, J. B. (1999). "Changing Forms of Federalism and Party Electoral Strategies: Belgium and the European Union", *Publius*, 29(1), ss. 45-70.

Buckle, S. (1991). *Natural Law and the Theory of Property: Grotius to Hume*. New York: Oxford University Press.

Bull, H. (2002). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. New ed. Columbia University Press, with a new interpretive foreword by Andrew Hurrell. Originally published in 1977.

Burdick, C. K. (1922). *The Law of the American Constitution: Its Origin and Development*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Butterworth, C. E. (1992). *The Political Aspects of Islamic Philosophy: Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*. Cambridge: Harvard University Center for Middle Eastern Studies.

Campanini, M. (2008). *An Introduction to Islamic Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cane, P. (2004). *The Unity of Public Law?* Oxford: Hart Publishing.

Carnoy, M. (2014). *The State and Political Theory*. Princeton: Princeton University Press.

Ceylan, S. G. (2004). "Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-19.

Chalmers, D., Davies, G. ve Monti, G. (2019). *European Union Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chartier, G. (2013). *Anarchy and Legal Order: Law and Politics for a Stateless Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clapham, C. (2002). "The Challenge to the State in a Globalized World", *Development and Change*, 33(5), ss. 775-795.

Coulthard, G.S. (2014). *Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Craig, P.P. ve De Búrca, G. (1998). *EU Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford: Oxford University Press.

Çekin, M. S. (2019). "Borçlar Hukuku ile Veri Koruma Hukuku Açısından Blockchain Teknolojisi ve Akıllı Sözleşmeler: Hukuk Düzenimizde Bir Paradigma Değişimine Gerek Var Mı?". *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 77(1), ss. 315-341.

Dalrymple, W. (2002). *White Mughals: Love and Betrayal in Eighteenth-Century India*. Paperback edn. London: HarperCollins.

Davidson, H. A. (1992). *Alfarabi, Avicenna, and Averroes on Intellect: Their Cosmologies, Theories of the Active Intellect, and Theories of Human Intellect*. Oxford: Oxford University Press.

Davidson, N. ve McCafferty, P. (2010). *Neoliberal Scotland: Class and Society in a Stateless Nation*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Dedek, H. ve Van Praagh, S. (2017). *Stateless Law: Evolving Boundaries of a Discipline*. Londra: Routledge.

Diamant, A. (2007). *Living A Jewish Life: Jewish Customs and Values for Today's Families*. New York: William Morrow Paperbacks.

Doner, R. F., Ritchie, B. K., ve Slater, D. (2005). "Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective", *International Organization*, 59(2), ss. 327-361.

Donnelly, J. (2002). *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca: Cornell University Press.

Duguit, L. (1919). *Law in the Modern State*. Çev. Laski, F. ve Laski, H. J. New York: B. W. Huebsch.

Dunn, J. (1969). *The Political Thought of John Locke: An Historical Account of the Argument of the "Two Treatises of Government"*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dunne, T. (1998) *Inventing International Society: A History of the English School*. Basingstoke: Macmillan.

Dyzenhaus, D. (1999). *Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar*. Oxford: Oxford University Press.

Eden, L. ve Lenway, S. (2001). "Introduction to the Symposium: The Janus Face of Globalization", *Journal of International Business Studies*, 32(3), ss. 383-400.

Elzinga, A. ve Bohlin, I. (1993). "The Politics of Science in Polar Regions", Ed. A. Elzinga, *Changing Trends in Antarctic Research, Environment and Assessment*, 3, ss. 7-27. Dordrecht: Springer.

Encyclopaedia Britannica (2024). "East India Company-English Trading Company". Erişim adresi: <https://www.britannica.com/topic/East-India-Company> [Erişim tarihi: 24 Temmuz 2024].

Ergül, E. (2021). *İlk Çağ'dan Günümüze Karşılaştırmalı Devlet Teorisi Genel Kamu Hukuku Dersleri*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Farabi (2001). *Erdemli Şehir (El-Medinetü'l-Fazıla)*. Çev. N. Danışman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Farmer, P. (2005) *The Uses of Haiti*. Monroe: Common Courage Press.

Fauci, A. S., Lane, H. C. ve Redfield, R. R. (2020). "COVID-19: Navigating the Uncharted", *New England Journal of Medicine*, 382(13), ss. 1268-1269.

Fawcett, J. E. S. (1968). *International Law and the Uses of Outer Space*. Manchester: Manchester University Press.

FIFA (2016). *FIFA Statutes: Regulations Governing the Application of the Statutes*. Zürih: FIFA.

Fine, G. (2000). *Plato 2: Ethics, Politics, Religion, and the Soul*. Oxford: Oxford University Press.

Fitzpatrick, P. (1984). "Law and Societies", *Osgoode Hall Law Journal*, 22(1), ss. 115-138.

Fondahl, G., Filippova, V., ve Mack, L. (2015). *Indigenous Peoples in the New Arctic*. Ed. B. Evengård, J. Nymand Larsen, ve Ø. Paasche. The New Arctic. Switzerland: Springer International Publishing.

Forsyth, M. (2009). *A Bird that Flies with Two Wings: Kastom and State Justice Systems in Vanuatu*. Canberra: ANU Press.

Foster, M. ve Lambert, H. (2019). *International Refugee Law and the Protection of Stateless Persons*. Oxford: Oxford University Press.

Freeman, M. (2011). *Human Rights: An Interdisciplinary Approach*. Cambridge: Polity Press.

French, D. ve Scott, K. (2009). "International Legal Implications of Climate Change for the Polar Regions: Too Much, Too Little, Too Late?", *Melbourne Journal of International Law*, 10(2), ss. 631-654.

Friedman, D.D. (2015). *The Machinery of Freedom: Guide to a Radical Capitalism*. Scotts Valley, California: CreateSpace Independent Publishing Platform.

Gabrynowicz, J. I. (2004). "Space law: Its Cold War Origins and Challenges in the Era of Globalization.", *Suffolk University Law Review*, 37(4), ss. 1041-1060.

Gardiner, S., Welch, R., Boyes, S. ve Naidoo U. (2011). *Sports Law*. Abingdon: Routledge.

Garfinkel, S. (2000). "Welcome to Sealand Now Bugger Off!". Erişim adresi: www.wired.com/2000/07/haven-2/ [Erişim tarihi: 22 şubat 2024].

Ghai, Y. (2000). *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-Ethnic States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Göçeri, K. ve İnce, M. R. (2017). "İmam-ı Gazalî ve İbni Haldun'un İktisadi Düşünceleri Üzerine Bir Çalışma", Ed. S. Koç, K. Çolak ve S. Yılmaz Genç, *European Congress On Economic Issues Bildiriler Kitabı*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları.

Göksel, O. ve Avcı, M. (2023). "The Dynamics of Economic Structure in the Political and Social Systems of the Ottoman State: The Example of Ahilik (Confraternity) and Guilds", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), ss. 136-150.

Gözler, K. (2007). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Gramsci, A. (1992). *Selections from the Prison Notebooks*. Ed. Q. Hoare ve G. Nowell Smith. London: Lawrence ve Wishart.

Greilsammer, I. (2007). *Siyonizm*. Çev. I. Ergüden. Ankara: Dost Kitabevi.

Grotius, H. (1967). *Savaş ve Barış Hukuku (De Iure Belli Ac Pacis) Seçmeler*. Çev. S.L. Meray. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Gule, L. (2014). "Ibn Khaldun: Law and Justice in the Science of Civilisation", *Philosophy of Justice*, 12, ss. 119-138.

Gürbüz, A. ve Vercors, J. B. (2011) "Felsefe, Din ve Hukukun Ortak Özü", *Güncel Hukuk Dergisi*, 91, ss. 1-7.

Haakonssen, K. (1996). *Natural Law and Moral Philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. New York: Cambridge University Press.

Hallaq, W. B. (1997). *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni Usul al-Fiqh*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hallaq, W. B. (2009). *Shari'a: Theory, Practice, Transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hauriou, M. (2013). *Précis de Droit Constitutionnel*. Paris: Gale, Making of Modern Law Print Editions.

Hearnshaw, F. J. C. (1967). *The Social and Political Ideas of Some Great Medieval Thinkers*. New York: Barnes and Noble.

Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Stanford, California: Stanford University Press.

Heywood, A. (2013). *Siyaset*. Çev. B. B. Özipek. Ankara: Adres Yayınları.

Imber, C. (1997). *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*. California: Stanford University Press.

Israel, J. I. (2009). *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*. Oxford: Oxford University Press.

İlbuğa, T. (2016). "A5 Ülke Ekonomileri İçin Arktik Bölge'nin Önemi", *Küresel Bakışla Kutup Çağı: Farklı Disiplinler Çok Yönlü Perspektifler*", Ed. H. Gümrükçü, A. İ. Şimşek ve G. Ersoy. Antalya: Efil Yayınevi.

Jackson, J. H. (2003). "Sovereignty-Modern: A New Approach to an Outdated Concept", *The American Journal of International Law*, 97, ss. 782-802.

Jakhu, R. S. Ed. (2010). *National Regulation of Space Activities*. New York: Springer.

Jakhu, R. S. ve Pelton, J. N. Ed. (2010). *Space Safety Regulations and Standards*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Jessop, B. (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: Martin Robertson.

Kaya, E. (2018). *Hukuk Zihniyeti*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kelsen, H. (2007). *General Theory of Law and State*. Çev. A. Wedberg. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd.

Kingsbury, B. ve Straumann, B. (2010). "State of Nature versus Commercial Sociability as the Basis of International Law: Reflections on the Roman Foundations and Current Interpretations of the International Political and Legal Thought of Grotius, Hobbes and Pufendorf", *The Philosophy of International Law*, ss. 33-51.

Kirabaev, N. ve Al-Janabi, M. (2019). "Political Philosophy of Al-Ghazali." *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 329, ss. 61-64. 4th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2019). Paris: Atlantis Press.

Koivurova, T. (2013). "The Dialectic of Understanding Progress in Arctic Governance", *Michigan State International Law Review*, 22, ss. 1-19.

Koivurova, T. ve Heinämäki, L. (2006). "The Participation of Indigenous Peoples in International Norm-Making in the Arctic", *Polar Record*, 42(2), ss. 101-109.

Kömür, G. (2019). "İmam Gazali ve Thomas Aquinas'ın Siyasal Adalet Anlayışlarının Karşılaştırılması", *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), ss. 162-177.

- Kraut, R. (2002). *Aristotle: Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Kutluay, F. (2019). "Siyasal Otorite Kavramının Tarihsel Seyri", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), ss. 1-29.
- Kutluay, Y. (2010). *Siyonizm ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- Laslett, P. (1988). *Two Treatises of Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenin, V. I. (2017). *Devlet ve Devrim*. Çev. H. Spatar, C. Üster. İstanbul: Yordam Kitap.
- Levy, L. W. (1960). *Legacy of Suppression: Freedom of Speech and Press in Early American History*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Liu, D. (2017). "The 2015 Oslo Declaration on Arctic High Seas Fisheries: The Starting Point Towards Future Fisheries Management in the Central Arctic Ocean", *Arctic Yearbook*, ss. 1-28.
- Locke, J. (1967). *Two Treatises of Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Logan, G. M. (1983). *The Meaning of More's Utopia*. Princeton: Princeton University Press.
- Loughlin, J. (1996). "Europe of the Regions and the Federalization of Europe", *Publius*, 26(4), ss. 141-162.
- Loughlin, M. (2004). *The Idea of Public Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Lyall, F. ve Larsen, P. B. (2018). *Space Law: A Treatise*. London: Routledge.
- MacCormick, N. (1982). *Legal Right and Social Democracy: Essays in Legal and Political Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- MacCormick, N. (2007). *Institutions of Law: An Essay in Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Machiavelli, N. (1999). *Prens*. Çev. N. Güvenç. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Makdisi, G. (1990). *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Mann, M. (1986). *The Sources of Social Power*. İngiltere: Cambridge University Press.

Marchisio, S. (2015). "The Legal Framework Regulating Military Uses of Outer Space: The UN Space Treaties.", Ed. F. G. von der Dunk ve F. Tronchetti. *Handbook of Space Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, ss. 73-100.

Marius, R. (1999). *Thomas More: A Biography*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Marx, K. (1875). *Critique of the Gotha Programme*. Moskova: Progress Publishers.

Marx, K. (1972). *The Civil War in France*. Moskova: Progress Publishers.

Marx, K. ve Engels, F. (1848). *The Communist Manifesto*. Moskova: Progress Publishers.

Meray, S. L. (1977). *Uluslararası Hukuk ve Örgütler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Basımevi.

Mohammad, J. (2019). "Disinherited and Disempowered, Kashmiris Have No Option but to Resist". Erişim adresi: <https://theglobepost.com/2019/08/12/kashmir-india-resistance/> [Erişim tarihi: 2 Şubat 2024].

Mor, H. (2010). "Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci ve Sorunları", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), ss. 499-541.

More, T. (2013). *Utopia*. Ed. J. R. Lumby. Çev. R. Robynson. Cambridge: Cambridge University Press.

Morrow, G. R. (1960). *Plato's Cretan City: A Historical Interpretation of the Laws*. N.J.: Princeton University Press.

Morrow, S. (2014). *Financial Fair Play: Implications for Football Club Financial Reporting*. Edinburgh: ICAS.

Mutlu, M. (2019). *Uluslararası Hukukun Siyaset Çıkmazı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Müller, J. C., Lammert, J. ve Hovemann, G. (2012). "The Financial Fair Play Regulations of UEFA: An Adequate Concept to Ensure the Long-Term Viability and Sustainability of European Club Football?", *International Journal of Sport Finance*, 7(2), ss. 117-140.

Montevideo Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme. (1933). "Montevideo Convention on the Rights and Duties of States". Erişim adresi: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup15/Montevideo%20Convention.pdf> [Erişim tarihi: 9 Ocak 2024].

Netton, I. R. (1991). *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Newman, S. (2022). "Power, Freedom and Obedience in Foucault and La Boétie: Voluntary Servitude As the Problem of Government", *Theory, Culture ve Society*, 39(1), ss. 123-141.

Nozick, R. (1977). *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Blackwell.

Ostwald, M. (1989). *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*. Berkeley: University of California Press.

Parens, J. (2006). *An Islamic Philosophy of Virtuous Religions: Introducing Alfarabi*. N.Y.: State University of New York Press.

Parrish, R. (2013). *Sports Law and Policy in the European Union*. Manchester: Manchester University Press.

Pashukanis, E. (1924). *The General Theory of Law and Marxism*. Moskova: Sotsialisticheskoi Akademii. Yeniden basım: Beirne, P. and Sharlet, R. Ed. (1980). *Selected Writings on Marxism and Law*, Çev. P. B. Maggs. London and New York: ss. 32-131.

Pazarcı, H. (2018). *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Peters, F. (2021). "Rethinking Rousseau: Federal Government and Politics in Commercial Society", *History of European Ideas*, 47(8), ss. 1292-1303.

Plato (1970). *The Laws*. (Çev. Trevor J. Saunders.) U.K.: Penguin Classics.

Plato (2000). *The Republic*. Ed. G. R. F. Ferrari. Çev. T. Griffith. Cambridge: Cambridge University Press.

Powers Jr, J. J. (1968). "The Multinational Company", *NACLA Newsletter*, 2(7), ss. 12-16.

Putzel, J. (2005). "Globalization, Liberalization, and Prospects for the State", *International Political Science Review*, 26(1), ss. 5-16.

Radbruch, G. (2006). "Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law", *Oxford Journal of Legal Studies*, 26(1), ss. 1-11.

Rajalakshmi, T. R. (2019). "Kashmir's Development Statistics: Nailing a Lie". Erişim adresi: <https://frontline.thehindu.com/cover-story/article29054385.ece> [Erişim tarihi: 20 Ocak 2024].

Rasche, A. ve Esser, D. E. (2006). "From Stakeholder Management to Stakeholder Accountability: Applying Habermasian Discourse Ethics to Accountability Research", *Journal of Business Ethics*, 65, ss. 251-267.

Ratuva, S. Ed. (2020). *The Palgrave Handbook of Ethnicity*. Cham: Palgrave Macmillan.

Rayfuse, R. (2019). "The Role of Law in the Regulation of Fishing Activities in the Central Arctic Ocean", *Marine Policy*, 110, ss. 1-6.

Raz, J. (1979). *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford University Press.

Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.

Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Rousseau, J.-J. (1920). *The Social Contract & Discourses*. Çev. G.D.H. Cole. London and Toronto: J.M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Co. Project Gutenberg'de eKitap olarak mevcuttur, yayın tarihi: 19 Temmuz 2014. Erişim adresi: <https://www.gutenberg.org/ebooks/46333> [Erişim tarihi: 27 Mart 2024].

Ruggie, J. G. (2004). Reconstituting the Global Public Domain: Issues, Actors, and Practices. *European Journal of International Relations*, 10(4), 499–531.

Sabine, G. H. (1973). *A History of Political Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Sargın, İ. (2009). "Toplumsal Düzen Açısından Hukuk ve Devlet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), ss. 157-178.

Schacht, J. (1982). *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Oxford University Press.

Schlosser, L. Z. (2006). "Affirmative Psychotherapy for American Jews", *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 43(4), ss. 424-435.

Schnoor, J. L. (2015). "Water Unsustainability", *Daedalus*, 144(3), ss. 48-58.

Schultz, T. (2014). *Transnational Legality: Stateless Law and International Arbitration*. Oxford: Oxford University Press.

Schultz, T. (2018). "Non-Analytical Obstacles to Stateless Law", *North Carolina Journal of International Law*, 43, ss. 182-192.

Secretariat of the Antarctic Treaty (2024). "The Antarctic Treaty". Erişim adresi: <https://www.ats.aq/e/antarctictreaty.html> [Erişim tarihi: 24 şubat 2024].

Sehrawala, F. B. (2023). "Hukuk, Ahlak ve Etik İlişkisi", *Eskişehir Barosu Dergisi*, 8(2), ss. 253-284.

Shirky, C. (2015). *Little Rice: Smartphones, Xiaomi, and the Chinese Dream*. New York: Columbia Global Reports.

Simon, W. M. (1951). "John Locke: Philosophy and Political Theory", *American Political Science Review*, 45(2), ss. 386-399.

Spruyt, H. (1996). *The Sovereign State and Its Competitors: An Analysis of Systems Change*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Stanford Encyclopedia of Philosophy (2022). "John Locke". Erişim adresi: https://plato.stanford.edu/entries/locke/?goal=0_c98caf23a9-7183090f8e-75163353vemc_cid=7183090f8evemc_eid=7dc77fd710#TwoTreaGove [Erişim tarihi: 15 Mart 2024].

Strange, S. (1996). *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. New York: Cambridge University Press.

Sturm, C. (2002). *Blood Politics: Race, Culture, and Identity in the Cherokee Nation of Oklahoma*. Berkeley: University of California Press.

Sugden, J. ve Tomlinson, A. (1998). *FIFA and the Contest for World Football: Who Rules the People's Game?*. Cambridge: Polity Press.

Surtz, E. L. ve Hexter, J. H. Ed. (1965). *The Complete Works of St. Thomas More, Volume 4: Utopia*. New Haven: Yale University Press.

şentürk, R. ve Bilal, M. S. (2020). *Human Rights in the Ottoman Reform: Foundations, Motivations and Formations*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.

Tasioulas, J. (2009). "Are Human Rights Essentially Triggers for Intervention?", *Philosophy Compass*, 4(6) ss. 938-950.

Taylor, R. (1983). "The Basis of Political Authority", *The Monist*, 66(4), ss. 457-471.

Topuzkanamış, E. (2012). "Max Weber'de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), ss. 253-274.

Tormey, S. (2013). *Anti-Capitalism: A Beginner's Guide*. London: Oneworld.

Trigger, B. G., Kemp, B. J., O'Connor, D. ve Lloyd, A. B. (1983). *Ancient Egypt: A Social History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trubek, D. M. (1972). "Max Weber on Law and the Rise of Capitalism", *Wisconsin Law Review*, 720(3), ss. 720-753.

Tuck, R. (1993). *Philosophy and Government 1572-1651*. Cambridge: Cambridge University Press.

UEFA. (2020). *UEFA Statutes and Regulations*. Nyon: UEFA.

United Nations. (1999). "Secretary-General Proposes Global Compact on Human Rights, Labour, Environment, in Address to World Economic Forum in Davos, SG/SM/6881". Erişim adresi: <https://press.un.org/en/1999/19990201.sgsm6881.html> [Erişim tarihi: 9 Mayıs 2024].

United Nations Secretary-General. (2006). *Report of the Secretary-General on Timor-Leste pursuant to Security Council resolution 1690 (2006) (S/2006/628)*. New York: United Nations. Erişim adresi: <https://digitallibrary.un.org/record/580829> [Erişim tarihi 5 Mart 2024].

United Nations. (2024). "Main Bodies of the United Nations". Erişim adresi: <https://www.un.org/en/about-us/main-bodies> [Erişim tarihi: 10 Nisan 2024].

United Nations General Assembly. (1967). "Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, Resolution 2222 (XXI)". Erişim adresi: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outerspacetreaty.html> [Erişim tarihi: 18 Mayıs 2024].

United Nations General Assembly. (1979). "Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, Resolution 34/68". Erişim

adresi: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/moon-agreement.html> [Erişim tarihi: 22 Aralık 2023].

United Nations Convention on the Law of the Sea. (1982). "United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS)". Erişim adresi: http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf [Erişim tarihi: 22 Kasım 2023].

Uygun, O. (2018). "Devletsiz Toplumda Hukukun Niteliği ve İşlevi", *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, 14(2), ss. 397-410.

Uygun, O. (2022). *Devlet Teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Van De Mieroop, M. (2004). *King Hammurabi of Babylon: A Biography*. Oxford: Blackwell Publishing.

Vatansever, M. (2010). "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, 12, ss. 1487-1530.

Vikør, K. S. (2005). *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law*. London: Oxford University Press.

Wallace, W. (1990). "Rationality, Human Nature, and Society in Weber's Theory", *Theory and Society*, 19, ss. 199-223.

Walzer, M. (1993). *Interpretation and Social Criticism*. Cambridge: Harvard University Press.

Walzer, M., Lorberbaum, M. Ve Zohar, N. J. Ed. (2003). *The Jewish Political Tradition*. USA: Yale University Press.

Watson, A. (1989). *The Evolution of Law*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Watson, M. (2008). "An Arctic Treaty: A Solution to the International Dispute Over the Polar Region", *Ocean ve Coastal Law Journal*, 14(8), ss. 307-334.

Weatherill, S. (2016). *Cases and Materials on EU Law*. Oxford: Oxford University Press.

Webber, D. (2022). *Human Rights Law and Counter Terrorism Strategies: Dead, Detained or Stateless*. New York: Routledge.

Weber, M. (2019). *Economy and Society: A New Translation*. Ed. ve Çev. K. Tribe. Cambridge: Harvard University Press.

Weiler, J.H.H. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the New Clothes Have an Emperor?' and Other Essays on European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whitehead, A. (2008). *A Mission in Kashmir*. USA: Penguin Global.

Wilkins, D. ve Lomawaima, K. (2002). *Uneven Ground: American Indian Sovereignty and Federal Law*. Norman: University of Oklahoma Press.

Williams, M. C. (1996). "Hobbes and International Relations: A Reconsideration", *International Organization*, 50(2), ss. 213-236.

World Health Organization (2024). "About WHO". Erişim adresi: <https://www.who.int/about> [Erişim tarihi: 26 Mayıs 2024].

Yılmaz Genç, S. (2015). "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde Refah Devleti ve İktisadi Kalkınma Düşüncesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), ss. 141-154.

Young, O. R. (2016). "Governing the Arctic Ocean", *Marine Policy*, 72, ss. 271-277.

Zia, A. (2019). "Straw Man Arguments and the Removal of Article 370". Erişim adresi: <https://theasiadialogue.com/2019/09/27/the-long-read-straw-man-arguments-and-the-removal-of-article-370/> [Erişim tarihi: 5 Nisan 2024].